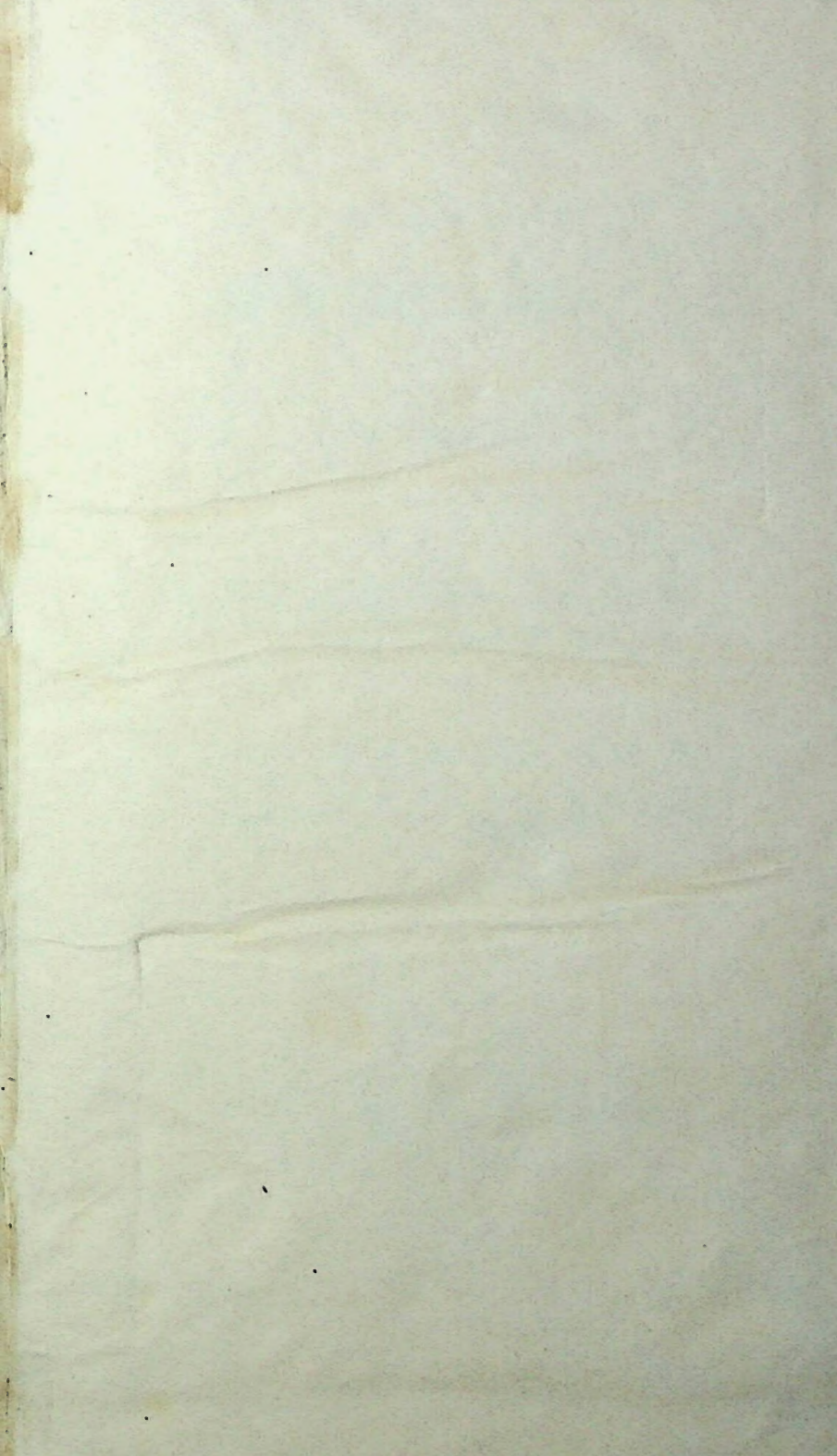

hp
73

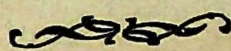

७३३

वाणी विलास संस्कृत ग्रन्थमाला एकादशरत्नम्

सगौड़पादीयकारिकाथर्ववेदीय

माण्डूक्योपनिषद्

आनन्दगिरिकृत टीका संवलित शंकरभाष्य समेता
शंकरानन्दभगवत्कृता माण्डूक्योपनिषद्दीपिका च

गोमान्तक-प्रान्तान्तर्गत-पेडणे ग्रामवासिना फणाशीकरोपाह
पं० सखारामात्मज पं० रामचन्द्रशास्त्रिण संशोधित

प्राप्तिस्थानम्

वाणीविलास संस्कृत पुस्तकालय,
कचौड़ीगली, बनारस

प्रथमवार १०००]

[सन् १९४२

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

सर्वज्ञानसिद्धिस्तु

सुखनिपत्रिका

सुखनिपत्रिका

सुखनिपत्रिका

सुखनिपत्रिका

सुखनिपत्रिका

सुखनिपत्रिका

सुखनिपत्रिका

सुखनिपत्रिका

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशाङ्करभाष्योपेता—

सगौडपादीयार्थववेदीय—

माण्डूक्योपनिषत्

ॐ मद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा मद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

मद्रं नो अपि वातय मनः ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

* अथ श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितं भाष्यम् *

प्रज्ञानांशुप्रतानैः स्थिरचरनिकरव्यापिभिर्व्याप्य लोकान्

* अथाऽऽनन्दगिरिकृता टीका *

परिपूर्णपरिज्ञानपरितृप्तिमते सते । विष्णवे जिष्णवे तस्मै कृष्णनामभृते नमः ॥१॥

शुद्धानन्दपदाम्भोजद्वन्द्वमद्वन्द्वतास्पदम् । नमस्कृत्वे पुरस्कृत्तुं तत्त्वज्ञानमहोदयम् ॥२॥

गौडपादीयभाष्यं हि प्रसन्नमिव लक्ष्यते । तदर्थतोऽतिगम्भीरं व्याकरिष्ये स्वशक्तितः ॥३॥

पूर्वे यद्यपि विद्वांसो व्याख्यानमिह चक्रिरे । तथाऽपि मन्दबुद्धीनामुपकाराय यत्नते ॥४॥

श्रीगौडपादाचार्यस्य नारायणप्रसादतः प्रतिपन्नान्माण्डूक्योपनिषदर्थो-
विष्करणपरानपि श्लोकानाचार्यप्रणीतान्व्याचिख्यासुर्भगवान्भाष्यकारश्चि-
कीर्षितस्य भाष्यस्याऽविघ्नपरिसमाप्त्यादिसिद्धये परदेवतातत्त्वानुस्मरणपूर्वकं
तन्नमस्काररूपं मङ्गलाचरणं शिष्टाचारप्रमाणकं मुखतः समाचरन्नर्थादपेक्षि-
तमभिधेयाद्यनुबन्धमपि सूचयति—प्रज्ञानेत्यादिना । तत्र विधिमुखेन वस्तुप्रतिपा-
दनमिति प्रक्रियां प्रदर्शयति—ब्रह्म यत्तत्ततोऽस्मीति । अस्मदर्थस्य तदैक्यस्मरणरूपं

भुक्त्वा भोगान्स्थविष्ठान्पुनरपि धिषणोद्वासितान्कामजन्यान् ।

पीत्वा सर्वान्विशेषान्स्वपिति मधुरभुङ्मायया भोजयन्नो

मायासंख्यातुरीयं परममृतमजं ब्रह्म यत्तन्नतोऽस्मि ॥ १ ॥

नमनं सूचयता ब्रह्मणस्तदर्थस्य प्रत्यक्तत्वं सूचितमिति तत्त्वमर्थयोरैक्यं विषयो ध्वनितः । यच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थावद्योतकत्वाद्देवान्तप्रसिद्धं यद्ब्रह्म तन्नतोऽस्मीति सम्बन्धेन मङ्गलाचरणमपि श्रुत्या क्रियते । ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वादेव जननमरण-कारणाभावादमृतमजमित्युक्तम् । जननमरणप्रबन्धस्य संसारत्वात्तन्निषेधेन स्वतोऽसंसारित्वं दर्शयता संसारानर्थनिवृत्तिरिह प्रयोजनमिति द्योतितम् । यद्यद्वितीयं स्वतोऽसंसारि ब्रह्म वेदान्तप्रमाणकं तर्हि कथमवस्थात्रयविशिष्टा जीवा भोक्तारोऽनुभूयन्ते भोजयिता चेश्वरः श्रूयते भोज्यं च विषयजातं पृथगुपलभ्यते । तदेतदद्वैते विरुध्येतेत्याशङ्क्य ब्रह्मण्येव जीवा जगदीश्वरश्चेति सर्वं काल्पनिकं संभवतीत्यभिप्रेत्याऽऽह—प्रज्ञानेति । प्रकृष्टं जन्मादिविक्रिया-विरहितं कूटस्थं ज्ञानं ज्ञप्तिरूपं वस्तु प्रज्ञानम् । तच्च ब्रह्म । प्रज्ञानं ब्रह्मेति हि श्रूयते । तस्यांशवो रश्मयो जीवाश्चिदाभासाः सूर्यप्रतिबिम्बकल्पा निरूप्य-माणा बिम्बकल्पाद्ब्रह्मणो भेदेनासन्तस्तेषां प्रताना विस्तारास्तैरपर्यायमेवाशेष-शरीरव्यापिभिः । तदेवाऽऽह—स्थिरेति । स्थिरा वृक्षादयः । चरा मनुष्यादयः । तेषां निकरः समूहस्तं व्याप्तुं शीलमेषामिति तथा । तैरिति यावत् लोका लोक्यमाना विषयास्तान्व्याप्येति विषयसम्बन्धोक्तिस्तत्फलं कथयति । भोगाः सुखदुःखादिसाक्षात्कारास्तेषां स्थविष्ठत्वं स्थूलतमत्वं देवतानुगृहीतबाह्येन्द्रियद्वारा बुद्धेस्तत्तद्विषयाकारपरिणामजन्यत्वं तान्भुक्त्वा स्वपितीति सम्बन्धः । एतेन जागरितं ब्रह्मणि कल्पितमुक्तम् । तत्रैव स्वप्नकल्पनां दर्शयति—पुनर-पीति । जाग्रद्वेतुधर्माधर्मक्षयानन्तर्यं पुनः शब्दार्थः । स्वप्नहेतुकर्मोद्भवे च सतीत्य-पिनोच्यते । न च तत्र बाह्यानीन्द्रियाणि स्थूला विषयाश्च सन्ति किन्तु धिषणा-शब्दितबुद्ध्यात्मानो वासनात्मानो विषया भासन्ते ताननुभूय स्वपितीत्यर्थः । तेषां प्रापकमुपन्यस्यति—कामजन्यानि । कामग्रहणं कर्माविद्ययोरुपलक्षणार्थम् । अवस्थाद्वयकल्पनां ब्रह्मणि दर्शयित्वा तत्रैव सुषुप्तिकल्पनां दर्शयति—पीत्वेति । सर्वे विशेषाः सर्वे विषयाः स्थूलाः सूक्ष्माश्च जागरितस्वप्नरूपास्तान्पीत्वा स्वात्म-न्यज्ञाते प्रविलाप्य स्वपिति कारणभावेन तिष्ठतीत्यर्थः । तत्राऽऽनन्दप्राधान्य-मभिप्रेत्य विशिनष्टि—मधुरभुगिति । अवस्थात्रयस्य मायाकृतस्य मिथ्याभूतस्य प्रतिबिम्बकल्पेष्वस्मासु सम्बन्धितामिवाऽऽपाद्यास्मान्भोजयद्ब्रह्म वर्तते । अतो ब्रह्मण्येवावस्थात्रयम् । तद्वन्तो जीवा मायावि ब्रह्म च ब्रह्मणि परिशुद्धे परि-कल्पितं सर्वमित्याह—माययेति । तस्यैव ब्रह्मणोऽवस्थात्रयातीतत्वेन विशिष्टि-

यो विश्वात्मा विधिजविषयान्प्राश्य भोगान्स्थविष्ठा-

न्यश्वाच्चान्यान्स्वमतिविभवाज्योतिषा स्वेन सूक्ष्मात् ।

सर्वानेतान्पुनरपि शनैः स्वात्मनि स्थापयित्वा

मात्रत्वं दर्शयति—तुरीयमिति । चतुर्णां पूरणं तुरीयमिति व्युत्पत्तेर्ब्रह्मणस्तुरीय-
त्वेन निर्देशात्प्राप्तं सद्वितीयत्वमित्याशङ्क्य कल्पितस्थानत्रयसंख्यापेक्षया
तुरीयत्वं न सद्वितीयत्वेनेत्याह—मायेति । मायावित्वेन निकृष्टत्वमाशङ्क्योक्तम्—
परमिति । मायाद्वाराब्रह्मणस्तत्सम्बन्धेऽपि स्वरूपद्वारा न तत्सम्बन्धोऽस्तीति
कुतो निकृष्टतेत्यर्थः ॥ १ ॥

विधिमुखेन वस्तुप्रतिपादनप्रक्रियामवलम्ब्य तदर्थेनोपक्रम्य तस्य
त्वमर्थप्रत्यगात्ममात्रत्वमुक्तम् । अभिधेयफलोक्त्या सम्बन्धाधिकारिणौ च
सूचितौ । संप्रति निषेधद्वारा वस्तुप्रतिपादनप्रक्रियामाश्रित्य त्वमर्थेनोपक्रम्य
तस्य तदर्थसंसारिब्रह्ममात्रत्वं प्रत्याययति—यो विश्वात्मेति । तत्र त्वमर्थः स्वतः-
सिद्धश्चिद्धातुः सर्वज्ञात्मा परामृश्यते । तस्मिञ्जागरितमारोपितं तद्गुदाहरति-
विश्वात्मेति । विश्वं पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मकं स्थूलं जगद्वैराजं शरीरम् ।
तस्मिञ्जागरिते चाहं ममेत्यभिमानवानित्यर्थः । तस्यार्थक्रियामुपन्यस्यति-
विधिजेति । विधीयत इति विधिर्धर्मो नचाऽनुबन्धेन ततो व्यतिरिक्तोऽविधिर-
धर्मस्ताभ्यां धर्माधर्माभ्यामविद्याकामप्रसूताभ्यां विषया शब्दादयो जन्यन्ते ।
तान्भोगयोग्यतया भोगशब्दितानादित्याद्यनुहीतबाह्येन्द्रियद्वारकबुद्धिपरिणाम-
गोचरतया स्थूलतमान्प्राश्य साक्षादनुभूय स्थितोऽयं प्रत्यगात्मेत्यर्थः । तत्रैव
स्वप्नावस्थामध्यस्यति—पश्वाच्चेति । जाग्रद्वेतुकर्मक्षयानन्तरं स्वप्नद्वेतुकर्मोद्भवे
च सति स्थूलेभ्यो विषयेभ्योऽन्धमनस्मादेव हेतोः सूक्ष्मान्बाह्येन्द्रियाणा-
मुपरतत्त्वादविद्याकामकर्मप्रेरितात्मीयमतिप्रभावादेव प्रसूतानन्तःकरणात्मनो
वासनामयानादित्यादिज्योतिषामस्तमितत्वादात्मभूतेनैव ज्योतिषा विषयी-
कृताननुभूयापञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मकं सूक्ष्मप्रपञ्चं हैरण्यगर्भं शरीरं
स्वप्नस्थानं चाभिमन्यमानस्तैजसो भवतीत्यर्थः । तत्रैव सुषुप्तकल्पनां दर्शयति—
सर्वानिति । स्थूलसूक्ष्मविभागेन स्थानद्वयोवच्छिन्नान्प्रकृतानेतानशेषानपि विशे-
षानुपाधिद्वयभूतानुपाधिद्वयद्वारकस्थानद्वयसंचारयुक्तश्रमोद्भवानन्तरं तस्या-
पि परिजिहीर्षायां शनैरनुक्रमेणाक्रमेण वा स्वात्मन्यज्ञाते कारणात्मनि स्था-
पयित्वोपसंहृत्याव्याकृतप्रधानः सन्प्राज्ञो भवतीत्यर्थः । तस्यैव प्रत्यगात्मनः
स्थानत्रयविशिष्टस्य नान्तःप्रज्ञं न बहिष्प्रज्ञमित्यादिप्रतिषेधशास्त्रप्रसूतप्रमाण-
ज्ञानसमारूढस्य सर्वानप्यनर्थविशेषान्कार्यकारणरूपान्प्रमाणज्ञानप्रभावादेव
हित्वा निरुपाधिकपरिपूर्णपरिज्ञानपरमात्मस्वरूपेण परिनिष्पन्नं तत्त्वं कथ-

हित्वा सर्वान्विशेषान्विगतगुणगणः पात्वसौ नस्तुरीयः ॥ २ ॥

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम् । वेदान्तार्थसारसंग्रहभूतमिदं प्रकरणच-

यति-हित्वेति । प्रथमश्लोकेन प्रदर्शितप्रणामस्य प्रत्यूहप्रवाहप्रशमनात्मकं प्रयो-
जनं स्थानत्रयप्रकल्पनातीतपरवस्तुप्रयुक्तं प्रार्थयते द्वितीयेन-पात्विति । नोऽस्मा-
न्व्याख्यातृत्वेन श्रोतृत्वेन च व्यवस्थितान्पुरुषार्थपरिपन्थिकृतकारणनिरास-
पुरःसरं परमात्मा पराकृताशेषकल्पनो नित्यविज्ञप्तिस्वभावो मोक्षप्रदानेन
तद्धेतुज्ञानप्रदानेन च परिरक्षतादित्यर्थः । केचित्तु प्रकरणचतुष्टयात्मनो
ग्रन्थस्य वेदान्तैकदेशसम्बद्धत्वज्ञापनार्थं निष्प्रपञ्चं वाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्म प्रथम-
श्लोकेन सूचितम् । द्वितीयेन माण्डूक्यश्रुतिव्याख्यानरूपेणाऽऽद्यप्रकरणेन प्रणव-
मात्राणामात्मपादानां चैकीकरणेन प्रतिपाद्यं ब्रह्म सूचितमिति मन्यन्ते । न च
द्वितीयश्लोके चतुर्थपादे वृत्तलक्षणाभावादसाङ्गत्यमाशङ्कनीयम् । गाथालक्षणस्य
तत्र सुसंपादत्वादिति द्रष्टव्यम् । अन्ये त्वाद्यश्लोकं मूलश्लोकान्तर्भूतद्वितीयश्लोकं
भाष्यकारप्रणीतमभ्युपयन्ति । तदसत्, उत्तरश्लोकेष्विवाऽऽद्येऽपि श्लोके
भाष्यकृतो व्याख्यानप्रणयनप्रसङ्गात् । ओमित्येतदक्षरमित्यादिभाष्यवि-
रोधाच्च । अपरे पुनराद्येन श्लोकेन शास्त्रप्रतिपाद्यपरदेवतातत्त्वानुस्मरण-
द्वारेण नमनक्रिया प्रकरणप्रारम्भोपयोगित्वेन क्रियते । परदेवताभक्तिवदपर-
देवताभक्तेरपि विद्याप्राप्तावन्तरङ्गत्वस्य शास्त्रीयस्य शिष्यशिक्षायै ज्ञापनार्थ-
मवस्थात्रयातीतान्नित्यसिद्धविज्ञानमूर्तेराचार्यान्मोक्षौपयिकज्ञानप्राप्तिराचार्य-
वान्पुरुषो वेदेत्यादिश्रुत्यवष्टम्भेन मुमुक्षुणा प्रार्थ्यते द्वितीयश्लोकेनेति
कल्पयन्ति ॥ २ ॥

यदुद्दिश्य मङ्गलाचरणं कृतं तन्निर्देष्टुमादौ व्याख्येयस्य प्रतीकं गृह्णाति—
ओमित्येतदिति । ओमित्येतदक्षरमित्यादिप्रकरणचतुष्टयविशिष्टमिदमारभ्यते
व्याख्यायतेऽस्माभिरित्युद्देश्यं प्रतिजानीते । किमिदं शास्त्रत्वेन वा प्रकरण-
त्वेन वा व्याचिख्यासितम् ! नाऽऽद्यः, शास्त्रलक्षणाभावादस्याशास्त्रत्वात् ।
एकप्रयोजनपरिबद्धमशेषार्थप्रतिपादकं हि शास्त्रम् । अत्र च मोक्षलक्षणैकप्रयो-
जनवत्त्वेऽपि नाशेषार्थप्रतिपादकत्वम् । न द्वितीयः, प्रकरणलक्षणाभावा-
दित्याशङ्क्याऽऽह-वेदान्तेति । शास्त्रं वेदान्तशब्दार्थः । तस्यार्थोऽधिकारिनिर्णय-
गुरूपसदनपदार्थद्वयतदैक्यविरोधपरिहारसाधनफलाख्यः । तत्र सारो जीव-
परैक्यं तस्य सम्यग्रहः संग्रहः संशयविपर्यासादिप्रतिबन्धव्युदासेन तदुपायो-
पदेशो यस्मिन्प्रकरणे तत्तथेति यावत् । तथा च शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रका-
र्यान्तरे स्थितम् । इदं प्रकरणत्वेन व्याख्यातुमिष्टम् । निर्गुणवस्तुमात्रप्रतिपादक-
त्वात् । तत्प्रतिपादनसंक्षेपस्य च कार्यान्तरत्वात्प्रकरणत्वलक्षणस्य चात्र संपू-

चतुष्टयमोमित्येतदक्षरमित्याद्यारभ्यते । अत एव न पृथक्सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनानि वक्तव्यानि । यान्येव तु वेदान्ते सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनानि तान्येवेह भवितुमर्हन्ति । तथाऽपि प्रकरणव्याचिख्यासुना संक्षेपतो वक्तव्यानि ।

तत्र प्रयोजनवत्साधनाभिव्यञ्जकत्वेनाभिधेयसम्बद्धं शास्त्रं पारम्पर्येण विशिष्टसम्बन्धाभिधेयप्रयोजनवद्भवति ।

किं पुनस्तत्प्रयोजनमित्युच्यते ।—

र्णत्वादित्यर्थः । प्रकरणत्वेऽपि निर्विषयत्वादिप्रयुक्तमव्याख्येयत्वमाशङ्क्याऽऽह—अत एवेति । प्रकरणत्वादेव प्रकृतशास्त्राद्भेदेन सम्बन्धादीनामवाच्यत्वेऽपि प्रकरणप्रवृत्त्यङ्गतया तानि त्ववश्यं वक्तव्यानीत्याशङ्क्य शास्त्रीयसम्बन्धादीनां तदीये प्रकरणेऽर्थात्प्राप्तत्वान्नास्ति वक्तव्यत्वमर्थपुनरुक्तेरित्याह—यान्येवेति । श्रोतारो हि शास्त्रीयं प्रकरणं प्रतिपद्यमानाः शास्त्रीयाण्येव सम्बन्धादीन्यत्र वचनाभावेऽपि बुध्यमानाः प्रवृत्तिं तस्मिन्प्रकुर्वन्तीत्यर्थः । तर्हि प्रकरणकर्तृवदेव तद्भाष्यकृताऽपि विषयादीनामत्रावक्तव्यत्वाद्भाष्यकृतो विषयाद्युपन्यासायासो वृथा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तथाऽपीति । प्रकरणकर्तुरवक्तव्यान्यपि तद्भाष्यकृता तानि संक्षेपतो वक्तव्यानीति व्याख्यातृणां मतम् । द्वाभ्यामनुक्तत्वे तेष्वनाश्वासाशङ्कावकाशादित्यर्थः ।

भाष्यकृता प्रयोजनादीनां वक्तव्यत्वे सिद्धे शास्त्रप्रकरणयोर्मोक्षलक्षणप्रयोजनत्वं प्रतिजानीते—तत्रेति । प्रयोजनवच्छास्त्रमिति सम्बन्धः । शास्त्रग्रहणं प्रकरणोपलक्षणार्थम् । मोक्षलक्षणं फलं ब्रह्मज्ञानस्येष्यते न शास्त्रप्रकरणोरित्याशङ्क्याऽऽह—साधनेति । सत्यं मोक्षस्य साधनं ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानम् । तस्य जनकं शास्त्रादि । तद्भावेन ज्ञानव्यवधानेन मोक्षफलवद्भवति शास्त्रादीत्यर्थः । तथाऽपि ब्रह्मणा विषयेण सम्बन्धो वेदान्तानामेवेष्यते तत्कथमभिधेयसम्बद्धं शास्त्रादीत्याशङ्क्य ब्रह्मविचारमन्तरेण तज्ज्ञानजनकत्वायोगात्तज्ज्ञानजननद्वारा विषयसम्बन्धसिद्धिरित्याह—अभिधेयेति । उक्तं ज्ञानव्यवहितं प्रयोजनादि शास्त्रादेरुपसंहरति—पारम्पर्येणेति । तत्र सम्बन्धो ब्रह्मज्ञानं शास्त्रादीनां जन्यमेवेत्ययोगव्यवच्छेदादुक्तः । शास्त्रादिनैव जन्यमित्यन्ययोगव्यवच्छेदाद्विषयोऽपि दर्शितः ।

यदुक्तं प्रयोजनवत्त्वं तदाक्षिपति—किं पुनरिति । साध्यत्वे स्वर्गवदनित्यत्वं नित्यत्वे साधनानधीनत्वान्न तादृश्येन शास्त्रादि प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । मोक्षस्याऽऽत्मस्वरूपत्वान्नानित्यत्वं नापि साधनानर्थक्यम् । स्वरूपभूतमोक्षप्रतिबन्धनिवर्तकत्वेनार्थवत्त्वादित्युत्तरमाह—उच्यत इति । यथा देवदत्तस्य ज्वरादिना रोगेणाभिभूतस्य स्वस्थता स्वरूपादप्रच्युतिरूपा स्वरूपभूतैव प्रागाप,

—रोगार्तस्यैव रोगनिवृत्तौ स्वस्थता तथा दुःखात्मकस्याऽऽत्मनो द्वैतप्रपञ्चोपशमे स्वस्थता । अद्वैतभावः प्रयोजनम् । द्वैतप्रपञ्चस्याविद्याकृतत्वाद्विद्यया तदुपशमः स्यादिति ब्रह्मविद्याप्रकाशनायास्याऽऽरम्भः क्रियते । “यत्र हि द्वैतमिव भवति । यत्र वाऽन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यद्विजानीयात् । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्केन कं विजानीयात्” इत्यादिश्रुतिभ्योऽस्यार्थस्य सिद्धिः ।

तत्र तावदोङ्कारनिर्णयाय प्रथमं प्रकरणमागमप्रधानमात्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायभूतम् ।

सती रोगप्रतिबद्धाऽसतीव स्थिता चिकित्साशास्त्रीयोपायप्रयोगवशात्प्रतिबन्ध-भूतरोगापगमे सत्यभिव्यज्यते । नहि तत्रोपायवैयर्थ्यं प्रतिबन्धप्रध्वंसार्थत्वात् । न चानित्यत्वं स्वस्थतायाः शङ्क्येत, तस्यास्तदसाध्यत्वादित्युक्त्यर्थे दृष्टान्तमाह—रोगार्तस्यैवेति । यथोदितदृष्टान्तानुरोधादात्मनः स्वतः समुत्खातनिखिलदुःखस्य निरतिशयानन्दैकतानस्यापि स्वाविद्याप्रसूताहङ्कारादिद्वैतप्रपञ्चसम्बन्धादात्मनि दुःखमारोप्याहं दुःखी सुखं मया प्राप्तव्यमिति प्रतिपद्यमानस्य परमकारुणिकाचार्योपदिष्टवाक्योत्थाद्वैतविद्यातो द्वैतनिवृत्तौ प्रतिबन्धप्रध्वंसे स्वभावभूता परमानन्दता निरस्तसमस्तानर्थता च स्वारस्येनाभिव्यक्ता भवति । सा च स्वस्थता परिपूर्णवस्तुस्वभावान्नातिरिच्यते । तदिदं शास्त्रीयं प्रयोजनम् । तस्य च स्वरूपत्वेनासाध्यत्वान्नानित्यत्वं शङ्कितव्यम् । न च साधनवैयर्थ्यं प्रदर्शितप्रतिबन्धनिवृत्तिफलत्वादिति दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । ननु द्वैतस्याहङ्कारादात्मनो वस्तुत्वाद्ब्रह्मणश्च विद्यानपोहत्वान्नित्यनैमित्तिककर्मायत्तत्वात्तन्निवृत्तेरलं विद्यार्थेन प्रकरणारम्भेणेति तत्राऽऽह—द्वैतेति । आत्माविद्याकृतस्य द्वैतस्याऽऽत्मविद्यया कारणनिवृत्त्या निवृत्तेरात्मविद्याभिव्यक्तये शास्त्रारम्भो युज्यते । न च द्वैतस्याविद्याकृतस्य विद्यमानदेहत्वे प्रमाणमस्तीत्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकानुविधायिनीं श्रुतिमुदाहरति—यत्र हीति । इवशब्दाभ्यामविद्यावस्थायां प्रतिभातद्वैतस्य तत्प्रतिभानस्य चाऽऽभासत्वेनाविद्यामयत्वमुच्यते—आत्मैवाभूदिति । विदुषो विद्यावस्थायां कर्तृकरणादिसर्वमात्ममात्रं नातिरिक्तमस्तीत्युक्त्वा विद्याद्वारा सर्वस्य द्वैतस्याऽऽत्ममात्रत्ववचनाद्विद्यानिमित्ता कार्यकारणात्मकद्वैतनिवृत्तिरात्मैवेत्यभिलष्यते । तथा च विद्यातो द्वैतनिवृत्तिनिर्देशात्तस्याविद्यात्वमवद्योत्यते । आदिशब्दान्नेह नानेत्यधिष्ठाननिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं द्वैतस्याभिदधद्वाक्यं वाचारम्भणवाक्यं च गृहीतम् । अस्यार्थस्येति । द्वैतगताविद्याकृतत्वस्येत्यर्थः ।

विषयप्रयोजनाद्यनुबन्धोपन्यासमुखेन ग्रन्थारम्भे स्थिते सत्यादौ प्रकरणचतुष्टयस्य प्रत्येकमसङ्कीर्णं प्रमेयं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं सूचयितव्यमित्याह—तत्र तावदिति । ओङ्कारप्रकरणस्यासङ्कीर्णं प्रमेयं संगृह्णाति—ओङ्कारेति । तन्निर्णयाय

यस्य द्वैतप्रपञ्चस्योपशमेऽद्वैतप्रतिपत्ती रज्ज्वामिव सर्पादिविकल्पोपशमे रज्जुतत्त्वप्रतिपत्तिः । तस्य द्वैतस्य हेतुतो वैतथ्यप्रतिपादनाय द्वितीयं प्रकरणम् । तथाऽद्वैतस्यापि वैतथ्यप्रसङ्ग-प्राप्तौ युक्तिस्तथात्वदर्शनाय तृतीयं प्रकरणम् । अद्वैतस्य तथात्वप्रतिपत्तिप्रतिपक्षभूतानि यानि वादान्तराण्यवैदिकानि तेषामन्योन्यविरोधित्वादतथार्थत्वेन तदुपपत्तिभिरेव निराकर-णाय चतुर्थं प्रकरणम् ।

कथं पुनरोद्धारनिर्णय आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायत्वं प्रतिपद्यत इति । उच्यते “ॐमित्ये-

प्रकरणमारब्धमित्युक्तम् । तन्निर्णये प्रमाणाभावात्तस्य चानुपयोगित्वात् । आत्मप्रतिपत्तिर्हि पुरुषार्थोपयोगिनीत्याशङ्क्याऽऽगमेत्यादिविशेषणद्वयम् । तदुपदेशप्रधानं माण्डूक्योपनिषद्व्याख्यानरूपम् । तेन तत्र प्रामाण्यादुक्तो निर्णयः सेत्स्यति न त्विदं युक्तिप्रधानम् । युक्तिलेशस्य सतोऽपि गुणत्वादप्र-धानत्वात् । न चायमोद्धारनिर्णयो नोपयुज्यते । यदात्मनस्तत्त्वमनारोपितरूपं तत्प्रतिपत्तावुपायत्वात् । तत्प्रतिपत्तेश्च मुक्तिफलत्वात् । अतश्चाऽऽद्यं प्रकरण-मोद्धारनिर्णयावान्तरफलद्वारेण तत्त्वज्ञाने परमफले पर्यवस्यतीत्युपदेशवशा-दधिगन्तव्यमित्यर्थः । वैतथ्यप्रकरणस्यावान्तरविषयविशेषं दर्शयति-यस्येति । आरोपितनिषेधे सत्यनारोपितप्रतिपत्तिः स्वाभाविकीत्यत्र दृष्टान्तमाह-रज्ज्वा-मिवेति । हेतुतो दृश्यत्वाद्यन्तवत्त्वादियुक्तिवशादित्यर्थः । अद्वैतप्रकरणस्यार्थ-विशेषमुपन्यस्यति-तथाऽद्वैतस्यापीति । तस्यापि द्वैतवद्व्यवस्थानुपपत्त्या मिथ्या-त्वप्रसङ्गः शङ्क्यते । तस्यां सत्यामौपाधिकभेदाद्यवस्थायाः सुस्थत्वादव्यभि-चारादियुक्तिवशादद्वैतस्य परमार्थत्वं प्रतिपादयितुं तृतीयं प्रकरणमित्यर्थः । अलातशान्तिप्रकरणस्यार्थविशेषं कथयति—अद्वैतस्येति । तस्य तथात्वमबाधि-तत्वेन वस्तुत्वं तत्प्रतिपक्षत्वं पक्षान्तराणामित्यत्र हेतुमाह-अवैदिकानीति । तेषां निराकार्यत्वे हेतुमाह-अतथार्थत्वेनेति । मिथ्याद्वैतनिष्ठत्वेनेत्यर्थः । तदुपपत्ति-भिरेव निराकरणे हेतुमाह-अन्योन्येति । पक्षान्तरप्रतिषेधमुखेनाद्वैतमेव दृढयितुमन्त्यं प्रकरणमित्यर्थः ।

ओद्धारनिर्णयद्वारेणाऽऽत्मप्रतिपत्त्युपायभूतमाद्यं प्रकरणमित्युक्तम् । तन्नि-र्णयस्य तद्धीहेतुत्वायोगात् । न खल्वर्थान्तरज्ञानमर्थान्तरज्ञाने व्याप्तिमन्तरे-णोपयुज्यते । न चात्र धूमाग्न्योरिव व्याप्तिरुपलभ्यते । न चाऽऽत्मकार्यत्व-मोद्धारस्य युक्तम् । आकाशादेरविशेषात् । तस्य च सर्वात्मत्वेनाऽऽत्मवत्तत्का-र्यत्वव्याघातादिति मन्वानः सन्प्रथमप्रकरणार्थं प्रागुक्तमाक्षिपति—कथमिति । न वयमनुमानावष्टम्भादोद्धारनिर्णयमात्मप्रतिपत्त्युपायमभ्युपगच्छामो येन व्याप्त्यभावो दोषमावहेत् । किंतु श्रुतिप्रामाण्यात्तन्निर्णयस्तद्धीहेतुरिति परिह-रति—उच्यत इति । तत्र मृत्युना नचिकेतसं प्रत्योमित्येतदित्यनेन वाक्येन ब्रह्म-

तत् । “एतदालम्बनम् । ” एतद्वै सत्यकाम ” “ओमित्यात्मानं युञ्जीत” । “ओमिति ब्रह्म” । ओङ्कार एवेदं सर्वम्” इत्यादिश्रुतिभ्यः । रज्ज्वादिरिव सर्पादिविकल्पस्याऽऽस्पदोऽद्वय आत्मा परमार्थः सन्प्राणादिविकल्पस्याऽऽस्पदो यथा तथा सर्वोऽपि वाक्प्रपञ्चः प्राणाद्यात्मविकल्पविषय ओङ्कार एव ।

स चाऽऽत्मस्वरूपमेव । तदभिधायकत्वात् । ॐकारविकारशब्दामिधेयश्च सर्वः प्राणा-

त्वेनोमित्येतदुपदिष्टम् । समाहितेनोङ्कारोच्चारणे यच्चैतन्यं स्फुरति तदोङ्कारसाम्यप्यादेव शाखाचन्द्रन्यायेनोङ्कारशब्देन लक्ष्यते । तेन लक्षणयोङ्कारनिर्णयो ब्रह्मधीहेतुरिति विवक्षित्वा श्रुतिमुदाहरति-ॐमित्येतदिति । प्रतिमायां विष्णुबुद्धिवदोङ्कारो ब्रह्मबुद्धयोपास्यमानो ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायो भवतीत्यभिप्रेत्य वाक्यान्तरं पठति—एतदालम्बनमिति । किं चायमोङ्कारो यदा परापरब्रह्मदृष्टयोपास्यते तदा तज्ज्ञानोपायतामुपारोहतीति मत्वा पुनः श्रुतिं दर्शयति—एतद्वैति । किञ्च समाधिनिष्ठो यदोमित्युच्चार्याऽऽत्मानमनुसंधत्ते तदा स्थूलमकारमुकारे सूक्ष्मे तं च कारणे मकारे तमपि कार्यकारणातीते प्रत्यागात्मन्युपसंहृत्य तन्निष्ठो भवतीत्यनेन प्रकारेणोङ्कारस्य तत्प्रतिपत्त्युपायतेति विधान्तरेणाऽऽह—ओमित्यात्मानमिति । किञ्च योऽयं स्थाणुः स पुमानिति वद्यदेतदोमित्युच्यते तद्ब्रह्मेति बाधायां सामानाधिकरण्येन समाहितो ब्रह्म बोध्यते । तथा च युक्तमोङ्कारस्य ब्रह्मज्ञानहेतुत्वमित्याह—ओमिति ब्रह्मेति । किं च सर्वास्पदत्वादोङ्कारस्य ब्रह्मणश्च तथात्वादेकलक्षणत्वादन्यत्वासङ्गरोङ्कारप्रतिपत्तिर्ब्रह्मप्रतिपत्तिरेवेत्याह—ओङ्कार एवेति । ओमितीदं सर्वमित्यादिवक्त्यान्तरसङ्ग्रहार्थमादिपदमित्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वमोङ्कारस्य प्रमितमिति शेषः । ननु स्वानुमतप्रतिभासे सन्मात्रे चिदात्मनि प्राणादिविकल्पस्य कल्पितत्वादात्मनः सर्वास्पदत्वं न पुनरोङ्कारस्य तदस्त्यननुगमादिति तत्राऽऽह—रज्ज्वादिरिवेति । यथा रज्जुः शुक्तिरित्यादिरधिष्ठानविशेषः सर्पो रजतमित्यादिविकल्पस्याऽऽस्पदोऽभ्युपगतस्तथाऽऽत्माऽद्वयत्वान्मिथ्यात्वहेत्वभावात्परमार्थसत्त्वभावो वक्ष्यमाणस्तस्य प्राणादिविकल्पस्याऽऽस्पदोऽभ्युपगम्यते । यथैष दृष्टान्तस्तथैव प्राणादिरात्मविकल्पो यस्तद्विषयः सर्वो वाक्प्रपञ्चो यथोक्तोङ्कारमात्रात्मकस्तदास्पदो गम्यते । न च जगत्योङ्कारस्याननुगमः । ओङ्कारेण सर्वा वाक्संतृण्णेति श्रुतेः । अतो युक्तमोङ्कारस्य सर्वास्पदत्वमित्यर्थः ।

नन्वर्थजातस्याऽऽत्मास्पदत्वादोङ्कारास्पदत्वाच्च वाक्प्रपञ्चस्य प्राप्तमास्पदद्वयमिति नेत्याह—स चेति । आत्मवाचकत्वेऽपि नास्त्योङ्कारस्याऽऽत्ममात्रत्वं तद्वाचकस्य तन्मात्रत्वमिति व्याप्त्यभावात् । प्राणादेरात्मविकल्पस्याभिधानव्यतिरेकदर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह—ॐकारेति । तस्य विकारः सर्वो

दिरात्मविकल्पोऽभिधानव्यतिरेकेण नास्ति ।

“वाचाऽरम्भणं विकारो नामधेयम्” “तदस्येदं वाचा तन्त्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितम्” । “सर्वं हीदं नामनि” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

वाग्विशेषः । अकारो वै सर्वा वागिति श्रुतेः । ओङ्कारस्य च तत्प्रधानत्वात्तेन प्राणादिशब्देन वाच्यः प्राणादिरात्मविकल्पः सर्वः स्वाभिधानव्यतिरेकेण नास्ति । तच्चाभिधानं प्राणादिशब्दविशेषात्मकमोङ्कारविकारभूतमोङ्कारातिरेकेण न सम्भवतीत्योङ्कारमात्रं सर्वमिति निश्चीयते । आत्मनोऽपि तद्वाच्यस्य तन्मात्रत्वाभिधानादित्यर्थः । शब्दातिरिक्तार्थाभावे शब्दस्यार्थवाचकत्वानुपपत्तेरेकत्र विषयविषयित्वायोगान्निर्विकल्पं सन्मात्रं वस्तु वाच्यवाचकविभागशून्यं पर्यवस्यतीत्यभिप्रेत्य कार्यस्य वस्तुतोऽसत्त्वे प्रमाणमाह—वाचाऽरम्भणमिति । कार्यस्य सर्वस्यैवं मिथ्यात्वेऽपि कथमोङ्कारनिर्णयस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—तदस्येति । तदिदं विकारजातमस्य ब्रह्मणः संबन्धि वाचा सामान्यरूपया तन्त्या प्रसारितरञ्जुतुल्यया सितं बद्धं व्याप्तमिति सम्बन्धः । शब्दसामान्येनार्थसामान्यस्य व्याप्तावपि कथमर्थविशेषस्य शब्दविशेषव्याप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—नामभिरिति । शब्दविशेषैर्दामभिर्दामस्थानीयैर्विशेषरूपमपीदमर्थजातं व्याप्तं वक्तव्यं न्यायस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । उक्तमर्थं समर्थयते—सर्वं हीति । इदं हि सर्वं सामान्यविशेषात्मकमर्थजातं सामान्यविशेषरूपेण नाम्ना नीयते व्यवहारपथं प्राप्यते तेन नामनीत्युच्यते । तदेवं वागनुरक्तबुद्धिबोध्यत्वाद्वाङ्मात्रं सर्वं वागजातं च सर्वमोङ्कारानुविद्धत्वादोङ्कारमात्रम् । स ओङ्कारो लक्षणादिनाऽऽत्मधीहेतुरित्याद्यप्रकरणारम्भः सम्भवतीत्यर्थः । तद्यथा शङ्कुनेतिश्रुतिसंग्रहार्थमादिपदं प्रतिज्ञातप्रथमप्रकरणार्थसिद्धिरिति शेषः ।

अथ माण्डूक्योपनिषत् ।

हरिः ॐ । ओमित्येतदक्षरमिदं ५ सर्वं तस्योपव्याख्यानं श्रुतं

* अथ श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितं भाष्यम् *

अत आह—ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति । यदिदमर्थजातमभिधेयभूतं तस्याभिधानाव्यतिरेकात् । अभिधानस्य चोङ्काराव्यतिरेकादोङ्कार एवेदं सर्वम् । परं च ब्रह्माभिधानाभिधेयोपायपूर्वकमेव गम्यत इत्योङ्कार एव । तस्यैतस्य परापरब्रह्मरूपस्याक्षरस्योमित्येतस्योपव्याख्यानम् । ब्रह्मप्रति-

* अथाऽऽनन्दगिरिकृता टीका *

अर्थमुपपाद्य तस्मिन्नर्थे श्रुतिमवतारयति—अत आहेति । श्रुतिं व्याचष्टे—यदिदमिति । तदिदं सर्वमोङ्कार एवेति सम्बन्धः । अभिधानस्याभिधेयतया व्यवस्थितमर्थजातमोङ्कार एवेत्यत्र हेतुमाह—तस्येति । तथाऽपि पृथगभिधानभेदः स्थास्यति नेत्याह—अभिधानस्येति । वाच्यं वाचकं च सर्वमोङ्कारमात्रमित्यभ्युपगमेऽपि परं ब्रह्म पृथगेव स्थास्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—परं चेति । यद्धि परं कारणं ब्रह्म तच्चेदवगम्यते तदा किञ्चिदभिधानं तेनेदमभिधेयमित्येवमात्मकोपायपूर्वकमेव तदधिगमोऽभिधेयं च स्वाभिधानव्यतिरिक्तं तत्पुनरोङ्कारमात्रमित्युक्तत्वाद्वाच्यं ब्रह्मापि वाचकाभिन्नं तन्मात्रमेव भविष्यति यत्र तु कार्यकारणातीते चिन्मात्रे वाच्यवाचकविभागो व्यावर्तते तत्र नास्त्योङ्कारमात्रत्वमोङ्कारेण लक्षणया तदवगम्याङ्गीकारादित्यर्थः । तस्येत्यादिश्रुति-

शंकरानन्दभगवत्कृता माण्डूक्योपनिषद्दीपिका ।

माण्डूक्योपनिषद्व्याख्यां करिष्ये पदचारिणीम् ।

ओमास्माभेदसंबोधादानन्दात्मप्रकाशनीम् ॥ १ ॥

नामनामिनोर्लोके भेदस्याप्रसिद्धत्वाद्ब्रह्मविर्तत्वाद्विवर्तानां च विवर्तधिष्ठानेन भेदशून्यत्वादत ओंकारं ब्रह्मनामधेयं ब्रह्मदृष्ट्याऽऽह—ओम् । अवति ब्रह्म बुद्ध्या दृष्टो द्रष्टृन्त्योम् । इति ओङ्कारानुकरणार्थः । एतत् । उक्तमोङ्काररूपं जगत्पर्णस्य काङ्क्षस्थानीयं ब्रह्मणा तादात्म्यं प्राप्तं ब्रह्मणो विकारो नामधेयं च । अक्षरम् । वर्णात्मकम् ।

भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव । यच्चान्यञ्चिकालातीतं तदप्यो-
ङ्कार एव ॥ १ ॥

अभिधानाभिधेययोरेकत्वेऽप्यभिधानप्राधान्येन निर्देशः कृतः । ओमित्येतदक्षरमिदं
सर्वमित्याद्यभिधानप्राधान्येन निर्दिष्टस्य पुनरभिधेयप्राधान्येन निर्देशोऽभिधानाभिधेययोरे-
कत्वप्रतिपत्त्यर्थः । इतरथा ह्यभिधानतन्त्राऽभिधेयप्रतिपत्तिरित्यभिधेयस्याभिधानत्वं गौण-

पत्युपायत्वाद्ब्रह्मसमीपतया विस्पष्टं प्रकथनमुपव्याख्यानं 'प्रस्तुतं
वेदितव्य'मिति वाक्यशेषः । भूतं भवद्भविष्यदिति कालत्रयपरिच्छेद्यं
यत्तदप्योङ्कार एवोक्तन्यायतः । यच्चान्यञ्चिकालातीतं कार्याधिगम्यं
कालापरिच्छेद्यमव्याकृतादि तदप्योङ्कार एव ॥ १ ॥ १

भवतार्थं व्याकरोति-तस्येति । भूतमित्यादिश्रुतिं गृहीत्वा व्याचष्टे-कालेति ।
वाच्यस्य वाचकाभेदात्तस्य चोङ्कारमात्रत्वादित्युक्तो न्यायः । कालत्रयातीत-
मोङ्कारातिरिक्तं जडं वस्तु नास्त्येवं प्रमाणाभावादित्याशङ्क्याऽऽह-कार्याधिग-
म्यमिति । अव्याकृतं साभासमज्ञानमनिर्वाच्यं तत्र कालेन परिच्छिद्यते
कालं प्रत्यपि कारणत्वात्कार्यस्य कारणात्पश्चाद्भाविनो न प्राग्भावि कारण-
परिच्छेदकत्वं सङ्गच्छते । सूत्रमादिपदेन गृह्यते तदपि न कालेन परिच्छेत्तुं
शक्यते । स संवत्सरोऽभवन्न ह पुरा ततः संवत्सर आसेति सूत्रात्कालोत्प-
त्तिश्रुतेः । तदपि सर्वमोङ्कारमात्रं वाच्यस्य वाचकाव्यतिरेकन्यायादित्यर्थः ॥ १ ॥

अभिधानाभिधेययोरेकस्मिन्नेव सति कल्पितत्वे तदेकरूपत्वस्योक्तत्वा-
त्किमिति पुनः सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेत्युच्यते । तत्र वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरवाक्यस्य
सफलं तात्पर्यमाह-अभिधानेत्यादिना । वाच्यस्य वाचकत्वोक्त्यैव तयोरेकत्व-
सिद्धेर्व्यतिहारनिर्देशो वृथेत्याशङ्क्याऽऽह-इतरथेति । वाच्येन वाचकस्यैक्य-
मनुक्त्वा वाचकेनैव वाच्यस्यैक्यवचने सत्युपायोपेयप्रयुक्तमेकत्वं न मुख्य-
मैक्यमित्याशङ्क्येत, तन्नवृत्त्यर्थं व्यतिहारवचनमर्थवदित्यर्थः । परस्पराभे-
दोपदेशादभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्तिस्तु साऽपि विफला ब्रह्मप्रतिपत्त्यनु-
पयोगित्वादित्याशङ्क्याऽऽह-एकत्वेति । अभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्तेश्चेदं

इदं विविधप्रत्ययगम्यं चेतनाचेतनात्मकं जगत्सर्वं निखिलं तस्य सर्वात्मकस्योङ्कारस्योप-
व्याख्यानमुप सामीप्येन विस्पष्टमासमन्तात्प्रकथनमुक्तार्थविवरणमित्यर्थः । भूतमतीतं भव-
द्भर्तमानं भविष्यदनागतमित्यनेन प्रकारेण सर्वं निखिलमोङ्कार एव प्रणव एव न त्वन्यत् ।
यच्च यदपि प्रसिद्धं सदसदात्मकमन्यदुक्तादव्यतिरिक्तं त्रिकालातीतमुक्तकालत्रयासंसृष्टं
तदप्युक्तं ब्रह्म नरविषाणादिकमपि । अपिशब्दः पूर्वेण समुच्चयमाह-ओङ्कार एव व्याख्या-

मित्याशङ्का स्यात् । एकत्वप्रतिपत्तेश्च प्रयोजनमभिधानाभिधेययोरेकेनैव प्रयत्नेन युगपत्प्र-
विलापयस्तद्विलक्षणं ब्रह्म प्रतिपद्येतेति । तथा च वक्ष्यति—

सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥२॥

“पादा मात्रा मात्राश्च पादाः” इति । तदाह—सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेति । सर्वं यदुक्त-
मोङ्कारमात्रमिति तदेतद्ब्रह्म । तच्च ब्रह्म परोक्षाभिहितं प्रत्यक्षतो विशेषेण
निर्दिशति—अयमात्मा ब्रह्मेति । अयमिति चतुष्पात्त्वेन प्रविभज्यमानं
प्रत्यगात्मतयाऽभिनयेन निर्दिशति—अयमात्मेति । सोऽयमात्मोङ्काराभिधेयः
परापरत्वेन व्यवस्थितश्चतुष्पात्कार्षापणवन्न गौरिवेति । त्रयाणां विद्वा-
दीनां पूर्वपूर्वप्रविलापनेन तुरीयस्य प्रतिपत्तिरिति करणसाधनः पादशब्दः
तुरीयस्य पद्यत इति कर्मसाधनः पादशब्दः ।

प्रयोजनं यदेकेनैव प्रयत्नेन द्वयमपि विलापयन्नुभयविलक्षणं ब्रह्म प्रतिपद्य-
निर्वृणोतीति योजना । अभिधानाभिधेययोर्व्यतिहारोपदेशे वाक्यशेषमनुकू-
लयति—तथा चेति । उक्ते वाचकस्य वाच्याभिन्नत्वे वाक्यमवतार्यं योजयति—
तदाहेति । सर्वं कार्यं कारणं चेत्यर्थः । ब्रह्मणः श्रुत्युपदिष्टस्य परोक्षत्वं व्यावर्त-
यति—तच्चेति । यद्ब्रह्म श्रुत्या सर्वात्मकमुक्तं तन्न परोक्षमिति मन्तव्यं कित्वा-
यमात्मेति योजना । चतुष्पात्त्वेन विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयत्वेनेत्यर्थः । अभिनयो
नाम ‘विवक्षितार्थप्रतिपत्त्यर्थमसाधारणः शारीरो व्यापारः’ तेन हस्ताग्रं
हृदयदेशमानीय कथयतीत्यर्थः । सोऽयमित्यादिवाक्यान्तरमवतार्यं व्याक-
रोति—ओङ्कारेति । सर्वाधिष्ठानतया परोक्षरूपेण परत्वं प्रत्यग्रूपेण चापरत्वं
तेन कार्यकारणरूपेण सर्वात्मना व्यवस्थितः सन्नात्मा प्रतिपत्तिर्सौकर्यार्थं
चतुष्पात्कल्प्यते तत्र दृष्टान्तमाह—कार्षापणवदिति । देशविशेषे कार्षापणशब्दः
षोडशपणानां संज्ञा । तत्र यथा व्यवहारप्राचुर्याय पादकल्पना क्रियते
तथेहापीत्यर्थः । यथा गौश्चतुष्पादुच्यते न तथा चतुष्पादादेष्टुं शक्यते निष्क-
लश्रुतिव्याकोपादित्याह—न गौरिवेति । विश्वादिषु तुर्यान्तेषु पादशब्दो यदि
करणव्युत्पत्तिकस्तदा विश्वादिवच्युत्तुर्यस्यापि करणकोटिनिवेशे ज्ञेयासिद्धिः ।
यदि तु पादशब्दः सर्वत्र कर्मव्युत्पत्तिकस्तदा साधनासिद्धिरित्याशङ्क्य
विभज्य पादशब्दप्रवृत्तिं प्रकटयति—त्रयाणामित्यादिना । करणसाधनः करणव्यु-
त्पत्तिकः कर्मसाधनः कर्मव्युत्पत्तिक इति यावत् ॥ २ ॥

तम् । ओङ्कारस्य ब्रह्मणो नामधेयत्वादिसंन्यासिरित्यभिप्रायेणाऽऽह—सर्वं निखिलं हि
निश्चितमेतत्प्रपञ्चजातं ब्रह्म सत्यज्ञानादिलक्षणं बृहत् । जडस्यैव ब्रह्मात्मत्वमुक्तं न चेतन-
स्येति शङ्कानिराकरणार्थमाह—अयमनुभूयमान आत्माऽस्मत्प्रत्ययालम्बनश्चेतनस्त्वंपदार्थः ।

जागरितस्थानो बहिष्प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः

कथं चतुष्पात्त्वमित्याह—जागरितं स्थानमस्येति जागरितस्थानः—
बहिष्प्रज्ञः स्वात्मव्यतिरिक्ते विषये प्रज्ञा यस्य स बहिष्प्रज्ञो बहिर्विषयेव
प्रज्ञाऽविद्याकृताऽवभासत इत्यर्थः । तथा सप्ताङ्गान्यस्य “तस्य ह वा
एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्व-
र्त्मात्मा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ” इत्यग्निहोत्र-
कल्पनाशेषत्वेनाऽऽहवनीयोऽग्निरस्य मुखत्वेनोक्त इत्येवं सप्ताङ्गानि यस्य

आत्मनो निरवयवस्य पादद्वयमपि नोपपद्यते पादचतुष्टयं तु दूरोत्सारि-
तमिति शङ्कते—कथमिति । परमार्थतश्चतुष्पात्त्वाभावेऽपि काल्पनिकमुपायोपे-
यभूतं पादचतुष्टयमविरुद्धमित्यभिप्रेत्याऽऽद्यं पादं व्युत्पादयति—आहेत्यादिना ।
स्थानमस्येत्यभिमानस्य विषयभूतमित्यर्थः । प्रज्ञायास्तावदान्तरत्वप्रसिद्धेर-
युक्तमिदं विशेषणमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—बहिरिति । चैतन्यलक्षणा प्रज्ञा
स्वरूपभूता न बाह्ये विषये प्रतिभासते तस्या विषयानपेक्षत्वात् ।
बाह्यस्य च विषयस्य वस्तुतोऽभावादित्याशङ्क्याऽऽह—बहिर्विषये-
येवेति । न स्वरूपप्रज्ञा वस्तुतो बाह्यविषयेष्यते बुद्धिवृत्तिरूपा त्वसावज्ञानक-
ल्पिता तद्विषया भवति । न च साऽपि वस्तुतस्तद्विषयतामनुभवति । वस्तुतः
स्वयमभावाद्बाह्यस्य विषयस्य काल्पनिकत्वादतस्तद्विषयत्वं प्रातिभासिकमि-
त्यर्थः । पूर्वेण विशेषणेन विशेषणानन्तरं समुच्चिनोति—तथेति । सप्ताङ्गत्वं
श्रुत्यवष्टम्भेन विश्वस्य विशदयति—तस्येत्यादिना । प्रकृतस्य सन्निहितप्रसिद्ध-
स्यैवाऽऽत्मनस्त्रैलोक्यात्मकस्य वक्ष्यमाणरीत्या वैश्वानरशब्दितस्य सुतेजस्त्वगुण
विशिष्टो द्युलोको मूर्ध्वैवेति द्युलोकस्य शिरस्त्वमुपदिश्यते । विश्वरूपो नाना-
विधः श्वेतपीतादिगुणात्मनः सूर्यश्चक्षुर्विवक्ष्यते । प्रत्यङ्गनानाविधं वर्त्म सञ्च-
रणमात्मा स्वभावोऽस्येति व्युत्पत्त्या वायुस्तथोच्यते । स च प्राणस्तस्येति
सम्बन्धः । बहुलो विस्तीर्णगुणवानाकाशः सन्देहो देहस्य मध्यमो भागो

ब्रह्मोक्तं तत्पदार्थः । स कार्यकारणभावमन्तरेण ब्रह्मणा तादात्म्यं प्राप्तोऽयममात्मा व्याख्या-
तम् । चतुष्पाच्चत्वारः पादा यस्य स चतुष्पात् ।

गौरिव किं चतुष्पादित्याशङ्क्य नेत्याह—जागरितस्थानो जागरितं स्थानं यस्य स
जागरितस्थानः । बहिःप्रज्ञो बह्वी रूपादौ चक्षुरादिप्राह्ये प्रज्ञा यस्य स बहिःप्रज्ञः । सप्ताङ्गः
सप्तसंख्याकानि शुसूर्यवाय्वाकाशरयिपृथिव्याहवनीयाख्यानि मूर्ध्वचक्षुः प्राणशरीरान्तर्भागमूत्रा-
शयपादाख्यान्यङ्गानि यस्य स सप्ताङ्गः । एकोनविंशति मुखः पञ्चज्ञानकर्मेन्द्रियप्राणान्तःकर-
णचतुष्टयरूपाणि मुखान्येकोनविंशतिसंख्याकानि यस्य स एकोनविंशतिमुखः । स्थूलमुक्,

स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ ३ ॥

स सप्ताङ्गः । तथैकोनविंशतिर्मुखान्यस्य बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च दश, वायवश्च प्राणादयः पञ्चमनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तमिति मुखानीव मुखानि तान्युपलब्धिद्वाराणीत्यर्थः । स एवविशिष्टो वैश्वानरो यथोक्तै-
द्वारैः शब्दादीन्स्थूलान्विषयान्भुङ्क्ते इति स्थूलभुक् । विश्वेषां नराणा-
मनेकधा नयनाद्वैश्वानरः । यद्वा विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वानरो

रयिरन्नं तद्धेतुरुदकं बस्तिरस्य मूत्रस्थानं पृथिव्येव प्रतिष्ठात्वगुणा वैश्वानरस्य
पादौ तद्यद्वक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयमित्यग्निहोत्रकल्पना श्रुता । तस्याः शेष-
त्वेनाऽऽहवनीयोऽग्निरस्य मुखत्वेनोक्त इति योजना । उक्तं सप्ताङ्गत्वमुपसं-
हरति-इत्येवमिति । विशेषणान्तरं समुच्चिनोति-तथेति । बुद्धयर्थानीन्द्रियाणि
श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि । कर्माथानीन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि ।
तान्येतानि द्विविधानीन्द्रियाणि दश भवन्ति । प्राणादय इत्यादिशब्देनापा-
नव्यानोदानसमाना गृह्यन्ते । उपलब्धिद्वाराणीत्युपलब्धिपदं कर्मोपलक्ष-
णार्थम् । द्वारत्वं करणत्वम् । तत्र बुद्धीन्द्रियाणां मनसो बुद्धेश्च प्रसिद्धमुपलब्धौ
करणत्वम् । कर्मेन्द्रियाणां तु वदनादौ कर्मणि करणत्वम् । प्राणादीनां पुनरु-
भयत्र पारस्पर्येण करणत्वम् । तेषु सत्स्वेव ज्ञानकर्मणोरुत्पत्तेः । असत्सु-
चानुत्पत्तेः । मनोबुद्धयोश्च सर्वत्र साधारणं करणत्वमहङ्कारस्यापि प्राणादि-
वदेव करणत्वं मन्तव्यं चित्तस्य चैतन्याभासोदये करणत्वमुक्तमिति विवेक-
व्यम् । पूर्वोक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टस्य वैश्वानरस्य स्थूलभुगाति विशेषणान्तरम् ।
तद्विभजते-स एवं विशिष्ट इति । शब्दादिविषयाणां स्थूलत्वं दिगादिदेवतानुगृहीतैः
श्रोत्रादिभिर्गृह्यमाणत्वम् । इदानीं वैश्वानरशब्दस्य प्रकृताविश्वविषयत्वं विश-
दयति-विश्वेषामिति । कर्मणि षष्ठी । विश्वे च ते नराश्चात विश्वानराः । निपा-
तात्पूर्वपदस्य दीर्घता । विश्वानरान्भोक्तृत्वेन व्यवस्थितान्प्रत्यनेकधा धर्मा-
धर्मकर्मानुसारेण सुखदुःखादिप्रापणादयं कर्मफलदाता वैश्वानरशब्दितो
भवतीत्यर्थः । अथवा विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वानरः । स एव वैश्वानरः ।
स्वार्थे तद्धितो राक्षसवायसवदित्याह-विश्वेति । कथं विश्वश्चासौ नरश्चेति

स्थूलं रूपादिकं भुङ्क्ते इति स्थूलभुक् । वैश्वानरो विश्वेषामयं नरो विश्वे वा नरा यस्य विश्व-
श्चासौ नरश्चेति [वा] विश्वानरः, स एव वैश्वानरः । अथवा विश्वेषां नरशब्दवाच्यानां
चतुर्विधानां स्थूलानां देहानामधिष्ठाताऽयं वैश्वानरः प्रथमः पादः । आत्मनोऽयं सर्वैः सुक-
रावगमत्वात्प्रथमोऽंशः ।

विश्वानर एव वैश्वानरः । सर्वपिण्डात्मानन्यत्वात्स प्रथमः पादः ।
 एतत्पूर्वकत्वादुत्तरपादाधिगमस्य प्राथम्यमस्य । कथमयमात्मा ब्रह्मेति
 प्रत्यगात्मनोऽस्य चतुष्पात्त्वे प्रकृते द्युलोकादीनां मूर्धाद्यङ्गत्वमिति ।
 नैष दोषः । सर्वस्य आध्यात्मिकस्य प्रपञ्चस्य साधिदैविकस्यानेनाऽऽत्म-
 नश्चतुष्पात्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।

एवं च सति सर्वप्रपञ्चोपशमेऽद्वैतसिद्धिः ।

विगृह्यते जाग्रतां नराणामनेकत्वात्तादात्म्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-सर्वेति ।
 सर्वापिण्डात्मा समष्टिरूपो विराडुच्यते तेनाऽऽत्मना विश्वेषामनन्यत्वाद्यथो-
 क्तसमाससिद्धिरित्यर्थः । विश्वस्य तैजसादुत्पत्तेस्तस्यैव प्राथम्यं युक्तं कार्यस्य
 तु पश्चाद्भावित्वमुचितमित्याशङ्क्याऽऽह-एतदिति । प्रविलापनापेक्षया प्राथम्यं
 न सृष्ट्यपेक्षयेत्यर्थः ।

अध्यात्माधिदैवयोर्भेदमादाय प्रागुक्तं सप्ताङ्गत्वमाक्षिपति-कथमिति ।
 ब्रह्माणं प्रकृते तस्य परोक्षत्वे शङ्किते तन्निरासार्थं ब्रह्मायमात्मेति प्रत्यगात्मानं
 प्रकृत्य सोऽयमात्मा चतुष्पादिति चतुष्पात्त्वे तस्य प्रक्रान्ते द्युलोकादीनां
 मूर्धाद्यङ्गत्वसिद्धयर्थं यदुक्तं तदयुक्तं प्रक्रमविरोधादित्यर्थः । अध्यात्माधिदैव-
 योर्भेदाभावान्न प्रक्रमविरोधोऽस्तीति परिहरति-नैष दोष इति । तत्र हेतुमाह-
 सर्वस्येति । आध्यात्मिकस्याऽऽधिदैविकेन सहितस्य प्रपञ्चस्य सर्वस्यैव स्थूलस्य
 पञ्चकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मकस्यानेनाऽऽत्मना विराजा प्रथमपादत्वम् ।
 तस्यैव सूक्ष्मस्यापञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मनो हिरण्यगर्भात्मना द्वितीय-
 पादत्वम् । तस्यैव कार्यरूपतां त्यक्त्वा कारणरूपतामापन्नस्याकृतात्मना
 तृतीयपादत्वम् । तस्यैव तु कार्यकारणरूपतां विहाय सर्वकल्पनाधिष्ठानतया
 स्थितस्य सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मना चतुर्थपादत्वम् । तदेवमध्यात्माधिदैव-
 योर्भेदमादायात्केन प्रकारेण चतुष्पात्त्वस्य वक्तुमिष्टत्वात्पूर्वपूर्वपादस्योत्तरो-
 त्तरपादात्मना प्रविलापनात्तुरीयनिष्ठायां पर्यवसानं सिध्यतीत्यर्थः ।

यदैवं तुरीये पर्यवसानं जिज्ञासोर्मुमुक्षोरिष्यते तदा तत्त्वज्ञानप्रतिबन्ध-
 कस्य प्रातिभासिकद्वैतस्योपरमे सत्यद्वैतपरिपूर्णब्रह्माहमस्मीति वाक्यार्थसा-
 क्षात्कारः सिध्यतीति फलितमाह-एवं चेति । उक्तन्यायेन तत्त्वसाक्षात्कारे
 सङ्गृह्णीते सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेष्वात्मैकोऽद्वितीयो दृष्टः स्यात् । एको
 देवः सर्वं भूतेष्विति तत्र तत्र ब्रह्मचैतन्यस्यैव प्रत्यक्त्वेनावस्थानाभ्युपगमा-
 त्तानि तानि च सर्वाणि प्रातिभासिकानि भूतानि तस्मिन्नेवाऽऽत्मनि कल्पि-
 तानि दृष्टानि स्युः । तथा च पूर्णत्वमात्मनो भूतान्तराणां च तदतिरेकेण
 सत्तास्फुरणविरहितत्वं सिध्यति । ततश्च—

सर्वभूतस्थश्चाऽऽत्मैको दृष्टः स्यात् । सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि । यस्तु सर्वाणि भूतानीत्यादिश्रुत्यर्थ उपसंहृतश्चैवं स्यात् । अन्यथा हि स्वदेहपरिच्छिन्न एव प्रत्यगात्मा साङ्ख्यादिभिरिव दृष्टः स्यात्तथा च सत्यद्वैतमिति श्रुतिकृतो विशेषो न स्यात् । साङ्ख्यादिदर्शनेनाविशेषात् ।

इष्यते च सर्वोपनिषदां सर्वात्मैक्यप्रतिपादकत्वम् । अतो युक्तमेवास्याऽऽध्यात्मिकस्य पिण्डात्मनो द्युलोकाद्यङ्गत्वेन विराडात्मनाऽऽधिदैविकेनैकत्वमभिप्रेत्य सप्ताङ्गत्ववचनम् । 'मूर्धा ते व्यपतिष्यत्' इत्यादिलिङ्गदर्शनाच्च ।

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।

सम्पद्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छति ॥

—इति स्मृतिरनुगृहीता भवतीत्याह—सर्वभूतस्थश्चेति । न चेदं मानवं वचनममानमिति शङ्कनीयम् । 'यद्वै किञ्चन मनुरवदत्तद्वेषजमि'ति श्रुतेरित्यभिप्रेत्य दर्शितस्मृतिमूलभूतां श्रुतिं सूचयति—यस्त्विति । यो हि पादत्रयं प्रागुक्त्या प्रक्रियया प्रविलाप्य तुरीये नित्ये विज्ञप्तिमात्रे सदानन्दैकताने परिपूर्णं प्रतिष्ठां प्रतिपद्यते स ब्रह्माहमस्मीत्यात्मानं जानानः सर्वेषां भूतानामधिष्ठानान्तरमनुपलभमान आत्मन्येव प्रातीतिकानि तानि प्रत्येति । तेषु सर्वेष्वाम्मानं सत्तास्फूर्तिप्रदमवगच्छति । ततश्च न किञ्चिदपि गोपायितुमिच्छतीति श्रुत्यर्थश्च यथोक्तरीत्या तत्त्वसाक्षात्कारे सङ्गृहीते सति स्वीकृतः स्यादित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोरभेदाभ्युपगमद्वारेण प्रागुक्तपरिपाट्या तत्त्वज्ञानानभ्युपगमे दोषमाह—अन्यथेति । साङ्ख्यादिपक्षस्यापि प्रामाणिकत्वात्तथैव प्रतिदेहं परिच्छिन्नस्य प्रत्यगात्मानो दर्शनेन प्रामाणिकोऽर्थोऽभ्युपगतो भवति । व्यवस्थानुपपत्त्या च प्रतिशरीरमात्मभेदः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—तथा चेति । साङ्ख्यादीनां द्वैतविषयं दर्शनमिष्टं तेन त्वदीयदर्शनस्याद्वैतविषयस्य विशेषाभावादद्वैतं तत्त्वमिति श्रुतिसिद्धो विशेषस्त्वत्पक्षे न सिध्येदतः श्रुतिविरोधो भेदवादे प्रक्षय्येत । व्यवस्था त्वौपाधिकभेदमधिकृत्य सुस्था भविष्यतीत्यर्थः ।

ननु भेदवादेऽपि नाद्वैतश्रुतिर्विरुध्यते । ध्यानार्थमज्ञं ब्रह्मेतिवदद्वैतं तत्त्वमित्युपदेशसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह—इष्यते चेति । उपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिना सर्वासामुपनिषदां सर्वेषु देहेष्वात्मैक्यप्रतिपादनपरत्वमिष्टमतो न ध्यानार्थत्वमद्वैतश्रुतेरेष्टं शक्यम् । वस्तुपरत्वलिङ्गविरोधादित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोरैकत्वमुपेत्याद्वैतपर्यवसाने सिद्धे सत्याध्यात्मिकस्य व्यष्ट्यात्मनो विश्वस्य त्रैलोक्यात्मकेनाऽऽधिदैविकेन विराजा सहैकत्वं गृहीत्वा यत्तस्य सप्ताङ्गत्वमुक्तं तदविरुद्धमित्युपसंहरति—अत इति । अध्यात्माधिदैवयोरैक्ये हेत्वन्त-

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः

विराजैकत्वमुपलक्षणार्थं हिरण्यगर्भाव्याकृतात्मनोः । उक्तं चैतन्मधु-
ब्राह्मणे—‘यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्या-
त्मम्’ इत्यादि । सुषुप्ताव्याकृतयोस्त्वेकत्वं सिद्धमेव । निर्विशेषत्वात् ।
एवं च सत्येतत्सिद्धं भविष्यति सर्वद्वैतोपशमे चाद्वैतमिति ॥ ३ ॥

स्वप्नः स्थानमस्य तैजसस्य स्वप्नस्थानः । जाग्रत्प्रज्ञाऽनेकसाधना

रमाह—मूर्धेति । ‘दिऽऽवादित्यादिकं वैश्वानरावयवं वैश्वानरबुद्ध्या ध्यायतो जि-
ज्ञासया पुनरखण्डपक्षमुपगतस्य मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इत्यन्धो-
ऽभविष्यो यन्मामित्यादिव्यस्तोपासननिन्दा समस्तोपासनविधित्सया दृश्यते ।
न च द्युलोकादिकं विपरीतबुद्ध्या गृहीतवतः स्वकीयमूर्धादिपरिपतनमुचितं
यद्यध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं न भवेत्तस्मात्तयोरेकत्वमत्र विवक्षितं भवतीत्यर्थः ।

ननु विराजो विश्वेनैकत्वमेव मूलग्रन्थे दृश्यते । तत्कथमविशेषेणाध्यात्मा-
धिदैवयोरेकत्वं विवक्षित्वाऽद्वैतपर्यवसानं भाष्यकृतोच्यते तत्राऽऽह—विरा-
जेति । यन्मुखतो विराजो विश्वेनैकत्वं दर्शितं तत्तु हिरण्यगर्भस्य तैजसेनान्त-
र्यामिणश्चाव्याकृतोपहितस्य प्राज्ञेन सहैकत्वस्योपलक्षणार्थमतो मूलग्रन्थेऽ-
प्यविशेषेणाध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं विवक्षितमित्यद्वैतपर्यवसानसिद्धिरित्यर्थः ।
अध्यात्माधिदैवयोरेकत्वमिहोच्यते तन्मधुब्राह्मणेऽपि दर्शितमित्याह—उक्तं
चेति । अधिदैवमध्यात्मं चैकरूपं निर्देशं प्रतिपर्यायमयमेव स इत्यभेदवच-
नादेकत्वमत्र विवक्षितमित्यर्थः । ननु विश्वविराजोः स्थूलाभिमानित्वात्तैजस
हिरण्यगर्भयोश्च सूक्ष्माभिमानित्वादेकत्वं युक्तम् । प्राज्ञाव्याकृतयोस्तु केन
साधर्म्येणैकत्वं तत्राऽऽह—सुषुप्तेति । प्राज्ञो हि सर्वं विशेषमुपसंहृत्य निर्विशेषः
सुषुप्ते वर्तते प्रलयदशायामव्याकृतं च निःशेषविशेषं स्वात्मन्युपसंहृत्य निर्वि-
शेषरूपं तिष्ठति तेनोक्तं साधर्म्यं पुरोधाय तयोरैक्यमविरुद्धमित्यर्थः । अध्या-
त्माधिदैवयोरेकत्वे प्रागुक्तन्यायेन प्रसिद्धे सत्युपसंहारप्रक्रियया सिद्धमद्वैत-
मिति फलितमाह—एवं चेति । तच्चाद्वैतं प्रतिबन्धध्वंसमात्रेण न स्फुरति, किंतु
वाक्यादेवाऽऽचार्योपदिष्टादिति वक्तुं च शब्दः ॥ ३ ॥

द्वितीयपादमवतार्य व्याचष्टे—स्वप्नेत्यादिना । स्थानं पूर्ववत् । द्रष्टुर्ममाभि-
मानस्य विषयभूतमिति यावत् । स्वप्नप्रदार्थं निरूपयितुं तत्कारणं निरूपयति—
जाग्रदित्यादिना । तस्याः स्वप्राद्वैधर्म्यार्थं विशेषणमाह—अनेकेति । अनेकानि

इदानीं द्वितीयं पादमाह—स्वप्नस्थानः स्वप्नं जागरितवासनाजन्यं स्थानं यस्य स
स्वप्नस्थानः । अन्तः प्रज्ञोऽन्तर्मानसवासनाविलासे प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य सोऽन्तः प्रज्ञः । सप्ताङ्ग

प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥

बहिर्विषयेवावभासमाना मनःस्पन्दनमात्रा सती तथाभूतं संस्कारं मनः
स्याधत्ते । तस्मिन्स्तथा संस्कृतं चित्रित इव पटो बाह्यसाधनानपेक्षमवि-
द्याकामकर्मभिः प्रेर्यमाणं जाग्रदवभासते । तथा चोक्तम्-‘अस्य लोकस्य
सर्वावतो मात्रामपादाय’ इति तथा ‘परे देवे मनस्येकीभवति’ इति

विविधानि साधनानि करणानि यस्याः सा तथेति यावत् । विषयद्वारकमपि
वैषम्यं दर्शयति-बहिरिति । बाह्यस्य शब्दादेर्विषयस्याविद्याविवर्तत्वेन वस्तुतो-
ऽभावात् तद्विषयत्वमपि यथोक्तप्रज्ञाया वास्तवं किंतु प्रातीतिकमित्यभिप्रे-
त्योक्तमिवेति । न च यथोक्ता प्रज्ञा प्रमाणसिद्धा । तस्या अनवस्थानात् ।
तेन साक्षिवेद्या सेति विवक्षित्वाऽऽह-अवभासमानेति । द्वैततत्प्रतिभासयोर्व-
स्तुतोऽऽत्वे हेतुं सूचयति-मनःस्पन्दनेति । यथोक्ता प्रज्ञा स्वानुरूपां वासनां
स्वसमाधानाधारामुत्पादयतीत्याह-तथाभूतमिति । जाग्रदभासनावासितं मनो
जागरितवदभासते स्वप्नदृष्टित्येष्टव्यं मनस एव वासनावतः स्वप्ने विषय-
त्वमिति रिक्तविषयाभावादित्याह-तथा संस्कृतमिति । जाग्रदभासनावासितं मनो
जागरितवद्भातीत्यत्र दृष्टान्तमाह-विचित्र इति । यथा पटश्चित्रितश्चित्तवद्भाति
तथा मनो जागरितसंस्कृतं तद्वद्भातीति युक्तमित्यर्थः । स्वप्नस्य जागरिताद्वैधर्म्यं
सूचयति-बाह्येति । यथोक्तस्य मनसो जागरितवदनेकधा प्रतिभाने कारणान्त-
रमाह-अविद्येति । यदुक्तं स्वप्नस्य जागरितजनितवासनाजन्यत्वं तत्र बृहदार-
ण्यकश्रुतिं प्रमाणयति-तथा चेति । अस्य लोकस्येति जागरितोक्तिस्तस्य विशे-
षणं सर्वावदिति । सर्वा साधनसम्पत्तिरस्मिन्नस्तीति सर्ववान्सर्ववानेव सर्वा-
वांस्तस्य मात्रा लेशो वासना तामपादायापच्छिद्य गृहीत्वा स्वपिति वासना-
प्रधानं स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः । यत्तु स्वप्नरूपेण परिणतं मनः साक्षिणो विषयो
भवतीति तत्र श्रुत्यन्तरं दर्शयति-तथेति । परत्वं मनसस्तदुपाधिवाद्वाऽऽसा-
धारणकारणत्वाद्वा देवत्वं द्योतनात्मकत्वात्तन्मनोज्योतिरिति ज्योतिःशब्दात्त-
स्मिन्नेकीभवति । स्वप्ने द्रष्टा तत्प्रधानो भवतीति स्वप्नं प्रकृत्यात्र स्वप्ने स्वप्न-
काशो द्रष्टा महिमानं मनसो विभूतिं ज्ञानज्ञेयपरिणामत्वलक्षणां साक्षात्क-
रोति । तथा च मनसो विषयत्वात् तत्राऽऽत्मग्राहकत्वशङ्केत्यर्थः । ननु विश्व-

एकोनविंशतिमुखः । व्याख्यातम् । प्रविविक्तभुक्प्रविविक्तं सूक्ष्मं भुङ्क्ते इति प्रविविक्त-
भुक् । तैजसस्तेजोऽन्तःकरणं कर्तृकरणकार्यादिभावेन परिणतं तदेव स्थूलशरीरादिहीनं
यस्य स तैजसः । अन्तःकरणस्य स्वामीत्यर्थः । जागरितानन्तरभावितात् । द्वितीयः
पादः । स्पष्टम् ।

यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति

प्रस्तुत्य अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति' इत्याथर्वणे । इन्द्रियापेक्ष-
याऽन्तःस्थत्वान्मनसस्तद्वासनारूपा च स्वप्ने प्रज्ञा यस्येत्यन्तःप्रज्ञः । विष-
यशून्यायां प्रज्ञायां केवलप्रकाशस्वरूपायां विषयित्वेन भवतीति तैजसः ।
विश्वस्य सविषयत्वेन प्रज्ञायाः स्थूलाया भोज्यत्वम् । इह पुनः केवला
वासनामात्रा प्रज्ञा भोज्येति प्रविविक्तो भोग इति । समानमन्यत् ।
द्वितीयः पादस्तैजसः ॥ ४ ॥

दर्शनादर्शनवृत्त्योस्तत्त्वाप्रबोधलक्षणस्य स्वापस्य तुल्यत्वात्सुषुप्तिग्रह-

स्य बाह्येन्द्रियजन्यप्रज्ञायास्तैजसस्य मनोजन्यप्रज्ञायाश्चान्तःस्थत्वाविशेषाद-
न्तःप्रज्ञत्वविशेषणं न व्यावर्तकमिति तत्राऽऽह-इन्द्रियेति । उपपादितं तावद्वि-
श्वस्य बहिष्प्रज्ञत्वं तैजसस्त्वन्तःप्रज्ञो विज्ञायते बाह्यानीन्द्रियाण्यपेक्ष्य मन-
सोऽन्तःस्थत्वात्तत्परिणामत्वाच्च स्वप्नप्रज्ञायास्तद्वानन्तःप्रज्ञो युज्यते । किंच
मनःस्वभावभूता या जागरितवासना तद्रूपा स्वप्नप्रज्ञेति युक्तं तैजसस्थान्तः-
प्रज्ञत्वमित्यर्थः । स्वप्नाभिमानिनस्तेजोविकारत्वाभावात्कुतस्तैजसत्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽ-विषयेति । स्थूलो विषयो यस्यां वासनामय्यां प्रज्ञायां न ज्ञायते तस्यां
विषयसंस्पर्शमन्तरेण प्रकाशमात्रतया स्थितायामाश्रयत्वेन भवतीति स्वप्नद्रष्टा
तैजसो विर्वाक्षतः तेजःशब्देन यथोक्तवासनामय्याः प्रज्ञाया निर्देशादित्यर्थः ।
ननु विश्वतैजसयोरविशिष्टं प्रविविक्तभुगिति विशेषणम् । प्रज्ञाय भोज्यत्वस्य
तुल्यत्वात् । मैवम् । तस्या भोज्यत्वाविशेषेऽपि तस्यामवान्तरभेदात्सविषय-
त्वाद्विश्वस्य भोज्या प्रज्ञा स्थूला लक्ष्यते । तैजसे तु प्रज्ञा विषयसंस्पर्शशून्या
वासनामात्ररूपेति विविक्तो भोगः सिध्यतीत्याह-विश्वस्येति । सप्ताङ्गैकोनविं-
शतिमुखत्वमित्येतदन्यदित्युच्यते ॥ ४ ॥

पादद्वयमेवं व्याख्याय तृतीयं पादं व्याख्यास्यन्व्याख्यायमानश्रुतौ न कञ्च-
नेत्यादिविशेषणस्य तात्पर्यमाह—दर्शनेति । दर्शनस्य स्थूलविषयस्य वृत्तिरत्रा-
स्तीति जागरितं दर्शनवृत्तिरित्युच्यते । स्थूलविषयदर्शनादन्यदर्शनमदर्शनं
वासनामात्रं तस्य वृत्तिरत्रास्तीत्यदर्शनवृत्तिः स्वप्नस्तयोः सुषुप्तवदेव स्वापस्य
तत्त्वाग्रहणस्य तुल्यत्वात् । यत्र सुप्त इत्युक्ते तयोरपि प्रसक्तौ तद्व्यवच्छेदेन
सुषुप्तस्यैव ग्रहणार्थं यत्र सुप्त इत्यादिवाक्ये न कञ्चनेत्यादिविशेषणम् । तद्वि-

इदानीं तृतीयं पादं वक्तुमाह-यत्र यस्मिन्काले सुप्तः उपरतेन्द्रियग्रामो न कंचन
कामं कामयते कमपि पुण्यपापहेतुभूतं पुत्रक्षेत्रादिकं नाभिलषति । न कंचन स्वप्नं पश्यति ।
कमपि शुभमशुभं वा वासनाविलासं नावलोकयति तत्कामाकामनस्वप्नानवलोकनरूपं सुषुप्तं

तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवाऽऽनन्दमयो ह्यान-

णार्थं यत्र सुप्त इत्यादि विशेषणम् । अथवा त्रिष्वपि स्थानेषु तत्त्वाप्रतिबो-
धलक्षणः स्वापोऽविशिष्ट इति पूर्वाभ्यां सुषुप्तं विभज्यते । यत्र यस्मिन्स्थाने
काले वा सुप्तो न कंचन स्वप्नं पश्यति न कंचन कामं कामयते । न हि
सुषुप्ते पूर्वयोरिवान्यथाग्रहणलक्षणं स्वप्नदर्शनं कामो वा कश्चन विद्यते ।
तदेतत्सुषुप्तं स्थानमस्येति सुषुप्तस्थानः । स्थानद्वयप्रविभक्तं मनःस्पन्दितं
द्वैतजातम् । तथा रूपपरित्यागेनाविवेकापन्नं नैश्वर्यमोक्षस्तमिवाह-
सप्रपञ्चकमेकीभूतमित्युच्यते । अत एव स्वप्नजाग्रन्मनःस्पन्दनानि प्रज्ञा-
नानि घनीभूतानीव सेयमवस्थाऽविवेकरूपत्वात्प्रज्ञानघन उच्यते । यथा

स्थानद्वयं व्यवच्छिद्य सुषुप्तमेव ग्राहयतीत्यर्थः । न कश्चन स्वप्नं पश्यतीत्यनेनैव
विशेषणेन स्थानद्वयव्यवच्छेदसम्भवाद्विशेषणान्तरमकिञ्चित्करमित्याशङ्क्याऽऽ-
ह-अथवेति । तत्त्वाप्रतिबोधः स्वापस्तस्य स्थानत्रयेऽपि तुल्यत्वाज्जाग्रत्स्वप्नाभ्यां
विभज्य सुषुप्तं ज्ञापयितुं विशेषणमित्यर्थः । एकस्यैव विशेषणस्य व्यवच्छेद-
कत्वसम्भवादलं विशेषणाभ्यामित्यस्य कः समाधिरित्याशङ्क्य विशेषणयोर्वि-
कल्पेन व्यवच्छेदकत्वान्नाऽऽनर्थक्यमिति मत्वाऽऽह-न हीति । यत्रेत्यस्यापेक्षि-
तार्थं कथयति-तदेतदिति । अन्यथाग्रहणशून्यत्वं कामसंस्पर्शविरहितत्वं च
विशेषणाभ्यां विवक्षितम् । कथमस्य सद्वितीयस्यैकीभूतत्वविशेषणमित्याश-
ङ्क्याऽऽह-स्थानद्वयेति । जागरितं स्वप्नश्चेति स्थानद्वयम् । तेन प्रविभक्तं यद्वैतं
स्थूलं सूक्ष्मं च तत्सर्वं मनःस्पन्दितमात्रमिति वक्ष्यते । तच्च यथा स्वकीय-
रूपमात्मनो विभक्तं तथैवं तस्यात्यागेनाव्याकृताख्यं कारणमापन्नं स्वकीयस-
र्वविस्तारसहितं कारणात्मकं भवति । यथाऽहर्नैशेन तमसा अस्तं तमस्त्वेनैव
व्यवह्रियते तथेदमपि कार्यजातं कारणभावमापन्नं कारणमित्येव व्यवह्रियते ।
तस्यां चावस्थायां तदुपाधिरात्मैकाभूतविशेषणभागभवतीत्यर्थः । तथापि
कारणोपहितस्य प्रज्ञानघनविशेषणमयुक्तं निरुपाधिकस्यैव तथा विशेषण-
सम्भवादित्याशङ्क्याऽऽह-अत एवेति । सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्य समनस्कस्य सुषुप्ते
कारणात्मना स्थितत्वादेवेत्यर्थः । सुषुप्तावस्थायामुक्तप्रज्ञानानामेकमूर्तित्वं न
वास्तवं पुनर्यथापूर्वविभागयोग्यत्वादिति मत्वोक्तम्-इवेति । सुषुप्त्यवस्थायाः

गाढनिद्राप्राप्तिस्थानम् । सुषुप्तस्थानः सुषुप्तं स्वयं श्रुत्या व्याख्यातं स्थानं यस्य स सुषुप्त-
स्थानः एकीभूतः । सर्वजगद्बीजभूतस्याऽऽवर्णात्मकस्याज्ञानस्यानुपरमादनेकोऽप्यन्तःकरण-
विक्षेपोपरमामेकतां गतः । प्रज्ञानघन एव प्रज्ञानमात्मनो रूपं ब्रह्मणा भेदरहितं स्वयंप्रकाश-
तस्य घनः पिण्ड इव स एव न त्वन्तः कारणदिबाह्यं च । न च निरानन्द इत्याह-

न्दभुक्चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥

रात्रौ नैशेन तमसाऽविभज्यमानं सर्वं घनमिव तद्वत्प्रज्ञानघन एव । एव-
शब्दान्न जात्यन्तरं प्रज्ञानव्यतिरेकेणास्तीत्यर्थः । मनसो विषयविषय्या-
कारस्पन्दनायासदुःखाभावादानन्दमय आनन्दप्रायो नाऽऽनन्द एव ।
अनात्यन्तिकत्वात् । यथा लोके निरायासस्थित- मुख्यानन्दमुगुच्यते ।
अत्यन्तानायासरूपा हीयं स्थितिरनेनानुभूयत इत्यानन्दमुक् । “एषोऽस्य
परम आनन्दः” इति श्रुतेः । स्वप्नादिप्रतिबोधचेतः प्रति द्वारीभूतत्वाच्चेतो-

कारणात्मकत्वाज्जाग्रत्स्वप्नप्रज्ञानानां तत्रैकीभावात्प्रज्ञानघनशब्दवाच्यतेत्युक्त-
मनुवदति-सेयमिति । उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन बुद्ध्यावाविर्भावयति-यथेत्यादिना ।
एवकारस्य नायोगव्यवच्छित्तिरर्थः कित्वन्ययोगव्यवच्छित्तिरित्याह- एवश-
ब्दादिति । प्राज्ञस्याऽऽनन्दविकारत्वाभावे कथमानन्दमयत्वविशेषणमित्या-
शङ्क्य स्वरूपमुखाभिव्यक्तिप्रतिबन्धकदुःखाभावात्प्राचुर्यार्थत्वं मयटो गृहीत्वा
विशेषणोपपत्तिं दर्शयति-मनस इति । मयटः स्वरूपार्थत्वादानन्दमयत्वमानन्द-
त्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्याहऽऽह-नेत्यादिना । न हि सुषुप्ते निरुपाधिकानन्दत्वं
प्राज्ञस्याभ्युपगन्तुं शक्यम् । तस्य कारणोपाहतत्वात् । अन्यथा मुक्तत्वात्पुनरुत्था-
नायोगात्तस्मादानन्दप्राचुर्यमेवास्य स्वीकर्तुं युक्तमित्यर्थः । आनन्दमुगिति विशे-
षणं सदृष्टान्तं व्याचष्टे-यथेति । तथा सुषुप्तोऽपीति शेषः । दार्ष्टान्तिकं विवृ-
णोति-अत्यन्तेति । इयं स्थितिरिति सुषुप्तिरुक्ता । अनेनेति प्राज्ञोक्तिः । सौषु-
प्तस्य पुरुषस्य तस्यामवस्थायां स्वरूपभूतानतिशयानन्दाभिव्यक्तिरस्तीत्यत्र
प्रमाणमाह-एषोऽस्येति । प्राज्ञस्यैव चेतोमुख इति विशेषणान्तरं तद्व्याचष्टे-
स्वप्नादिति । स्वप्नो जागरितं चेति प्रतिबोधशब्दितं चेतस्तत्प्रतिद्वारभूतत्वं द्वा-
भावेन स्थितत्वम् । न हि तत्स्वप्नस्य जागरितस्य वा सुषुप्तद्वारमन्तरेण
सम्भवोऽस्ति । तयोस्तत्कार्यत्वात् । अतः सुषुप्ताभिमानो प्राज्ञः स्थानद्वयका-
रणत्वाच्चेतोमुखव्यपदेशभागित्यर्थः । अथवा प्राज्ञस्य सुषुप्ताभिमानिनः स्वप्नं
जागरितं वा प्रति क्रमाक्रमाभ्यां यदागमनं तत्प्राति चैतन्यमेव द्वारम् । न हि
तद्व्यतिरेकेण काऽपि चेष्टा सिध्यतीत्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह-बोधेत्यादिना ।

आनन्दमयो विक्षेपाणामुपरमादावरणस्यानुवृत्तेश्च स्वरूपानन्दप्रचुरो हि यस्मात्तस्मादानन्द-
मुगानन्दो विक्षेपाभावोपलक्षित आत्मा तमेव मुक्तेऽज्ञानवृत्तिभिरवगच्छतीत्यानन्दमुक् ।
चेतोमुखश्चेत आत्मस्वरूपबोधः स एवाऽऽवरणशक्तिरहितो मुखे यस्य स चेतोमुखः प्राज्ञः
प्रकृष्टे स्वयंप्रकाश आनन्दात्मनि साज्ञाने ज्ञप्तिरज्ञानवृत्तिरूपो बोधो यस्य स प्रज्ञः प्रज्ञ एव
प्राज्ञः । उक्तावस्थाद्वयाभावेनावगम्यमानत्वात् । तृतीयः पादः । स्पष्टम् ।

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य

मुखः । बोधलक्षणं वा चेतो द्वारं मुखमस्य स्वप्राद्यागमनं प्रतीति चेतो-
मुखः । भूतभविष्यज्ज्ञातृत्वं सर्वविषयज्ञानत्वमस्यैवेति प्राज्ञः । सुषुप्तोऽपि
हि भूतपूर्वगत्या प्राज्ञ उच्यते । अथवा प्रज्ञप्तिमात्रमस्यैवासाधारणं रूपमिति
प्राज्ञः । इतरयोर्विशिष्टमपि विज्ञानमस्ति सोऽयं प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥५॥

एष हि स्वरूपावस्थः सर्वेश्वरः साधिदैविकस्य भेदजातस्य सर्वस्ये-
शिता नैतस्माज्जात्यन्तरभूतोऽन्येषांमिव । “प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः”
इति श्रुतेः । अयमेव हि सर्वस्य सर्वभेदावस्थो ज्ञातेत्येष सर्वज्ञ एषोऽन्त-

भूते भविष्यति च विषये ज्ञातृत्वं तथा सर्वस्मिन्नपि वर्तमाने विषये ज्ञातृत्व-
मस्यैवेति प्रकर्षेण जानातीति प्राज्ञः । प्राज्ञ एव प्राज्ञः । तदेव प्राज्ञपदं व्युत्पाद-
यति-भूतेति । सुषुप्ते समस्तविशेषविज्ञानोपरमात्कुतो ज्ञातृत्वमित्याशङ्क्याह-
सुषुप्तोऽपीति । यद्यपि सुषुप्तस्तस्यामवस्थायां समस्तविशेषविज्ञानविरहितो भवति
तथाऽपि भूता निष्पन्ना या जागरिते स्वप्ने च सर्वविषयज्ञातृत्वलक्षणा गति-
स्तया प्रकर्षेण सर्वमासमन्ताज्जानातीति प्राज्ञशब्दवाच्यो भवतीत्यर्थः । तर्हि
प्राज्ञशब्दस्य मुख्यार्थत्वं न सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह-अथवेति । असाधारण-
मिति विशेषणद्योतितमर्थं स्फुटयति-इतरयोरिति । आध्यात्मिकस्य तृतीयपादस्य
व्याख्यामुपसंहरति-सोऽयमिति ॥ ५ ॥

प्राज्ञस्याऽऽधिदैविकेनान्तर्यामिणा सहाभेदं गृहीत्वा विशेषणान्तरं दर्श-
यति-एष हीति । स्वरूपावस्थत्वमुपाधिप्राधान्यमवधूय चैतन्यप्राधान्यम् ।
अन्यथा स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः । नैयायिकादयस्तु तादर्थ्यमीश्वरस्याऽऽतिष्ठन्ते ।
तदुक्तम् । पत्युरसामञ्जस्यादितिन्यायविरोधादित्याह-नैतस्मादिति । श्रुतिवि-
रोधादपि न तस्य तादर्थ्यमास्थेयमित्याह-प्राणेति । प्रकृतमज्ञातं परं ब्रह्म
सदाख्यं प्राणशब्दितं तद्वन्धनं बध्यतेऽस्मिन्पर्यवस्यतीति व्युत्पत्तेः । न हि
जीवस्य परमात्मातिरेकेण पर्यवसानमस्ति । मनस्तदुपहितं जीवचैतन्यमत्र
प्राणशब्दस्याऽऽध्यात्मिकार्थस्य परस्मिन्प्रयोगान्मनःशब्दितस्य च जीवस्य
तस्मिन्पर्यवसानाभिधानाद्वस्तुतो भेदो नास्तीति द्योतितमित्यर्थः । प्राज्ञस्यैव
विशेषणान्तरं साधयति-अयमेवेति । नन्ववधारणं नोपपद्यते । व्यासपराशर-
प्रभृतीनामन्येषामपि सर्वज्ञत्वप्रसिद्धेरित्याशङ्क्य विशिनष्टि-सर्वेति । अन्त-

प्राज्ञं प्रस्तौति सर्वकारणत्वात्तस्य । एष उक्तः प्राज्ञः सर्वेश्वरः सर्वनियामक एष प्राज्ञः सर्वज्ञः
सर्वश्चासौ-ज्ञश्चेति सर्वकार्यात्मकत्वादज्ञानस्य वा जानतीति सर्वज्ञः । एष प्राज्ञोऽन्तर्याम्य-
न्तर्यमयिता । एष प्राज्ञो योनिः कारणं सर्वस्य निखिलस्य चेतनाचेतनात्मकस्य जगतः ।

प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥

याम्यन्तरनुप्रविश्य सर्वेषां भूतानां नियन्ताऽप्येष एव । अत एव यथोक्तं सभेदं जगत्प्रसूयत इत्येष योनिः सर्वस्य । यत एव प्रभवश्चाप्ययश्च प्रभवाप्ययौ हि भूतानामेष एव ॥ ६ ॥

यामित्वं विशेषणान्तरं विशदयति—अन्तरिति । अन्यस्य कस्यचिदन्तरनुप्रवेशे नियमने च सामर्थ्याभावादवधारणमुक्तं विशेषणत्रयं हेतुं कृत्वा प्रकृतस्य प्राज्ञस्य सर्वजगत्कारणत्वं विशेषणान्तरमाह—अत एवेति । यथोक्तं स्वप्रजागरितस्थानद्वयप्रविभक्तमित्यर्थः । सभेदमध्यात्माधिदैवाधिभूतभेदसहितमिति यावत् । निमित्तकारणत्वनियमेऽपि प्राचीनानि विशेषणानि निर्वहन्तीत्याशङ्क्य प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति न्यायान्निमित्तोपादानयोर्जगति न भिन्नत्वमित्येवं नियमतः सिद्धमतो विशेषणान्तरमित्याह—यत इति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । अप्येत्यस्मिन्नित्यप्ययः । न चैतौ भूतानामेकत्रोपादानादृते सम्भावितवित्यर्थः ॥ ६ ॥

योनित्वे हेतुमाह—प्रभवाप्ययानुत्पत्तिविनाशौ हि यस्माद्भूतानां चेतनाचेतनरूपाणामितो भवत इति शेषः ।

❖ अथ गौडपादीयकारिकाः ❖

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

बहिष्प्रज्ञो विमुर्विश्रो ब्रूतः प्रज्ञस्तु तैजसः ।

घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृतः ॥ १ ॥

* अथ श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितं भाष्यम् *

अत्रैतस्मिन्यथोक्तेऽर्थ एते श्लोका भवन्ति । बहिष्प्रज्ञ इति । पर्यायेण त्रिस्थानत्वात्सोऽहमिति स्मृत्या प्रतिसन्धानाच्च स्थानत्रयव्यतिरिक्तत्वमेकत्वं शुद्धत्वमसङ्गत्वं च सिद्धमित्यभिप्रायः । महामत्स्यादिदृष्टान्तश्रुतेः ॥ १ ॥

* अथाऽऽनन्दगिरिकृता टीका *

आचार्यैर्माण्डूक्योपनिषद् पठित्वा तद्व्याख्यानश्लोकावतारणमत्रेत्यादिना कृतं तदत्रेत्यनूद्य भाष्यकारो व्याकरोति—एतस्मिन्निति ।

विश्वस्य विभुत्वं प्रागुक्ताधिदैविकाभेदादवधेयम् । अध्यात्माधिदैवाभेदे पूर्वोदाहृतां श्रुतिं सूचयितुं हि शब्दः । स्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिभेदाज्जीवभेदमाशङ्क्य स्वरूपैक्येऽपि स्वतन्त्रोपाधिभेदमन्तरेण विशेषणमात्रभेदादवान्तरभेदोक्तिरित्याह—एक एवेति । पदार्थानां पूर्वमेवोक्तत्वात्तात्पर्यं श्लोकस्य वक्तव्यमवशिष्यते तदाह—पर्यायेणेति । यद्यात्मनश्चैतन्यमिव स्वाभाविकं स्थानत्रयं न तर्हि तद्वदेव तं व्यभिचरितुमर्हति, व्यभिचरति चाऽऽत्मानं स्थानत्रयं क्रमाक्रमेण तस्य त्रिस्थानत्वादतस्तद्व्यतिरिक्तत्वमात्मनः सिद्धम् । यः सुप्तः सोऽहं जागर्मीत्यनुसन्धानादेकत्वं तस्यावगतम् । एकत्वेन हि स्मृत्या घटादावेकत्वमिष्यते । धर्माधर्मरागद्वेषादिमलस्यावस्थाधर्मत्वात्तदतिरेके शुद्धत्वमपि सिध्यति । सङ्गस्यापि वेद्यत्वेनावस्थाधर्मत्वाज्जीवकारात्तदतिरेकिणस्तद्द्रष्टुरसङ्गत्वमपि सङ्गतमेवेत्यर्थः । युक्तिसिद्धेऽर्थे श्रुतिमुदाहरति—महामत्स्यादीति । महान्नादेयेन स्रोतसाऽप्रकम्प्यगतिरतिबलीयांस्तिमिरुभे कूले नद्याः सञ्चरन्क्रमसञ्चरणात्ताभ्यामतिरिच्यते । न च तस्य कूलद्वयगतदोषगुणवत्त्वम् । न चासौ कचिदपि सज्जते । न च श्येनो वा सुपर्णो वा नभवि

दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजसः ।

जागरितावस्थायामेव विश्वादीनां त्रयाणामनुभवप्रदर्शनार्थोऽयं श्लोकः—दक्षिणाक्षीति । दक्षिणमक्षयेव मुखं तस्मिन्प्राधान्येन द्रष्टा स्थूलानां विश्वोऽनुभूयते । 'इन्द्रो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः' इति श्रुतेः । इन्द्रो दीप्तिगुणो वैश्वानर आदित्यान्तर्गतो वैराज आत्मा चक्षुषि च द्रष्टैकः । नन्वन्यो हिरण्यगर्भः क्षेत्रज्ञो दक्षिणेऽक्षिण्यक्ष्णोर्नियन्ता द्रष्टा चान्यो देहस्वामी । न । स्वतो भेदानभ्युपगमात् । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' इति श्रुतेः ।

परिपतन्कचिदपि प्रतिहन्यते तथैवायमात्मा क्रमेण स्थानत्रये सञ्चरन्नुक्तलक्षणो युक्तोऽङ्गीकर्तुमित्यर्थः ॥ १ ॥

विश्वतैजसप्राज्ञानां स्थानत्रयं क्रमेण सञ्चरतामैक्यमेव वस्तुतो भवतीत्यत्र हेत्वन्तरं विवक्षन्नाह—दक्षिणेति । श्लोकस्य तात्पर्यं सङ्गृह्णाति—जागरितेति न चैकस्यामवस्थायामेकस्मिन्नेव देहे भिन्नत्वमात्मनस्तद्वादिभिरपीष्यते । जाग्रदवस्थायामिति तु देहे व्यवस्थितत्वोक्त्या विशेषणम् । तद्धि तत्र व्यवस्थितत्वं यदात्मनः सर्वगतस्य तदभिमानित्वम् । देहाभिमानश्च जागरिते परं सम्भवति । तेन तस्यामेवावस्थायामेकस्मिन्नेव देहे त्रयाणामनुभवात्तेषां मिथो भेदो नास्तीति सिध्यतीत्यर्थः । मुखं द्वारमुपलब्धिस्थानं । शरीरमात्रे दृश्यमानस्य कथमिदमुपलब्धौ विशेषायतनमुपदिश्यते स्थानान्तरापेक्षयाऽस्य प्राधान्यादित्याह—प्राधान्येनेति । अनुभूयते ध्याननिष्ठैरिति शेषः । उक्तेश्च श्रुतिं संवादयति—इन्द्र इति । बृहदारण्यकश्रुतेरुदाहृतायास्तात्पर्यार्थमाह—इन्द्र इत्यादिना । वैराज्यस्याऽऽत्मनो यथोक्तगुणवत्त्वेऽपि द्रष्टुश्चाक्षुषस्य किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—चक्षुषि चेति । अद्यात्माधिदैवयोरेकत्वादाधिदैविको गुणश्चाक्षुषेऽप्याध्यात्मिके सम्भवतीत्यर्थः । उक्तमेकत्वमाक्षिपति—नन्विति । हिरण्यगर्भः सूक्ष्मप्रपञ्चाभिमानी सूर्यमण्डलान्तर्गतः सूक्ष्मसमष्टिदेहो लिङ्गात्मा चक्षुर्गोलकानुगतेन्द्रियानुग्राहकः संसारिणोऽर्थान्तरम् । विराडात्माऽपि स्थूलप्रपञ्चाभिमानी सूर्यमण्डलात्मकसमष्टिदेहश्चक्षुर्गोलकद्वयानुग्राहकस्ततोऽर्थान्तरमेव । क्षेत्रज्ञस्तु व्यष्टिदेहो दक्षिणे चक्षुषि व्यवस्थितो द्रष्टा चक्षुषोः करणानां नियन्ता कार्यकरणस्वामी ताभ्यां समष्टिदेहाभ्यामन्योऽभ्युपगम्यते । तदेवं समष्टिव्यष्टित्वेन व्यवस्थितजीवभेदादुक्तमेकत्वमयुक्तमित्यर्थः । काल्पनिको जीवभेदो वास्तवो वेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति—नेत्यादिना । एको हि परो देवः सर्वेषु भूतेषु समष्टित्वेन व्यष्टित्वेन

आकाशे च हृदि प्राज्ञस्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ॥ २ ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ॥ इति स्मृतः ।

सर्वेषु करणेष्वविशेषेऽपि दक्षिणाक्षिण्युपलब्धिपाटदर्शनात्तत्र विशेषेण निर्देशो विश्वस्य । दक्षिणाक्षिगतो रूपं दृष्ट्वा निर्मीलिताक्षस्तदेव स्मरन्मनस्यन्तः स्वप्न इव तदेव वासनारूपाभिव्यक्तं पश्यति । यथाऽत्र तथा स्वप्ने । अतो मनस्यन्तस्तु तैजसोऽपि विश्व एव । आकाशे च हृदि स्मरणाख्यव्यापारोपरमे व्याज्ञ एकीभूतो घनप्रज्ञ एव भवति । मनोव्यापा-

च समावृत्तस्तिष्ठतीति श्रवणाद्वस्तुतो भेदो नास्तीत्युक्तं हेतुं साधयति-एक इति । सर्वेषु क्षेत्रेषु व्यवस्थितं क्षेत्रज्ञं मामीश्वरं विद्धीति भगवतो वचनाच्च तात्त्विकभेदासिद्धिरित्याह-क्षेत्रज्ञं चेति । सर्वेषु भूतेषु क्षेत्रज्ञश्चेदात्मैकः कथं तर्हि प्रतिभूतं भेदप्रथेत्याशङ्क्याऽऽह-अविभक्तं चेति । तत्त्वतोऽविभागेऽपि देहकल्पनया भेदधीरित्यर्थः ।

ननु करणेषु सर्वेषु विश्वस्याविशेषान्नं दक्षिणे चक्षुषि विशेषनिर्देशो युज्यते । यद्यपि करणान्तरेभ्यश्चक्षुषि प्राधान्यमुक्तं तथाऽपि नार्थो दक्षिणविशेषणेनेति तत्राऽऽह-सर्वेष्विति । श्रुत्यनुभवाभ्यां निर्देशविशेषसिद्धिरित्यर्थः । यद्यपि देहदे-
शभेदे विश्वोऽनुभूयते तथाऽपि कथं जागरिते तैजसोऽनुभूयते इत्याशङ्क्य द्वितीयं पादं व्याचष्टे-दक्षिणेति । यथा स्वप्ने जागरितवासनारूपेणाभिव्यक्तमर्थ-
जातं द्रष्टाऽनुभवति तथैव जागरिते दक्षिणे चक्षुषि द्रष्टृत्वेन व्यवस्थितः सन्नि-
कृष्टं रूपं दृष्ट्वा पुनर्निमीलिताक्षो दृष्टमेव रूपं रूपोपलब्धिजनितसमुद्बुद्धवास-
नात्मना मनस्यन्तरभिव्यक्तं स्मरन्विश्वस्तैजसो भवति । तथा च तयोर्भेदाशङ्का
नावतरतीत्यर्थः । स्वप्नजागरितयोर्विलक्षणत्वात्तद्द्रष्टोर्विश्वतैजसयोरपि वैलक्ष-
ण्यमुचितमित्याशङ्क्याऽऽह-यथेति । जागरिते यथाऽर्थजातं द्रष्टा पश्यति तथै-
व स्वप्नेऽपि तदुपलभते । ततो न तयोर्वैलक्षण्यसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयपादस्य
व्याख्यामुपसंहरति-अत इति । स्थानद्वये द्रष्टुर्भेदाशङ्का निरवकाशेति दर्शयि-
तुमेवकारः । तृतीयं पादं व्याकुर्वन्नाप्रत्येव सुषुप्तिं दर्शयति । आकाशे चेति ।
यो विश्वस्तैजसत्वमुपगतः स पुनः स्मरणाख्यस्य व्यापारस्य व्यावृत्तौ हृदया-
वच्छिन्नाकाशे स्थितः सन्प्राज्ञो भूत्वा तल्लक्षणलक्षितो भवति । न हि तस्य
रूपविषयदर्शनस्मरणे परिहृत्य विशिष्टाकाशनिविष्टस्य प्राज्ञादर्थान्तरत्वम् ।
अतश्च स एकीभूतो विषयविषय्याकाररहितः । यतो घनप्रज्ञो विशेषविज्ञा-
नविरही रूपान्तररहितस्तिष्ठतीत्यर्थः । उक्तमर्थं प्रपञ्चयन्मनोव्यापाराभावा-

राभावात् । दर्शनस्मरणे एव हि मनःस्पन्दिते तदभावे हृद्येवाविशेषेण प्राणात्मनाऽवस्थानम् । “प्राणो ह्येवतान्सर्वान्संवृङ्क्ते ” इति श्रुतेः ।

तैजसो हिरण्यगर्भो मनःस्थत्वात् । ‘लिङ्गं मनः’ । ‘मनोमयोऽयं पुरुषः’ इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु व्याकृतः प्राणः सुषुप्ते तदात्मकानि करणानि भवन्ति कथमव्याकृतता । नैष दोषः । अव्याकृतस्य देशकालविशेषाभावात्

दिति हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे-दर्शनेत्यादिना । अविशेषेणाव्याकृतरूपेणेत्यर्थः । अवस्थानं जागरिते सुषुप्तमिति शेषः । यदुक्तमव्याकृतेन प्राणात्मना हृद्येऽवस्थानमिति तत्र प्रमाणमाह—प्राणो ह्येति । यो हि प्राणोऽध्यात्मं प्रसिद्धः स वागादीन्प्राणानात्मनि संवृङ्क्ते संहरतीति प्राणस्याध्यात्मं वागादिसंहर्तृत्वमुक्तम् । अधिदैवं च यो वायुः सूत्रात्मा सोऽग्न्यादीनात्मनि संहरतीत्यग्न्यादिसंहर्तृत्वं वायोरुक्तम् । अध्यात्माधिदैवयोश्चैकत्वात्प्राणस्य वायोश्च वागादिष्वग्न्यादिषु संहर्तृत्वेनाव्याकृतत्वस्य संवर्गविद्यायां सूचितत्वादव्याकृतेन प्राणात्मना सुषुप्ते प्राज्ञस्यावस्थानमिति युक्तमेवोक्तमित्यर्थः ।

पूर्वमेव विश्वविराजोरैक्यस्थानन्तरं च सुषुप्ताव्याकृतयोरेकत्वस्य दर्शितत्वात्तैजसहिरण्यगर्भयोरनुक्तमभेदं वक्तव्यमिदानीमुपन्यस्यति—तैजस इति । तत्र हेतुमाह—मनःस्थत्वादिति । हिरण्यगर्भस्य समष्टिनोनिष्ठत्वात्तैजसस्य व्यष्टिमनोगतत्वात्तयोश्च समष्टिव्यष्टिमनसोरेकत्वात्तद्वतयोरपि तैजसहिरण्यगर्भयोरेकत्वमुचितमित्यर्थः । किञ्च हिरण्यगर्भस्य क्रियाशक्त्युपाधौ लिङ्गात्मतया प्रसिद्धत्वात्तस्य च सामानाधिकरण्यश्रुत्या मनसा सहाभेदावगमान्मनोनिष्ठस्य तैजसस्य युक्तं हिरण्यगर्भत्वमित्याह—लिङ्गमिति ।

किञ्च पुरुषस्य मनोमयत्वश्रवणात्पुरुषविशेषत्वाच्च हिरण्यगर्भस्य तत्प्रधानत्वाधिगमात्तन्निष्ठतैजसो हिरण्यगर्भो भवितुमर्हतीत्याह—मनोमय इति । प्राणस्य प्रागुक्तमव्याकृतत्वमाक्षिपति—नन्विति । सुषुप्ते हि प्राणो नामरूपाभ्यां व्याकृतो युक्तस्तद्व्यापारस्य पार्श्वस्थैरतिस्पष्टं दृष्टत्वादित्यर्थः । किञ्च तस्यामवस्थायां वागादीनि करणानि प्राणात्मकानि भवन्ति । त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्निति श्रुतेः । अतोऽपि प्राणस्य व्याकृतत्वं युक्तमित्याह—तदात्मकानीति । उक्तन्यायेन प्राणस्याव्याकृतत्वायोगादव्याकृतेन प्राणात्मना सुषुप्तस्यावस्थानयुक्तमिति निगमयति—कथमिति । एकलक्षणत्वादव्याकृतप्राणयोरेकत्वोपपत्तिरित्युत्तरमाह—नैष दोष इति । अव्याकृतं हि देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यम् । प्राणोऽपि सौषुप्तद्रष्टुस्तथा । न हि सौषुप्तद्रष्टृत्वा तत्कालीनस्य प्राणस्य देशादिपरिच्छेदोऽवगम्यते । तथा च लक्षणविशेषादव्याकृतप्राणयोरेकत्वमविरुद्धमित्यर्थः ।

यद्यपि प्राणाभिमाने सति व्याकृततैव प्राणस्य तथाऽपि पिण्डपरि-
च्छिन्नविशेषाभिमानविरोधः प्राणे भवतीत्यव्याकृत एव प्राणः सुषुप्ते
परिच्छिन्नाभिमानवताम् । यथा प्राणलये परिच्छिन्नाभिमानिनां प्राणोऽ-
व्याकृतस्तथा प्राणाभिमानिनोऽप्यविशेषापत्तावव्याकृतता समाना, प्रस-
वबीजात्मकत्वं च । तदध्यक्षश्चैकोऽव्याकृतावस्थः । परिच्छिन्नाभिमानिना-
मध्यक्षाणां च तेनैकत्वमिति पूर्वोक्तं विशेषणमेकीभूतः प्रज्ञानघन इत्याद्यु-

तस्यायं प्राणो ममायमिति देशपरिच्छेदप्रतिभानादेकलक्षणत्वाभावात्
प्राणस्याव्याकृतत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—यद्यपीति । परिच्छिन्नाभिमानवतां मध्ये
प्रत्येकं ममायमिति प्राणाभिमाने सति प्राणस्य यद्यपि व्याकृततैव भवति
तथाऽपि सुषुप्त्यवस्थायां पिण्डेन परिच्छिन्नो यो विशेषस्तद्विषयो ममेत्यभि-
मानस्तस्य निरोधस्तस्मिन्भवतीति प्राणोऽव्याकृत एवेति योजना । प्रतिबु-
द्धदृष्ट्या विशेषाभिमानो विषयत्वेन व्याकृतत्वेऽपि सुषुप्तदृष्ट्या तदुपसंहाराद-
व्याकृतत्वं प्राणस्याविरुद्धमिति भावः । विशेषाभिमाननिरोधे प्राणस्याव्या-
कृतत्वं कं दृष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । परिच्छिन्नाभिमानिनां प्राणलयो
मरणं तत्राभिमाननिरोधे प्राणो नामरूपाभ्यामव्याकृतो यथेव्यते तथैव
प्राणाभिमानिनोऽपि तदभिमाननिरोधेनाविशेषापत्तिः सुषुप्तिः । तत्राव्याकृ-
तता प्राणस्य प्रागुक्तदृष्टान्तेनाविशिष्टा । ततो विशेषाभिमाननिरोधे प्राणस्या-
व्याकृतत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । किञ्च यथाऽऽधिदैविकमव्याकृतं जगत्प्रसवबी-
जम् । तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तत्रामरूपाभ्यामेव व्यक्रियत इति श्रुतेः ।
तथा प्राणाख्यं सुषुप्तं जागरितस्वप्रयोर्भवति बीजम् । तथा च कार्यं प्रति
प्रसवबीजरूपत्वमविशिष्टमुभयोरिति लक्षणाविशेषादव्याकृतप्राणयोरेकत्वस्य
प्रसिद्धिरित्याह—प्रसवेति । समानमित्यनुकर्षार्थं चकारः । उपाधिस्वभावा-
लोचनया सुषुप्ताव्याकृतयोरभेदमभिधायोपहितस्वभावलोचनयाऽपि तयो-
रभेदमाह—तदध्यक्षश्चेति । अव्याकृतावस्थः सुषुप्तावस्थश्च तयोरुपहितस्वभा-
वयोराध्यात्मिकाधिदैविकयोरेकोऽधिष्ठाता चिद्धातुः । अतोऽपि तयोरेकत्वं
सिद्धयतीत्यर्थः । सुषुप्ताव्याकृतयोरेवमेकत्वं प्रसाध्य तस्मिन्नव्याकृते सुषुप्ते
प्रागुक्तं विशेषणं युक्तमित्याह—परिच्छिन्नेति । यद्यपि विशेषानभिव्यक्ति-
मात्रेणैकीभूतत्वादि विशेषणमुपपादितं तथाऽपि परिच्छिन्नाभिमानिनामु-
पाधिप्रधानानां तत्र तत्राध्यक्षाणां चोपहितानामव्याकृतेनैकत्वम् । अतोऽपि
प्रागुक्तविशेषणोपपत्तिरित्यर्थः । किंचाध्यात्माधिदैवयोरेकत्वमिति प्रागु-
क्तेतुसद्भावाच्च युक्तं सुषुप्ते प्राज्ञे प्राणात्मन्यव्याकृते यथोक्तं विशेषण-
मित्याह—पूर्वोक्तमिति । ग्रन्थगतादिशब्देन सर्वेश्वरत्वादिविशेषणं गृह्यते ।

पपन्नम् । तस्मिन्नुक्तहेतुत्वाच्च ।

कथं प्राणशब्दत्वमव्याकृतस्य । 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः' इति श्रुतेः । ननु तत्र 'सदेव सोम्य' इति प्रकृतं सद्ब्रह्म प्राणशब्दवाच्यम् । नैष दोषः । बीजात्मकत्वाभ्युपगमात्सतः । यद्यपि सद्ब्रह्म प्राणशब्दवाच्यं तत्र तथाऽपि जीवप्रसवबीजात्मकत्वमपरित्यज्यैव प्राणशब्दत्वं सतः सच्छब्दवाच्यता च यदि हि निर्बीजरूपं विवक्षितं ब्रह्माभविष्यत् 'नेति नेति' 'यतो वाचो निवर्तन्ते' 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितात्' इत्यवक्ष्यत् । 'न सत्तन्नासदुच्यते' इति स्मृतेः । निर्वीजतयैव चेत्सति लीनानां सम्पन्नानां सुषुप्तप्रलययोः पुनरुत्थानानुपपत्तिः स्यात् । मुक्तानां च पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः । बीजाभावाविशेषात् ।

प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ वायुविकारे रूढत्वान्नाव्याकृतविषयत्वं रूढिविरोधादिति शङ्कते—कथमिति । अन्यत्र रूढत्वेऽपि श्रौतप्रयोगवशादव्याकृतविषयत्वं प्राणशब्दस्य युक्तमिति परिहरति—प्राणबन्धनमिति । प्रकरणस्य ब्रह्मविषयत्वाद्वह्मण्येव प्रकृते वाक्ये प्राणशब्दस्य प्रयोगान्नाव्याकृतविषयत्वं तस्य युक्तं प्रकरणविरोधादिति शङ्कते—नन्विति । प्रकरणस्य ब्रह्मविषयत्वेऽपि ब्रह्मणः सलक्षणस्य शबलत्वाङ्गीकारादस्मिन्नपि वाक्ये तत्रैव प्राणशब्दप्रयोगाद्युक्तं तस्याव्याकृतविषयत्वमित्युत्तरमाह—नैष दोष इति । सद्ब्रह्मवाक्ये प्रपञ्चयति—यद्यपीति । तत्रेति प्राणबन्धनवाक्यं परामृश्यते । जीवशब्दः सर्वस्यैव कार्यजातस्योपलक्षणम् । प्रकरणवाक्ययोरुभयोरपि परिशुद्धब्रह्मविषयत्वे का क्षतिरित्याशङ्क्य परिशुद्धस्य ब्रह्मणः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तागोचरत्वात्तत्र शब्दवाच्यत्वानुपपत्तेर्मैवमित्याह—यदि हीति । न केवलं निरुपाधिकं निर्विशेषं ब्रह्म वाङ्मनसयोरगोचरमिति श्रुतेरेव निर्धार्यते किन्तु स्मृतेरपीत्याह—न सदिति । किञ्च कार्यजातं प्रति बीजभूताज्ञानरहिततया शुद्धत्वेनैवास्मिन्प्रकरणे ब्रह्म विवक्षितं चेत्तर्हि 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवती'ति जीवानां सत्प्राप्तिश्रवणाद्ब्रह्मणः सच्छब्दितस्य शुद्धत्वे सुषुप्त्यादौ तत्र लीनानामेकीभूतानां जीवानां पुनरुत्थानं नोपपद्यते दृश्यते च पुनरुत्थानम् । तेन शबलमेव ब्रह्मात्र विवक्षितमित्याह—निर्बीजतयेति । सुषुप्त्यादौ शुद्धे ब्रह्मणि सम्पन्नानामपि पुनरुत्थाने मोक्षानुपपत्तिदोषमाह—मुक्तानां चेति । न तेषां पुनरुत्थानं हेत्वभावादित्याशङ्क्य सुषुप्तानां प्रलीनानां च न तर्हि पुनरुत्थानं हेत्वभावस्य तुल्यत्वादित्याह—बीजाभावेति ।

नन्वनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं संसारस्य बीजभूतं नास्त्येव । यद्ब्रह्मणो विशेषणं भवति । अग्रहणमिथ्याज्ञानतत्संस्काराणामज्ञानशब्दवाच्यत्वात्तत्राऽऽह—

ज्ञानदाहबीजाभावे च ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्गः । तस्मात्सबीजत्वाभ्युपग-
मेनैव सतः प्राणत्वव्यपदेशः सर्वश्रुतिषु च कारणत्वव्यपदेशः । अत एव
'अक्षरात्परतः परः' । 'सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' । 'यतो वाचो निव-
र्तन्ते' । 'नेति नेति' । इत्यादिना बीजवत्त्वापनयनेन व्यपदेशः । तामर्षी-
जावस्थां तस्यैव प्राज्ञशब्दवाच्यस्य तुरीयत्वेन देहादिसम्बन्धरहितां
पारमार्थिकीं पृथग्वक्ष्यति । बीजावस्थाऽपि 'न किञ्चिदवेदिमि'त्युत्थि-
तस्य प्रत्ययदर्शनाद्देहेऽनुभूयते एवेति त्रिधा देहे व्यवस्थित इत्युच्यते ॥२॥

ज्ञानेति । अज्ञोऽहमित्यज्ञानमपरोक्षमग्रहणस्य च ग्रहणप्रागभावस्य नापरोक्षत्व-
मिन्द्रियसन्निकर्षाभावादनुपलब्धिगम्यत्वाच्च भ्रान्तितत्संस्कारयोश्चाभावेतरका-
र्यत्वादुपादानापेक्षणादात्मनश्च केवलस्यातद्वेतुत्वात्तदुपादानत्वेनानाद्यज्ञान-
सिद्धिः । किञ्च देवदत्तप्रमा तन्निष्ठप्रमाप्रागभावातिरिक्ताऽनादिप्रध्वंसिनी प्रमा-
त्वाद्यज्ञदत्तप्रमावत् । न च तदभावे सम्यग्ज्ञानार्थवत्त्वम् । क्षणिकत्वेन भ्रान्ते-
स्तदनिवर्त्यत्वात्संस्कारस्य च सत्यपि सम्यग्ज्ञाने कचिदनुवृत्तिदर्शनान्न चा-
ग्रहणस्य तन्निवर्त्यत्वम् । ज्ञानस्य तन्निवृत्तित्वात् । अतो ज्ञानदाहं संसार-
बीजभूतमनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं ज्ञानस्यार्थवत्त्वायाऽऽस्थेयम् । अन्यथा तदा-
नर्थक्यप्रसङ्गादित्यर्थः । शुद्धस्य ब्रह्मणो वाक्यप्रकरणाभ्यां विवक्षितत्वाभावे
फलितमाह-तस्मादिति । ब्रह्मणः शब्दस्यैव प्राकरणिकत्वाद्वाक्येऽपि तस्मि-
न्प्राणशब्दाद्युक्तं प्राणशब्दस्याव्याकृतविषयत्वमिति भावः । यतोऽनाद्य-
निर्वाच्याज्ञानशब्दस्यैव कारणत्वं ब्रह्मणो विवक्ष्यते । अत एव कारण-
त्वनिषेधेन परिशुद्धं ब्रह्म श्रुतिषूपदिश्यते । तदेतदाह-अत एवेति । अक्षर-
मव्याकृतं तच्च कार्यापेक्षया परम् । तस्मात्परोऽयं परमात्मा । स हि
कार्यकारणाभ्यामस्पृष्टो वर्तते । बाह्यं कार्यमभ्यन्तरं कारणमिति । ताभ्यां
सह तत्कल्पनाधिष्ठानत्वेन वर्तमानश्चिद्धातुः । तथा च स चिद्धातुस्तज्जन्मा-
दिसमस्तविक्रियाशून्यत्वेन कूटस्थः श्रुतिस्मृत्योर्व्यपदिश्यते । यतो ब्रह्मणः
सकाशाद्वाचः सर्वा मनसा सहावकाशमप्राप्य निवर्तन्ते । तद्ब्रह्माऽऽनन्द-
रूपं विद्वान्न बिभेति । नेति नेतीति बीप्सया सर्वमारोपितमपाक्रियते ।
आदिशब्देनास्थूलादिवाक्यं गृह्यते । बीजत्वनिरासेन शुद्धं ब्रह्म व्यपदिश्यते
चेद्वीजत्वं शब्दस्यैवेति सिध्यतीत्यर्थः आचार्येणानुक्तत्वाच्च कारणातिरिक्तं
शुद्धं ब्रह्मास्तीत्याशङ्क्य नान्तःप्रज्ञमित्यादिवाक्यशेषान्मैवमित्याह-तामिति
उक्तन्यायेन वस्तुव्यवस्थायामव्याकृतस्य देहेऽनुभवाभावात्त्रिधा देहे व्यव-
स्थित इति कथमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह-बीजेति ॥ २ ॥

विश्वो हि स्थूलभुङ्नित्यं तैजसः प्रविविक्तमुक् ।
 आनन्दमुक्तथा प्राज्ञस्त्रिधा भोगं निबोधत ॥ ३ ॥
 स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तं तु तैजसम् ।
 आनन्दश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं निबोधत ॥ ४ ॥
 त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ।
 वेदैतदुभयं यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ॥ ५ ॥

उक्तार्थो श्लोकौ ॥ ३ ॥ ४ ॥

त्रिषु धामसु जाग्रदादिषु स्थूलप्रविविक्तानन्दाख्यं भोज्यमेकं त्रिधा-
 भूतम् । यश्च विश्वतैजसप्राज्ञाख्यो भोक्तैकः सोऽहमित्येकत्वेन प्रति-
 सन्धानाद्द्रष्टृत्वाविशेषाच्च प्रकीर्तितः । यो वेदैतदुभयं भोज्यभोक्तृतया-
 ऽनेकधा भिन्नं स भुञ्जानो न लिप्यते । भोज्यस्य सर्वस्यैकस्य भोक्तुर्भो-
 ज्यत्वात् । न हि यस्य यो विषयः स तेन हीयते वर्धते वा । न ह्यग्निः
 स्वविषयं दग्ध्वा काष्ठादि तद्वत् ॥ ५ ॥

सतां विद्यमानानां स्वेनाविद्याकृतनामरूपमायास्वरूपेण सर्वभावानां

विश्वादीनां त्रयाणां त्रिधा देहे व्यवस्थितिं प्रतिपाद्य तेषामेव त्रिधा भोगं
 निगमयति-विश्वो हीति । भोगप्रयुक्तां तृप्तिमधुना त्रेधा विभजते-स्थूलमिति ।
 सदाहृतश्लोकयोर्व्याख्यानापेक्षां वारयति-उक्तार्थाविति ॥ ३॥४ ॥

प्रकृतभोक्तृभोग्यपदार्थद्वयपरिज्ञानस्यावान्तरफलमाह-त्रिष्विति । पूर्वार्धं
 व्याचष्टे-जाग्रदादिष्विति । भोग्यत्वेनैकत्वेऽपि त्रैविध्यमवान्तरभेदादुन्नेयम् ।
 भोक्तुरेकत्वे हेतुमाह-सोऽहमिति । योऽहं सुषुप्तः सोऽहं स्वप्नं प्राप्तः । यश्च
 स्वप्नमद्राक्षं सोऽहमिदानीं जागर्मीत्येकत्वं प्रतिसन्धीयते । न च तत्र बाधक-
 मस्ति । तद्युक्तं भोक्तुरेकत्वमित्यर्थः । किञ्चाज्ञानं तत्कार्यं च प्रति प्राज्ञादिषु
 द्रष्टृत्वस्याविशिष्टत्वात्द्रष्टृभेदे च प्रमाणाभावाद्युक्तं तदेकत्वमित्याह-द्रष्टृत्वेति ।
 द्वितीयार्धं विभजते-यो वेदैति । कथमेतावता भोगप्रयुक्तदोषराहित्यं तत्राऽऽह-
 भोज्यस्येति । यद्यपि भोक्तुरेकस्यैव सर्वं भोग्यमित्यगवतं तथाऽपि कथं सर्वं
 भुञ्जानो भोगप्रयुक्तदोषवान्न भवतीत्याशङ्क्यऽऽह-नहीति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन
 स्पष्टयति-न ह्यग्निरिति । स्वविषयान्काष्ठीदीन्दग्ध्वा न हीयते वर्धते वाऽग्निरिति
 सम्बन्धः ॥ ५ ॥

एष योनिरित्यत्र प्राज्ञस्य प्रपञ्चकारणत्वं प्रतिज्ञातं तत्र सत्कार्यमसत्कार्यं

प्रभवः सर्वभावानां सतामिति विनिश्चयः ।

विश्वतैजसप्राज्ञभेदानां प्रभव उत्पत्तिः । वक्ष्यति च-‘वन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वाऽपि जायते’ इति । यदि ह्यसतामेव जन्म स्याद्ब्रह्मणो व्यवहार्यस्य ग्रहणद्वाराभावादसत्त्वप्रसङ्गः । दृष्टं च रज्जुसर्पादीनामविद्याकृतमायावी-
जोत्पन्नानां रज्ज्वाद्यात्मना सत्त्वम् । न हि निरास्पदा रज्जुसर्पमृगतृष्णिका-
दयः कचिदुपलभ्यन्ते केनचित् । यथा रज्ज्वां प्राक्सर्पोत्पत्ते रज्ज्वात्मना
सर्पः सन्नेवाऽऽसीत् । एवं सर्वभावानामुत्पत्तेः प्राक्प्राणवीजात्मनैव
सत्त्वम् । इत्यतः श्रुतिरपि वक्ति-“ब्रह्मैवेदमात्मैवेदमग्र आसीत्” इति ।
सर्वं जनयति प्राणश्चेतोऽंशुनंशव इव रवेश्चिदात्मकस्य पुरुषस्य चेतोरूपा

प्रति वा कारणत्वमिति सन्देहे निर्धारयितुमारभते—प्रभव इति । तत्रावान्तर-
भेदमाह-सर्वमिति । पुरुषो हि सर्वमचेतनं जगदुपाधिभूतं तमःप्रधानं गृहीत्वा
जनयति । अत एव पुरुषे कारणवाचि प्राणपदं प्रयुज्यते । एवं स च चैतन्य-
प्रधानश्चेतसश्चेतन्यस्यांशुवदस्थितान्प्रतिबिम्बकल्पाङ्गीवानाभासभूतानुत्पाद-
यति । एवं चेतनाचेतनात्मकमशेषं जगादसङ्कीर्णं सम्पादयतीत्यर्थः । ननु सतां
भावानां सत्त्वादेव प्रभवो न सम्भवत्यतिप्रसङ्गादित्याशङ्क्य पूर्वार्धं व्याचष्टे-
सतामिति । स्वेनाधिष्ठानात्मना विद्यमानानामेवाविद्याकृतं मायामयमारोपित-
स्वरूपं तेन प्रभवः सम्भवतीत्यर्थः । असज्जन्मनिरसनमन्तरेण कथं सज्जन्म,
निर्धारयितुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह-वक्ष्यतीति । जन्मनः पूर्वं सर्वस्य सत्त्वे च
कारणव्यापारसाध्यत्वासिद्धेर्मिथ्यात्वे च कथं सतामेव प्रभवो भावानामित्या
शङ्क्याऽऽह-यदीति । कार्यप्रपञ्चस्यासत्त्वे कारणस्य ब्रह्मणः स्वारस्येन व्यवहार्य-
त्वाभावात्तस्य ग्रहणे द्वारभूतस्य लिङ्गस्याभावादसत्त्वमेव सिध्येत् । कार्येण हि
लिङ्गेन कारणं ब्रह्मादृष्टमपि सदित्यवगम्यते । तच्चेदसद्भवेन्न तस्य कारणेन सम्ब-
न्धधीरित्यसदेव कारणमपि स्यादित्यर्थः । कार्यकारणयोरुभयोरपि भवत्वस-
त्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह-दृष्टं चेति । अविद्ययाऽनाद्यनिर्वाच्यया कृताश्च ते माया-
बीजादुत्पन्नाश्च तेषामविद्यैव मायेत्यङ्गीकारात्तेषां रज्ज्वादौ कल्पितसर्पादी-
नामधिष्ठानभूतरज्ज्वादिरूपेण सत्त्वं दृष्टमिति योजना । विमतं सदुपादानं
कल्पितत्वादृज्जुसर्पवदित्यर्थः । दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वं शङ्कित्वा परिहरति-
न हीति । विवक्षितं दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह-यथेत्यादिना । प्राणशब्दितं
बीजमज्ञातं ब्रह्म सल्लक्षणं तदात्मनेति यावत् । तदेवमचेतनं सर्वं जगत्प्रागुत्प-
त्तेर्बीजात्मना स्थितं प्राणो बीजात्मा व्यवहारयोग्यतया जनयतीत्युपसंहरति-
इत्यत इति । चतुर्थं पादं प्रतीकमादाय व्याकरोति-चेतोऽंशुनित्यादिना । रवेरंशवो

सर्वं जनयति प्राणश्चेतोऽशून्पुरुषः पृथक् ॥ ६ ॥

विभूतिं प्रसवं त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः ।

जलार्कसमाः प्राज्ञतैजसविश्वभेदेन देवतिर्यगादिदेहभेदेषु विभाव्यमानाश्चेतोऽश्वो ये तान्पुरुषः पृथग्विषयभावविलक्षणानां विस्फुलिङ्गवत्सलक्षणाञ्जलार्कवच्च जीवलक्षणांस्त्वितरान्सर्वभावान्प्राणो बीजात्मा जनयति यथोर्णनाभिः । “यथाऽग्नेर्विस्फुलिङ्गाः” इत्यादिश्रुतेः ॥ ६ ॥

विभूतिर्विस्तार ईश्वरस्य सृष्टिरिति सृष्टिचिन्तका मन्यन्ते न तु परमार्थचिन्तकानां सृष्ट्यावादर इत्यर्थः । “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” इति श्रुतेः न हि मायाविनं सूत्रमाकाशे निक्षिप्य तेन सायुधमारुह्य चक्षुर्गोचरतामतीत्य युद्धेन खण्डशश्छिन्नं पतितं पुनरुत्थितं च पश्यतां तत्कृतमायादिसतत्त्वचिन्तायामादरो भवति । तथैवायं मायाविनः सूत्रप्रसारणसमः सुषुप्तस्वप्नादिविकासस्तदारूढमायाविसमश्च तत्स्थः प्राज्ञतैजसादिः सूत्रतदारूढाभ्यामन्यः परमार्थमायावी । स एव भूमिष्ठो मायाच्छ-

यथा वर्तन्ते तथा पुरुषस्य स्वयं चैतन्यात्मकस्य चेतोरूपाश्चैतन्याभासा जीवाश्चेतोऽश्वो निर्दिश्यन्ते । तान्पुरुषो जनयतीत्युत्तरत्र सम्बन्धः । तेषां चिदात्मकात्पुरुषात्तत्त्वतो भेदाभावं विवक्षित्वा विशिनष्टि-जलार्कैति । भेदधीस्तु तेषामुपाधिभेदादित्याह-प्राज्ञेति । पृथगिति सूचितं पुरुषस्य जीवसर्जने हेतुं कथयति-विषयेति । यथाऽग्निना समानरूपा विस्फुलिङ्गा जन्यन्ते तथा चिदात्मना समानस्वभावा जीवास्तेनोत्पाद्यन्ते । विषयविलक्षणत्वात्-न प्राणेन बीजात्मना तेषामुत्पादनम् । न चोत्पाद्यानां जीवानामुत्पादकाच्चिदात्मनस्तत्त्वतो भिन्नत्वम् । जलपात्रप्रतिबिम्बितादित्यादीनां बिम्बभूतात्तत्त्वतो भेदाभावात्तान्विश्रवादीन्पुरुषश्चित्प्रधानो जनयतीत्यर्थः । विषयभावेन व्यवस्थितान्पुनर्भावान्प्राणो जनयतीति तृतीयपादार्थमुपसंहरति-इतरानिति ॥ ६ ॥

चेतनाचेतनात्मकस्य जगतः सर्गे प्रस्तुते स्वमतविवेचनार्थं मतान्तरमुपन्यस्यति-विभूतिं प्रसवमिति । ईश्वरस्य विभूतिर्विस्तारः स्वकीयैश्वर्यख्यापनं सृष्टिरिति पक्षे सृष्टेरवस्तुत्वशङ्कायां पक्षान्तरमाह-स्वप्नेति । कुतः सृष्टिचिन्तकानामेतन्मतं तत्त्वविदामेव किं न स्यात्तत्राऽऽह-न त्विति । सृष्टेरपि वस्तुत्वाद्द्वस्तुचिन्तकानामपि तत्राऽऽदरो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह-इन्द्र इति । मायामयी सृष्टिरादरविषया न भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह-न हीति । मायादित्यादिशब्देन तत्कार्यं गृह्यते । दृष्टान्तनिविष्टमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति-तथैवेति । तर्हि परमार्थचिन्तकानां कुत्राऽऽदर इत्याशङ्क्य सदृष्टान्तमुत्तरमाह-सूत्रेत्यादिना ।

स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता ॥ ७ ॥

इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः ।

कालात्प्रसूतिं भूतानां मन्यन्ते कालचिन्तकाः ॥ ८ ॥

भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ।

ज्ञोऽदृश्यमान एव स्थितो यथा तथा तुरीयाख्यं परमार्थतत्त्वम् । अतस्त-
च्चिन्तायामेवाऽऽदरो मुमुक्षूणामार्याणां न निष्प्रयोजनायां सृष्टावादर्
इत्यतः सृष्टिचिन्तकानामेवैते विकल्पा इत्याह-स्वप्नमायासरूपेति । स्व-
प्नसरूपा मायासरूपा चेति ॥ ७ ॥

इच्छामात्रं प्रभोः सत्यसङ्कल्पत्वात्सृष्टिर्घटादिः सङ्कल्पनामात्रं न
सङ्कल्पनातिरिक्तम् । कालादेव सृष्टिरिति केचित् ॥ ८ ॥

भोगार्थं क्रीडार्थमिति चान्ये सृष्टिं मन्यन्ते । अनयोः पक्षयोर्दूषणं
देवस्यैव स्वभावोऽयमिति । देवस्य स्वभावपक्षमाश्रित्य सर्वेषां वा पक्षा-

मायाच्छन्नत्वमदृश्यमानत्वे हेतुः । तुरीयाख्यं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेभ्यो विश्वतैज-
सप्राज्ञेभ्यश्चातिरिक्तं तदसृष्टमिति शेषः । परमार्थतत्त्वचिन्ता हि सम्यग्धी-
द्वारा फलवती न सृष्टेः । ततः सृष्टावनादरस्तत्त्वनिष्ठानामित्याह-नेति । पर-
मार्थचिन्तकानां सृष्टावनादरादपरमार्थनिष्ठानामेव सृष्टौ विशेषचिन्तयेत्युक्ते-
ऽर्थेद्वितीयार्धमवतारयति-इत्यत इति । जाग्रद्गतानामर्थानामेव स्वप्ने प्रथनात्तस्य
सत्यत्वं मायायाश्च मण्यादिलक्षणायाः सत्यत्वाङ्गीकारादनयोर्विकल्पयोः
सिद्धान्ताद्वैषम्यमुन्नेयम् ॥ ७ ॥

सृष्टिचिन्तकानामेव सृष्टिविषये विकल्पान्तरमुत्थापयति-इच्छामात्रमिति ।
ज्योतिर्विदां कल्पनाप्रकारमाह-कालादिति । परमेश्वरस्येच्छामात्रं सृष्टिरित्यत्र
हेतुमाह-सत्येति । यथा लोके कुलाढादेः सङ्कल्पनामात्रं घटादिकार्यं न तद-
तिरेकेण घटादिकार्यसृष्टिरिष्टा । नामरूपाभ्यामन्तरेवकार्यं सङ्कल्प्य बहि-
स्तन्निर्माणाभ्युपगमात् । तथा भगवतः सृष्टिः सङ्कल्पनामात्रा न तदतिरिक्ता
काचिदस्तीति केषांचिदीश्वरवादिनां मतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

यथा तथा वाऽस्तु सृष्टिस्तस्यास्तु किं प्रयोजनमित्यत्र विकल्पद्वयमाह-
भोगार्थमिति । सिद्धान्तमाह-देवस्येति । कः स्वभावो नामेत्युक्ते नैसर्गिकोऽप-
रोक्षो मायाशब्दार्थस्तस्येत्याह-अयमिति । सर्वपक्षाणामपवादं सूचयति-आतेति
देवस्य परमेश्वरस्य स्वभावः सृष्टिरिति स्वभावपक्षं नैसर्गिकमायाविनिर्मिता
सृष्टिरिति मतं सिद्धान्तत्वेनाऽऽश्रित्य चतुर्थपादेन दूषणमुच्यते । पक्षयोः

देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा ॥ ९ ॥

णामाप्तकामस्य का स्पृहेति । नहि रज्ज्वादीनामविद्यास्वभावव्यतिरेकेण सर्पाद्याभासत्वे कारणं शक्यं वक्तुम् ॥ ९ ॥

चतुर्थः पादः क्रमप्राप्तो वक्तव्य इत्याह—नान्तः प्रज्ञमित्यादिना । सर्व-
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तशून्यत्वात्तस्य शब्दानभिधेयत्वमिति विशेषप्रतिषेधे-
नैव च तुरीयं निर्दिदिक्षति । शून्यमेव तर्हि तत् । न । मिथ्याविकल्प-
स्य निर्निमित्तत्वानुपपत्तेः । न हि रजतसर्पपुरुषमृगतृष्णिकादिविकल्पाः

नयोरिति योज्यम् । ईश्वरस्येश्वरत्वख्यापनं सृष्टिरित्येकः पक्षः । स्वप्नरूपा
मायासरूपा वा सृष्टिरिति पक्षद्वयमीश्वरस्य सत्यसङ्कल्पस्य सृष्टिरिति
पक्षान्तरम् । कालादेव जगतः सृष्टिर्नेश्वरात् । ईश्वरस्तूदासीनः । तत्र
विकल्पान्तरं भोगार्थं क्रीडार्थं वा सृष्टिरिति फलगतं च विकल्पद्वयम् ।
तेषामेतेषां सर्वेषामेव पक्षाणां दूषणं चतुर्थपादेनोक्तमिति पक्षान्तरमाह—
सर्वेषामिति । नो खल्वाप्तकामस्य परस्याऽऽत्मनो मायां विना विभूतिख्यापन-
मुपयुज्यते । न च स्वप्नमायाभ्यां सारूप्यमन्तरेण स्वप्नमायासृष्टिरेष्टुं शक्यते
अवस्तुनोरेव तयोस्तच्छब्दप्रयोगात् । न च परमानन्दस्वभावस्य परस्य विना
मायामिच्छा सङ्गच्छते । न हि तस्य स्वतोऽविक्रियस्येच्छादिभाक्त्वं युक्तम् ।
न च मायामन्तरेण भोगक्रीडे तस्योपपद्येते । ततो मायामयी भगवतः
सृष्टिरित्यर्थः । यदुक्तं कालात्प्रसूतिं भूतानामिति तत्राऽऽह—नहीति । अधि-
ष्ठानभूतरज्ज्वादीनां स्वभावशब्दितस्वाज्ञानादेव सर्पाद्याभासत्वं तथा परस्य
स्वमायाशक्तिवशादाकाशाद्याभासत्वम् । 'आत्मन आकाशः सम्भूत' इत्यादि-
श्रुतेः । न तु कालस्य भूतकारणत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ ९ ॥

पादत्रये व्याख्याते व्याख्येयत्वेन क्रमवशात्प्राप्तं चतुर्थं पादं व्याख्यातुमु-
त्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्याह—चतुर्थ इति । ननु पादत्रयवद्विधिमुखेनैव चतुर्थः पादोऽपि
व्याख्यायतां किमिति निषेधमुखेन व्याख्यायते तत्राऽऽह—सर्वेति । सर्वाणि शब्द-
प्रवृत्तौ निमित्तानि षष्ठीगुणादीनि तैः शून्यत्वान्तुरीयस्य वाच्यत्वान्नोपपन्ननिषेधद्वारै-
व तन्निर्देशः सम्भवतीत्यर्थः । साक्षाद्वाच्यत्वाभावं द्योतयितुं निर्दिदिक्षतीत्यु-
क्तम् । यदि चतुर्थं विधिमुखेन निर्देष्टुं न शक्यं तर्हि शून्यमेव तदापद्येत ।
तन्निषेधेनैव निर्दिश्यमानत्वात् । तथाविधं नास्त्यर्थवदिति शङ्कते—शून्यमेवेति ।
न तुरीयस्य शून्यत्वमनुमातुं युक्तम् । विमतं सदधिष्ठानं कल्पितत्वात् ।
तथाविधरजतादिवदित्यनुमानान्तुरीयस्य सत्त्वसिद्धेरित्युत्तरमाह—तन्नेति ।
दृष्टान्तं साधयति—न हीति । रजतादीनां सदनुविद्धबुद्धिबोध्यत्वादवस्थास्पदत्वा-

शुक्तिकारज्जुस्थाणूषरादिव्यतिरेकेणावस्त्वास्पदाः शक्याः कल्पयितुम् ।

एवं तर्हि प्राणादिसर्वविकल्पास्पदत्वात्तुरीयस्य शब्दवाच्यत्वमिति न प्रतिषेधैः प्रत्याख्यत्वमुदकाधारादेरिव घटादेः । न, प्राणादिविकल्पस्यासत्त्वाच्छुक्तिकादिष्विव रजतादेः । न हि सदसतोः सम्बन्धः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभागवस्तुत्वात् । नापि प्रमाणान्तरविषयत्वं स्वरूपेण गवादिवत्-आत्मनो निरुपाधिकत्वाद्गवादिवन्नापि जातिमत्त्वमद्वितीयेन सामान्यविशेषाभावात् । नापि क्रियावत्त्वं पाचकादिवद्विक्रियत्वात् । नापि गुणवत्त्वं नीलादिवन्निर्गुणत्वात् ।

अतो नाभिधानेन निर्देशमर्हति । शशविषाणादिसमत्वाच्चिरर्थकत्वं

योगात् । तद्वदेव प्राणादिविकल्पानामपि नावस्त्वास्पदत्वं सिध्यतीत्यर्थः ।

यद्यधिष्ठानत्वं तुरीयस्येष्टं तर्हि वाच्यत्वमधिष्ठानत्वाद्घटादिवदिति प्रक्रममङ्गः स्यादिति चोदयति—एवं तर्हि । किं प्रातिभासिकमधिष्ठानत्वं हेतुकृतं, किंवा तात्त्विकम् । नाऽऽद्यः । तस्य तात्त्विकवाच्यत्वासाधकत्वात् । अतात्त्विके तु वाच्यत्वे प्रक्रमो न विरुध्येत । न द्वितीयः । शुक्त्यादिषु कल्पितरजतादेरवस्तुत्ववत्तुरीयेऽपि कल्पितप्राणादेरवस्तुत्वात्तत्प्रतियोगिकाधिष्ठानत्वस्य तात्त्विकत्वायोगादिति दूषयति—न प्राणादीति । किञ्च वाच्यत्वे तुरीयस्य निरुच्यमाने तत्र शब्दप्रवृत्तौ निमित्तं वक्तव्यम् । तच्च षष्ठी वा रूढिर्वा जातिर्वा क्रिया वा गुणो वेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह—न हीति । तुरीयातिरिक्तस्यावस्तुत्वात्तस्य तुरीयस्य च वस्तुभूतसंबन्धासिद्धेर्विषयाभावे कुतः षष्ठी-त्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—नापीति । विशिष्टरूपेण विषयत्वेऽपि स्वरूपेण निरुपाधिकात्मना तदविषयत्वान्नात्र गवादाविव रूढिरवतरतीत्यर्थः । न तृतीयः । गवादाविवद्वितीये तुरीये सामान्यविशेषभावस्याभिधानुमयोग्यत्वादिति मत्वाऽऽह—गवादिवदिति । न चतुर्थः । पाचकादाविवक्रिये तुरीये विक्रियावत्त्वस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य वक्तुमयुक्तत्वादित्याह—नापि क्रियावत्त्वमिति । न पञ्चमः । उत्पलादौ नीलादिशब्दवन्निर्गुणे तुरीये गुणवत्त्वस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य वक्तुमयुक्तत्वादित्याह—नापीति ।

तदेवं तुरीयस्य वाच्यत्वानुमानं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानुपलब्धिबाधितमिति फलितमाह—अत इति । यदि तुरीयस्य नास्ति विशिष्टजात्यादिमत्त्वं तर्हि नरविषाणादिदृष्टेरिव तद्दृष्टेरपि निष्फलत्वम् । विशिष्टजात्यादिमतो राजादेरुपासनस्य फलवत्त्वोपलम्भादिति शङ्कते—शशविषाणादीति । यथा शुक्तिरियमित्यवगमे रजतादिविषयतृष्णा व्यावर्तते तथा तुरीयं ब्रह्माहमित्यात्मत्वेन तुरीयस्य साक्षात्कारे सत्यनात्मविषया तृष्णा व्यवच्छिद्यते । तदेवमात्मत्वेन

उपनिषद् ।

नान्तःप्रज्ञं न बहिष्प्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्र-

तर्हि । न । आत्मत्वावगमे तुरीयस्यानात्मतृष्णाव्यावृत्तिहेतुत्वाच्छ्रुति-
कावगम इव रजततृष्णायाः । न हि तुरीयस्याऽऽत्मत्वावगमे सत्यविद्या-
तृष्णादिदोषाणां सम्भवोऽस्ति । न च तुरीयस्याऽऽत्मत्वानवगमे कारण-
मस्ति । सर्वोपनिषदां तादर्थ्येनोपक्षयात् । “तत्त्वमसि” । “अयमात्मा
ब्रह्म” । “तत्सत्यम् । स आत्मा” “यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म” “स बाह्या-
भ्यन्तरो ह्यजः” “आत्मैवेदं सर्वम्” इत्यादीनाम् ।

सोऽयमात्मा परमार्थापरमार्थरूपश्चतुष्पादित्युक्तस्तस्यापरमार्थरूप-
मविद्याकृतं रज्जुसर्पादिसममुक्तं पादत्रयलक्षणं बीजाङ्कुरस्थानीयम् ।
अथेदानीमबीजात्मकं परमार्थस्वरूपं रज्जुस्थानीयं सर्पादिस्थानीयोक्त-
स्थानत्रयनिराकरणेनाऽऽह—

नान्तःप्रज्ञमित्यादि । नन्वात्मनश्चतुष्पात्त्वं प्रतिज्ञाय पादत्रयकथनेनैव

तुरीयावगमस्य सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकत्वादनर्थकत्वाशङ्का न युक्तेति परिहरति—
नेत्यादिना । तुरीयस्याऽऽत्मत्वावगमे सात सर्वानर्थहेतुतृष्णादिदोषनिवृत्तिल-
क्षणं फलमुक्तं विद्वदनुभवेन साधयति—न हीति । ननु तुरीयमशेषविशेषशून्यं
नाऽऽत्मत्वेनावगन्तुं शक्यते तद्धेतुत्वावादिति तत्राऽऽह—न चेति । सर्वोप-
निषदामित्युक्तमेवोदाहरणलेशेन दर्शयति—तत्त्वमसीति ।

निषेधमुखेनैव तुरीयस्य प्रतिपादनं न विधिमुखेनेत्युपपाद्य वृत्तानुवाद-
पूर्वकमुत्तरग्रन्थमवतारयति—सोऽयमित्यादिना । बीजाङ्कुरस्थानीयं मिथो हेतु-
हेतुमद्भावेन व्यवस्थितमित्यर्थः । अबीजात्मकं कार्यकारणविनिर्मुक्तमिति
यावत् । तत्र हेतुं सूचयति—परमार्थेति । तस्य विधिमुखेन निर्देशानुपपत्तिं
प्रागुक्तमभिप्रेत्याऽऽह—सर्पादिति । किमुत्तरेण ग्रन्थेन तुरीयं प्रतिपाद्यते किंवा
तस्य स्थानत्रयवैलक्षण्यं विवक्ष्यते । प्रथमे प्रतिपादकस्य विधानाव्यतिरेकाद-

इदानीं तुरीयं पादमाह—नान्तःप्रज्ञं न मानसवासनाविलासदर्शनलालसं न बहिष्प्रज्ञं
नेन्द्रियैर्विषयावलोकनपरं नोभयतःप्रज्ञं जागरणस्वप्नान्तरालावस्थावबोधशून्यं न प्रज्ञानघनं
न ज्ञानमात्रबोधं न प्रज्ञं निर्विकल्पबोधशून्यं नाप्रज्ञं न बोधाभावरूपम् । अदृष्टं प्रत्यक्षादि-

ज्ञम् । अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमन्यपदेक्ष्यमेकात्मप्रत्यय

चतुर्थस्यान्तःप्रज्ञादिभ्योऽन्यत्वे सिद्धे नान्तःप्रज्ञमित्यादिप्रतिषेधोऽनर्थकः । न । सर्पादिविकल्पप्रतिषेधेनैव रज्जुस्वरूपप्रतिपत्तिवत्त्ववस्थस्यैवाऽऽत्मनस्तुरीयत्वेन प्रतिपिपादयिषितत्वात् । तत्त्वमसीतिवत् ।

यदि हि ज्यवस्थात्मविलक्षणं तुरीयमन्यत्तत्प्रतिपत्तिद्वाराभावाच्छ्रोत्रोपदेशानर्थक्यं, शून्यतापत्तिर्वा ।

न्यनिषेधानर्थक्यम् । द्वितीयेऽपि तदानर्थक्यमापद्येत । अनुक्त्यैवोक्तादन्यत् सिद्धेरिति मन्वानः शङ्कते—नन्विति । न तावत्तुरीयं विधिमुखेन बोध्यम् । तस्य स्वप्रकाशत्वात् । तस्मिन्प्रकाशाद्यनुदयात् । तथाऽपि समारोपितविश्वादिरूपेण प्रतिपन्नं तन्निषेधेन बोध्यते । तदनिषेधे तस्य यथावदप्रथनात् । अतो न निषेधानर्थक्यमिति परिहरति—न सर्पादिति । तुरीयस्य पादत्रयविलक्षणस्यार्थादेव सिद्धावपि जीवात्मनः स्थानत्रयविशिष्टस्य तुरीयं ब्रह्मस्वरूपमिति नोपदेशमन्तरेण सिध्यतीति तुरीयग्रन्थोऽर्थवानित्यर्थः । यथा विधिमुखेन प्रवृत्तेन तत्त्वमसीतिवाक्येन स्थानत्रयसाक्षिणस्त्वंपदलक्ष्यस्य तत्पदलक्ष्यब्रह्मता लक्षणया बोध्यते तथा निषेधशास्त्रेणापि तात्पर्यवृत्त्या जीवस्य तुरीयब्रह्मत्वं प्रतिपादयितुं दृष्टान्तमाह—तत्त्वमसीति ।

ननु स्थानत्रयविशिष्टस्याऽऽत्मनो नैव तुरीयात्मत्वं तुरीयग्रन्थेन प्रतिपाद्यते । तुरीयस्य विशिष्टाद्विलक्षणत्वेनात्यन्तभिन्नत्वात्तत्राऽऽह—यदी हीति । प्रातिभासिकवैलक्ष्ण्येऽपि विशिष्टोपलक्ष्ययोरात्यन्तिकवैलक्ष्ण्यभावात् तात्त्विकं तुरीयस्य विशिष्टादन्यत्वम् । अन्यथाऽत्यन्तभिन्नयोर्मिथःसंस्पर्शविरहिणोरुपायोपेयभावायोगात्तुरीयप्रतिपत्तौ विशिष्टस्य द्वारत्वाभावादन्यस्य च तत्प्रतिपत्तिद्वारस्यादर्शनात्तुरीयाप्रतिपत्तिरेव स्यादित्यर्थः । शास्त्रात्तत्प्रतिपत्तिरित्येति चेन्नेत्याह—शास्त्रेति । तद्विशिष्टरूपमनूद्य विशेषणांशापोहेन तस्य तुरीयत्वमुपदिशति । भेदे चाऽऽत्यन्तिके तदानर्थक्यान् शास्त्रात्तत्प्रतिपत्तिरित्यर्थः । मा तर्हि तुरीयप्रतिपत्तिर्भूदिति चेत्तत्राऽऽह—शून्येति । विशिष्टस्यैव प्रतिपत्त्या तुरीयस्याप्रतिपत्तौ प्रतिपन्नस्य विश्वादेर्विशिष्टस्य प्रत्युदस्तत्वादन्यस्य चाप्रतिपन्नत्वान्नैरात्म्यधीरेवाऽऽपद्येतेत्यर्थः ।

प्रमाणैरनवलोकितम् । अव्यवहार्यं वचनादानादिव्यवहारगन्धरहितम् । अग्राह्यं सर्वप्रकारप्रहणायोग्यम् । अलक्षणं गन्धवत्त्वादिविबोधशून्यम् । अचिन्त्यमन्तःकरणवृत्त्यविषयभूतम् । अव्यपदेश्यं पृथिवीत्यादिव्यपदेशवद्वषट्पदेशायोग्यम् । एकात्मप्रत्ययसारं सर्वाद्वैतप्रत्ययसारभूतोऽवगतिहेतुत्वेन यस्मिंस्तदेकात्मप्रत्ययसारं वाङ्मनसातीतमप्यात्मबोधेनावगन्तुं

सारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा
स विज्ञेयः ॥ ७ ॥

रज्जुरिव सर्पादिभिर्विकल्प्यमाना स्थानत्रयेऽप्यात्मैक एवान्तःप्रज्ञादि
त्वेन विकल्प्यते यदा तदाऽन्तःप्रज्ञादित्वप्रतिषेधविज्ञानप्रमाणसमकालमे-
वाऽऽत्मन्यनर्थप्रपञ्चनिवृत्तिलक्षणफलं परिसमाप्तमिति तुरीयाधिगमे प्रमा-
णान्तरं साधनान्तरं वा न मृग्यम् ।

रज्जुसर्पविवेकसमकाल इव रज्ज्वां सर्पनिवृत्तिफले सति रज्ज्वधिग-
मस्य येषां पुनस्तमोपनयव्यतिरेकेण घटाधिगमे प्रमाणं व्याप्रियते तेषां

भेदपक्षश्चेद्यथोक्तदोषवान्न सम्भवति तर्हि मा भूत् । अमेदपक्षोऽपि
कथं निर्वहतीति चेत्तत्र किं फलं पर्यनुयुज्यते किंवा प्रमाणान्तरमथवा साध-
नान्तरमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—रज्जुरिवेति । यथा रज्जुरधिष्ठानभूता
सर्पधारादिभिर्विकल्प्यते तथैक एवाऽऽत्मा स्थानत्रयेऽपि यदाऽन्तःप्रज्ञत्वा-
दिना विकल्प्यमानो बहुधा भासते तदा तदनुवादेनान्तःप्रज्ञत्वादिति प्रतिषेध-
जनितं यत्प्रमाणरूपविज्ञानं तदुत्पत्तिसमानकालमेवाऽऽत्मन्यनर्थनिवृत्तिरूपं
फलं सिद्धमिति न फलपर्यनुयोगोऽवकाशवानित्यर्थः । शब्दस्य संसृष्टपरोक्ष-
ज्ञानहेतोरसंसृष्टापरोक्षज्ञानहेतुत्वायोगात्तुरीयज्ञाने प्रमाणान्तरमेष्टव्यमिति
पक्षं प्रत्याह—तुरीयेति । तस्य हि साक्षात्कारे न शब्दातिरिक्तं प्रमाणमन्वे-
ष्यम् । शब्दस्य विषयानुसारेण प्रमाहेतुत्वात् । विषयस्य तुरीयस्यासंसृष्टाप-
रोक्षत्वादित्यर्थः । तुरीयसाक्षात्कारे प्रसङ्ख्यानाख्यं साधनान्तरमेष्टव्यमिति
पक्षं प्रतिक्षिपति—साधनान्तरं वेति । प्रसङ्ख्यानस्याप्रमाणत्वान्न प्रमारूपसाक्षा-
त्कारं प्रति हेतुतेति भावः ।

यथा रज्जुरियं सर्पो नेति विवेकधीसमुदयदशायामेव रज्ज्वा सर्पनिवृ-
त्तिफले सिद्धे रज्जुसाक्षात्कारस्य फलान्तरं प्रमाणान्तरं साधनान्तरं वा न
मृग्यते क्लृप्तत्वात्तथेहापीत्याह—रज्ज्विति । विषयगतं प्राकट्यं प्रमाणफलं
नाध्यस्तनिवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—येषामिति । स्वविषयाज्ञानापनयनाय प्रवृत्ता

शक्यमित्यर्थः । प्रपञ्चोपशमं प्रपञ्चस्य कार्यकारणात्मकस्योपशमोऽभावो यस्मिंस्तत्प्रपञ्चोप-
शमम् । [शान्तं स्पष्टम्] । शिवं स्वयंप्रकाशमानन्दात्मस्वरूपत्वान्मङ्गलम् । अद्वैतमान-
न्दात्मव्यतिरिक्तशून्यं चतुर्थं तुरीयं पादं मन्यन्ते संख्याशून्यमपि पूर्वापेक्षयाऽवगच्छन्ति स
वस्तुतस्तत्तुरीयरूपोऽप्यविषया चतुष्पादात्माऽऽनन्दात्माऽऽस्मत्प्रत्ययव्यवहारयोगः स तुरी-
यरूपोऽपगतसमस्तविशेषो विज्ञेयो विशेषेण साक्षात्कर्तव्यः ।

छेद्यावयवसम्बन्धवियोगव्यतिरेकेणान्यतरावयवेऽपि चिच्छदिव्याप्रियते
इत्युक्तं स्यात् ।

यदा पुनर्घटतमसोर्विवेककरणे प्रवृत्तं प्रमाणमनुपादित्सिततमोनिवृ-
त्तिफलावसानं छिदिरिव छेद्यावयवसम्बन्धविवेककरणे प्रवृत्ता तदवय-
वद्वैधीभावफलावसाना तदा नाऽऽन्तरीयकं घटविज्ञानं तत्प्रमाणफलम् ।

न च तद्वदप्यात्मन्यध्यारोपितान्तःप्रज्ञत्वादिविवेककरणे प्रवृत्तस्य
प्रतिषेधविज्ञानप्रमाणस्यानुपादित्सितान्तः प्रज्ञत्वादिनिवृत्तिव्यतिरेकेण तु-
रीये व्यापारोपपत्तिः । अन्तःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिसमकालमेव प्रमातृत्वादि-
भेदनिवृत्तेः । तथा च वक्ष्यति—“ज्ञाते द्वैतं न विद्यते” इति । ज्ञानस्य

प्रमाणक्रिया स्वविषये भावरूपमतिशयमाधत्ते चेदपनयार्थक्रियात्वाविशेषा-
च्छिदिरपि छेद्यसंयोगापनयनातिरिक्तमतिशयमादध्यात् । न च संयोगवि-
नाशातिरिक्ते विभागे सम्प्रतिपत्तिरस्ति । प्राकट्यस्य च प्रकाशत्वे ज्ञानवन्ना-
र्थनिष्ठत्वमप्रकाशत्वे तेनार्थेन नार्थोऽस्तीति भावः ।

अज्ञाननिवर्तकमेव प्रमाणमिति पक्षे विषयस्फुरणे कारणाभावाद्विषयसं-
वेदनं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यदेति । घटो हि तमसा समावृतो व्यवहारायो-
ग्यस्तिष्ठति तस्य तमसो निष्क्रम्य व्यवहारयोग्यत्वापादेन प्रत्यक्षादिप्रमाणं
प्रवर्तते । तच्चानुपादित्सितस्यानिष्टस्याप्रमेयस्य तमसो निवृत्तिलक्षणे यदा
पर्यस्यति तदा घटसंवेदनमार्थिकं प्रमाणफलं न भवति । यथा छिदिक्रिया
छेद्यस्य तरोरवयवयोर्मिथःसंयोगनिरसने प्रवृत्ता सती तयोरेव छेद्या-
वयवयोर्द्वैधीभावे फले पर्यवस्यति न त्वन्यतरावयवेऽपि चिच्छदिव्याप्रियते
तथेहापि तमोनिवृत्तौ प्रमाणं निर्वृणोति । घटस्फुरणं त्वार्थिकम् । न च
तस्य स्थायित्वमभिव्यञ्जकप्रमातृव्यापारस्यास्थिरत्वादित्यर्थः ।

किञ्च घटादेर्जडस्य संविदपेक्षत्वात्तत्र संविदो मानफलत्वेऽपि नाऽऽत्मा-
न्यजडे संविदेकताने मानस्याऽऽरोपितधर्मनिवर्तकत्वमन्तरेण संविज्जनकत्व-
व्यापारः सम्भवतोत्याह—न चेति । तुरीयात्मनि संवेदनजननव्यापारो न प्रमा-
णस्य प्रकल्प्यते । तस्य संविदात्मकत्वादारोपितनिवृत्तिव्यतिरेकेण मानजन्य-
फलसंविदनपेक्षत्वादित्युक्तम् । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—अन्तःप्रज्ञत्वादीति । आश्रया-
भावेनाऽऽश्रितप्रमाणाभावादनन्तरक्षणे तस्य व्यापारानुपपत्तिरित्यत्र वाक्य-
शेषमनुकूलयति—तथा चेति । किञ्च ज्ञानाधीनद्वैतनिवृत्त्यवच्छिन्नक्षणातिरेकेण
न क्षणान्तरे ज्ञानं स्थातुं पारयति न चास्थिरं ज्ञानं व्यापाराय पर्याप्तम् ।
तथा च ज्ञानस्य द्वैतनिवृत्तिव्यतिरेकेण नाऽऽत्मनि व्यापारोऽस्तीत्याह—ज्ञान-
स्येति । ननु ज्ञानं द्वैतनिवर्तकमपि न स्वात्मानं निवर्तयति । निवर्त्यनिवर्त

द्वैतनिवृत्तिक्षणव्यतिरेकेण क्षणान्तरानवस्थानात् । अवस्थाने चानवस्था-
प्रसङ्गाद्द्वैतानिवृत्तिः ।

तस्मात्प्रतिषेधविज्ञानप्रमाणव्यापारसमकालैवाऽऽत्मन्यध्यारोपितान्तः-
प्रज्ञत्वाद्यनर्थनिवृत्तिरिति सिद्धम् । नान्तःप्रज्ञमिति तैजसप्रतिषेधः । न
बहिःप्रज्ञमिति विश्वप्रतिषेधः । नोभयतःप्रज्ञमिति जाग्रत्स्वप्नयोरन्तराला-
वस्थाप्रतिषेधः । न प्रज्ञानघनमिति सुषुप्तावस्थाप्रतिषेधः । बीजभावावि-
वेकरूपत्वात् । न प्रज्ञमिति युगपत्सर्वविषयप्रज्ञातृत्वप्रतिषेधः । नाप्रज्ञमि-
त्यचैतन्यप्रतिषेधः ।

कथं पुनरन्तःप्रज्ञत्वादीनामात्मनि गम्यमानानां रज्ज्वादौ सर्पादिव-
त्प्रतिषेधादसत्त्वं गम्यत इत्युच्यते । ज्ञस्वरूपाविशेषेऽपीतरेतरव्यभिचा-
राद्रज्ज्वादाविव सर्पधारादिविकल्पितभेदवत्सर्वत्राव्यभिचाराज्ज्ञस्वरूपस्य
सत्यत्वं, सुषुप्ते व्यभिचरतीति चेन्न । सुषुप्तस्यानुभूयमानत्वात् । “न हि

कभावस्यैकत्र विरोधात् । अतो यावन्निवर्तकं स्थास्यति तत्राऽऽह-अवस्थाने
चेति । निवर्तकस्य ज्ञानस्य द्वैतनिवृत्तेरनन्तरमपि निवर्तकान्तरमपेक्ष्यावस्थाने
च तस्य तस्य निवर्तकान्तरव्यपेक्षत्वादाद्यस्यापि विज्ञानस्य निवर्तकत्वासिद्धिः ।
न च ज्ञानस्य स्वनिवर्तकत्वानुपपत्तिः, स्वपरविरोधिनां भावानां बहुलमुप-
लम्भादित्यर्थः ।

ज्ञानस्य जन्मातिरिक्तव्यापाराभावात्तज्जन्मनश्च द्वैतनिषेधेनैवोपक्षया-
त्क्षणान्तरे विषयस्फुरणजननायानवस्थानादारोपितातद्धर्मनिवृत्त्यैव ज्ञानं
पर्यवसितमित्युपसंहरति-तस्मादिति । प्रतिषेधजनितं विज्ञानमेव प्रमाणम् । तस्य
व्यापारो जन्मैव । तेन समानकालैवानर्थनिवृत्तिरिति योजना । तत्र द्वैतमाह-
बीजभावेति । सुषुप्तं हि स्वप्नजागरिते प्रतिबीजभावस्तस्याशेषविशेषविज्ञाना-
भावरूपत्वाद्विशेषविज्ञानानां सर्वेषां घनमेकं साधारणमविभक्तं सुषुप्तमिति
तत्प्रतिषेधो नेत्यादिना सम्भवतीत्यर्थः ।

युक्तं सर्पादीनां रज्ज्वादौ भ्रान्तिप्रतिपन्नानां प्रतिषेधादसत्त्वम् । आत्मनि
तु प्रमाणेन गम्यमानानामन्तःप्रज्ञत्वादीनां न प्रतिषेधो युज्यते मानविरोधा-
दिति शङ्कते-कथमिति । प्रामाणिकत्वस्यासिद्धत्वाद्युक्तमन्तःप्रज्ञत्वादीनामसत्य-
त्वमिति परिहरति-उच्यत इति । विमतमसत्यं व्यभिचारित्वात्सम्प्रतिपन्नवदि-
त्याह-ज्ञस्वरूपेति । तस्याविशेषोऽव्यभिचारस्तत्र रज्ज्वादाविवेत्युदाहरणम् ।
अन्तःप्रज्ञत्वादीनामितरेतरव्यभिचारे निदर्शनं सर्पधारादीति । विमतं सत्य-
मव्यभिचारित्वाद्वज्ज्वादिवदित्याह-सर्वत्रेति । तस्य च सत्यत्वे सर्वकल्पनाधि-
ष्ठानत्वसिद्धिरिति भावः । अव्यभिचारित्वहेतोरसिद्धिं शङ्कते-सुषुप्त इति ।

विज्ञानुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते" इति श्रुतेः ।

"अत एवादृष्टम् । यस्माददृष्टं तस्मादव्यवहार्यम् । अग्राह्यं कर्मेन्द्रियैः । अलक्षणमलिङ्गमित्येतदननुमेयमित्यर्थः । अत एवाचिन्त्यम् । अत एवाव्यपदेश्यं शब्दैः । एकात्मप्रत्ययसारं जाग्रदादिस्थानेष्वेकोऽयमात्मेत्यव्यभिचारी यः प्रत्ययस्तेनानुसरणीयम् ।

अथैवैक आत्मप्रत्ययः सारं प्रमाणं यस्य तुरीयस्याधिगमे तत्तुरीयमेकात्मप्रत्ययसारम् । "आत्मेत्येवोपासीत" इति श्रुतेः ।

अन्तःप्रज्ञत्वादस्थानिधर्मप्रतिषेधः कृतः । प्रपञ्चोपशममिति जाग्रदादिस्थानधर्माभाव उच्यते । अत एव शान्तं शिवं यतोऽद्वैतं भेदविकल्परहितं चतुर्थं तुरीयं मन्यन्ते । प्रतीयमानपादत्रयरूपवैलक्षण्यात् ।

न तत्र चैतन्यस्य व्यभिचारः सुषुप्तस्य स्फुरणव्याप्ततया साधकस्फुरणस्याऽऽवश्यकत्वादित्याह-न सुषुप्तस्येति । सुषुप्ते साधकस्फुरणस्य सत्त्वे प्रमाणमाह-न हीति ।

निषेधशास्त्रालोचनया निर्विशेषत्वं तुरीयस्योक्तं तदेव हेतुकृत्य ज्ञानेन्द्रियाविषयत्वमाह-अत एवेति । दृष्टस्यैवार्थक्रियादर्शनाददृष्टत्वादर्थक्रियारहित्यमिति विशेषणान्तरमाह-यस्मादिति । अदृष्टमित्यनेनाग्राह्यमित्यस्य पौनरुक्त्यं परिहरति-कर्मेन्द्रियैरिति । अलक्षणमित्युक्तम् । सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिलक्षणोपलम्भादित्याशङ्क्याऽऽह-अलिङ्गमिति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यादित्यादिलिङ्गोपन्यासविरुद्धमेतदित्याशङ्क्याऽऽह-अननुमेयमिति । प्रत्यक्षानुमानाविषयत्वप्रयुक्तं विशेषणान्तरमाह-अत एवेति । मनोविषयत्वाभावादेव शब्दाविषयत्वम् । शब्दप्रवृत्तेस्तत्प्रवृत्तिपूर्वकत्वादित्याह-अत एवेति । तर्हि यथोक्तं वस्तु नास्त्येव प्रमाणाभावादित्याशङ्क्याऽऽह-एकात्मेति ।

परोक्षार्थविषयतया विशेषणं व्याख्यायापरोक्षार्थतयाऽपि व्याकरोति-अथवेति । अपरोक्षात्मप्रत्ययस्याऽऽत्मनि प्रमाणत्वे बृहदारण्यकश्रुतिमुदाहरति-आत्मेत्येवेति । यच्चाऽऽप्नोतीत्यादिना परिपूर्णत्वादिलक्षणस्तावदात्मोक्तः । स च वाङ्मनसातीतः श्रुतिभ्योऽवगतस्तमेवैकरसं परमात्मानं प्रत्यक्त्वेन गृहीत्वा तन्निष्ठस्तिष्ठतीत्यात्मनोऽवस्थात्रयातीतस्य तुरीयस्यापरोक्षनित्यदृष्टित्वं श्रुतितो दृष्टमित्यर्थः ।

विशेषणान्तरस्य पुनरुक्तिं परिहरन्नर्थभेदमाह-अन्तरिति । स्थानिधर्मस्य स्थानधर्मस्य च प्रतिषेधोऽन्तः(तः) शब्देन परामृश्यते + शान्तं रागद्वेषादिरहितमविक्रियं कूटस्थमित्यर्थः । शिवं परिशुद्धं परमानन्दबोधरूपमिति यावत् । यस्मादद्वैताभावोपलक्षितं तस्माच्चतुर्थमित्याह-यत इति । अद्वैतमित्येतद्व्याचष्टे-भेदेति । संख्याविशेषविषयत्वाभावे कथं चतुर्थत्वमित्याशङ्क्याह-

अत्रैते श्लोका भवन्ति-

निवृत्तेः सर्वदुःखानामीशानः प्रभुरध्ययः ।

अद्वैतः सर्वभावानां देवस्तुर्यो विभुः स्मृतः ॥ १० ॥

स आत्मा स विज्ञेय इति प्रतीयमानसर्पभूछिद्रदण्डादिव्यतिरिक्ता यथा रज्जुस्तथा तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थः । आत्माऽदृष्टो द्रष्टा । “न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते” इत्यादिभिरुक्तो यः स विज्ञेय इति भूतपूर्वगत्या ज्ञाते द्वैताभावः ॥ ७ ॥

प्राज्ञतैजसविश्वलक्षणानां सर्वदुःखानां निवृत्तेरीशानस्तुरीय आत्मा । ईशान इत्यस्य पदस्य व्याख्यानं प्रभुरिति । दुःखनिवृत्तिं प्रति प्रभुर्भवतीत्यर्थः । तद्विज्ञाननिमित्तत्वादुदुःखनिवृत्तेः । अव्ययो न व्येति स्वरूपान्न व्यभिचरतीति यावत् । एतत्कुतः । यस्मादद्वैतः सर्वभावानां रज्जुसर्पव-

प्रतीयमानेति । चतुर्थतुरीययोर्व्याख्यानव्याख्येयत्वेनापौनरुक्त्यं तस्योक्तविशेषणत्वेऽपि मम किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह-स आत्मेति । आत्मनि यथोक्तविशेषणानि न प्रतिभान्तोत्याशङ्क्याऽऽह-स विज्ञेय इति । तदेव व्याचष्टे-प्रतीयमानेति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वादित्यादिवाक्यानि प्रतीकोपादानेन दर्शयति-न हि द्रष्टुरिति । आत्मन्यव्यवहार्ये कुतो विज्ञेयत्वमित्याशङ्क्य भूतपूर्वमविद्यावस्थायां या ज्ञेयत्वाख्याऽवगतिस्तयेदानीमपि विज्ञेयत्वमुक्तमित्याह-भूतेति । विद्यावस्थायामेव किमिति ज्ञातृज्ञानज्ञेयविभागो न भवति तत्राऽऽह-ज्ञात इति । ज्ञानेन तत्कारणस्याज्ञानस्यापनीतत्वादित्यर्थः ॥७॥

नान्तःप्रज्ञत्वादिति श्रुत्युक्तेऽर्थे तद्विवरणरूपाञ्छ्लोकानवतारयति-अत्रेति । विविधं स्थानत्रयमस्माद्भवतीति व्युत्पत्त्या तुरीयो विभुरुच्यते । न हि तुरीयातिरेकेण स्थानत्रयमात्मानं धारयति । सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादिभेदभिन्नानां तद्वेतूनां तदाधाराणामिति यावत् । ईशानपदं प्रत्युज्य प्रभुपदं प्रयुज्ज्ञानस्य पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याऽऽह-ईशान इति । तुरीयस्य दुःखनिवृत्तिं प्रति सामर्थ्यस्य नित्यत्वान्न कदाचिदपि दुःखं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-तद्विज्ञानेति । संसृष्टरूपेण व्ययोऽस्तीत्याशङ्क्य विशिनष्टि-स्वरूपादिति । तत्र प्रभुपूर्वकमद्वितीयत्वं हेतुमाह-एतत्कुत इति । अतो द्वितीयस्य व्ययहेतोरभावादिति शेषः । विश्वादीनां दृश्यमानत्वात्तुरीयस्याद्वितीयत्वापि द्विरित्याशङ्क्याऽऽह-सर्वभावानामिति । अव-

कार्यकारणबद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ ।

प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तौ तुर्येन सिध्यतः ॥ ११ ॥

नाऽऽत्मानं न परांश्चैव न सत्यं नापि चानृतम् ।

नृपात्वात्स एष देवो द्योतनात्तुरीयश्चतुर्थो विभुर्व्यापी स्मृतः ॥ १० ॥

विश्वादीनां सामान्यविशेषभावो निरूप्यते तुर्ययाथात्म्यावधारणार्थम् । कार्यं क्रियत इति फलभावः । कारणं करोतीति बीजभावः । तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणाभ्यां बीजफलभावाभ्यां तौ यथोक्तौ विश्वतैजसौ बद्धौ सङ्गृहीताविष्येते । प्राज्ञस्तु बीजभावेनैव बद्धः । तत्त्वाप्रतिबोधमात्रमेव हि बीजं प्राज्ञत्वे निमित्तम् । ततो द्वौ तौ बीजफलभावौ तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणे तुर्ये न सिध्यतो न विद्येते न सम्भवत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

कथं पुनः कारणबद्धत्वं प्राज्ञस्य तुरीये वा तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणलक्षणौ बन्धौ न सिध्यत इति । यस्मादात्मविलक्षणमविद्याबीजप्रसूतं बाह्यद्वैतं प्राज्ञो न किञ्चन संवेत्ति यथा विश्वतैजसौ ततश्चासौ तत्त्वाग्रहणेन तमसाऽन्यथाग्रहणबीजभूतेन बद्धो भवति । यस्मात्तुरीयं तत्सर्वदृक्सदा तुरीयादन्यस्याभावात्सर्वदा सदैवेति सर्वं च तद्दृक्चेति सर्वदृक्स्मात्

स्थात्रयातीतस्य तुरीयस्योक्तलक्षणत्वं विद्वदनुभवसिद्धमिति सूचयति-स्थ इति ॥ १० ॥

विश्वादिष्ववान्तरविशेषनिरूपणद्वारेण तुरीयमेव निर्धारयति-कार्येति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह-विश्वादिनामिति । विश्वतैजसयोरुभयबद्धत्वं सामान्यं प्राज्ञस्य कारणमात्रबद्धत्वं विशेषः । अथेदं निरूपणं कुत्रोपयुज्यते तत्राऽऽह-तुर्येति । प्राज्ञस्य कारणमात्रबद्धत्वं साधयति-तत्त्वाप्रतिबोधेति । त्रयाणामवान्तरविशेषे स्थिते प्रकृते तुरीये किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह-तत इति । तयोस्तस्मिन्नविद्यमानत्वं चिदेकताने तयोर्निरूपयितुमशक्यत्वादित्याह-न सम्भवत इति ॥ ११ ॥

प्राज्ञस्य कारणबद्धत्वं साधयति-नाऽऽत्मानमिति । तुरीयस्य कार्यकारणाभ्यामसंसृष्टत्वं स्पष्टयति-तुर्यमिति । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामाह-कथमिति । बाशब्दात्कथमित्यस्यानुवृत्तिः सूच्यते । प्रथमचोद्योत्तरत्वेन पादत्रयं व्याचष्टे-यस्मादिति । विलक्षणमनात्मानमिति यावत् । अनृतमित्यस्य व्याख्यानमविद्याबीजप्रसूतमिति । द्वैतं द्वितीयमसत्यमित्यर्थः । वैधर्म्योदाहरणम्-यथेति । प्राज्ञस्य विभागविज्ञानाभावे फलमाह-ततश्चेति । यथोक्ते तमसि कार्यलिङ्गमनुमानं सूचयति-अन्यथेति । द्वितीयं चोद्यं चतुर्थपादव्याख्यानेन प्रत्याख्यातवस्मादित्यादिना । सदैव तुरीयादन्यस्याभावात्तुरीयमेव सर्वं तच्च सदा दृश्य-

प्राज्ञः किञ्चन संवेत्ति तुर्यं सत्सर्वद्वक्सदा ॥ १२ ॥

द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः ।

बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्ये न विद्यते ॥ १३ ॥

स्वमनिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वमनिद्रया ।

तत्त्वाग्रहणलक्षणं बीजम् । तत्र तत्प्रसूतस्यान्यथाग्रहणस्याप्यतएवाभावो न हि सवितरि सदा प्रकाशात्मके तद्विरुद्धमप्रकाशनमन्यथाप्रकाशनं वा सम्भवति । “न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते” इति श्रुतेः । अथवा जाग्रत्स्वप्नयोः सर्वभूतावस्थः सर्ववस्तुदृगाभासस्तुरीय एवेति सर्वद्वक्सदा । “नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुः” इत्यादिश्रुतेः ॥ १२ ॥

निमित्तान्तरप्राप्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थोऽयं श्लोकः । कथं द्वैताग्रहणस्य तुल्यत्वात्कारणबद्धत्वं प्राज्ञस्यैव न तुरीयस्येति प्राप्ताऽऽशङ्का निवर्त्यते । यस्माद्वीजनिद्रायुतस्तत्त्वाप्रतिबोधो निद्रा । सैव च विशेषप्रतिबोधप्रसवस्य बीजम् । सा बीजनिद्रा । तया युतः प्राज्ञः । सदा द्वक्सवभावत्वात्तत्त्वाप्रतिबोधलक्षणा बीजनिद्रा तुरीये न विद्यते । अतो न कारणबीजबन्धस्तस्मिन्नित्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

स्वप्नोऽन्यथाग्रहणं सर्प इव रज्ज्वाम् । निद्रोक्ता तत्त्वाप्रतिबोधलक्षणं मिति यस्मात्तस्मादिति योजना । तत्रेति । परिपूर्णं चिदेकतानं तुरीयं परामृश्यते । अत एवेति । कारणाभावे कार्यानुपपत्तेरित्यर्थः । तुरीये तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणयोरसम्भवं दृष्टान्तेन साधयति—न हीति । यत्तु तुरीयस्य सदा दृगात्मत्वमुक्तं तत्र प्रमाणमाह—न हि द्रष्टुरिति । चतुर्थपादं प्रकारान्तरेण योजयति—अथवेति । तत्रापि श्रुतिमनुकूलयति—नान्यदिति ॥ १२ ॥

अनुमानप्रयुक्तां तुरीयेऽपि कारणबद्धत्वाशङ्कां परिहरति—द्वैतस्येति । श्लोकस्य तात्पर्यं गृह्णाति—निमित्तान्तरेति । विमतं कारणबद्धं द्वैताग्रहणत्वात्प्राज्ञवदित्यनुमानमेव दर्शयन्निति तन्तरेमेव स्फोरयति—कथमिति । अनुमानकृताशङ्कानिवर्तकत्वेन श्लोकमवतारयति—प्राप्तेति । प्राज्ञस्योत्तरभाविप्रबोधादिकार्यापेक्षया नियतपूर्वभावित्वं कारणबद्धत्वे प्रयोजकम् । न च तुरीयस्य तदस्तीत्यप्रयोजको हेतुरित्याह—यस्मादिति । किञ्च तुरीयस्य विशुद्धचिद्धातुत्वप्रसाधनप्रमाणबाधात्कालात्ययापदिष्टो हेतुरित्याह—सदेति । न च पूर्वोक्तोपाधेः साधनव्याप्तिस्तुरीयस्योत्तरभाविकार्यापेक्षया नियतप्राग्भावित्वाभावादिति मत्वाऽऽह—तत्त्वेति । दोषद्वयवत्त्वेनानुमानस्यामानत्वे फलितमाह—अतो नेति ॥ १३ ॥

कार्यकारणबद्धौ तावित्यादिश्लोकोक्तमर्थमनुभवावष्टम्भेन प्रपञ्चयति—

न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यन्ति निश्चिताः ॥ १४ ॥

अन्यथा गृह्यतः स्वप्नो निद्रा तत्त्वमजानतः ।

तम इति । ताभ्यां स्वप्ननिद्राभ्यां युक्तौ विश्वतैजसौ । अतस्तौ कार्यकारणबद्धावित्युक्तौ । प्राज्ञस्तु स्वप्नवर्जितकेवलस्यैव निद्रया युत इति कारणबद्ध इत्युक्तम् । नोभयं पश्यन्ति तुरीये निश्चिता ब्रह्मचिदो विरुद्धत्वात्सवितरीच तमः । अतो न कार्यकारणबद्ध इत्युक्तस्तुरीयः ॥ १४ ॥

कदा तुरीये निश्चितो भवतीत्युच्यते । स्वप्नजागरितयोरन्यथा रज्ज्वां सर्प इव गृह्यतस्तत्त्वं स्वप्नो भवति । निद्रा तत्त्वमजानतस्तिष्ठव्यवस्थामुतुल्या । स्वप्ननिद्रयोस्तुल्यत्वाद्विश्वतैजसयोरेकराशित्वम् । अन्यथाग्रहण-

स्वप्नेति । ननु तैजसस्यैव स्वप्नप्रयुक्तत्वं युक्तं न तु विश्वस्य प्रबुध्यमानस्य तद्योगो युज्यते प्रबुध्यमानत्वव्याघातात् । कथमविशेषेण विश्वतैजसौ स्वप्ननिद्रायुताविति । तत्र स्वप्नशब्दार्थमाह-स्वप्न इति । यथा रज्ज्वां सुप्तो गृह्यमाणोऽन्यथा गृह्यते यथाऽऽत्मनि देहादिग्रहणमन्यथाग्रहणम् । आत्मनो देहादिवैलक्षण्यस्य श्रुतियुक्तिसिद्धत्वात्तेन स्वप्नशब्दितेनान्यथाग्रहणेन संसृष्टत्वं विश्वतैजसयोरविशिष्टमित्यर्थः । तथा निद्राणस्यैव निद्रा युक्ता न तु प्रबोधवतो विश्वस्येत्याशङ्क्याऽऽह-निद्रेति । उक्ताभ्यां स्वप्ननिद्राभ्यां विश्वतैजसोर्वैशिष्ट्यं निगमयति-ताभ्यामिति । तयोरन्यथाग्रहणेन च वैशिष्ट्यं प्रागपि सूचितमित्याशङ्क्याऽऽह-अत इति । द्वितीयं पादं विभजते-प्राज्ञस्त्विति । द्वितीयाध्यायव्याचष्टे-नोभयमिति । तुरीये निद्रास्वप्नयोरदर्शने हेतुमाह-विरुद्धत्वादिति । अज्ञानतत्कार्ययोर्नित्यविज्ञप्तिरूपे तुरीये विरुद्धत्वादनुपलब्धिरित्यत्र दृष्टान्तमाह-सवितरीवेति । तुरीये वस्तुतो नाविद्यातत्कार्ययोः संगतिरस्तीत्यङ्गीकृत्य प्रागपि सूचितमित्याह-अतो नेति ॥ १४ ॥

कदा तर्हि स्वप्नो भवतीत्यपेक्षायामाह-अन्यथेति । निद्रा तर्हि कदेति संदिहानं प्रत्याह-निद्रेति । तुरीयप्रतिपत्तिसमयं संगिरते-विपर्यास इति । श्लोकव्यावर्त्यामाकाङ्क्षां दर्शयति-कदेति । कदा स्वप्ननिष्ठो भवति कदा निद्रानिष्ठः स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । प्रश्नत्रयस्योत्तरं श्लोकेन दर्शयति-उच्यत इति । तत्र कदा स्वप्नो भवतीति प्रश्नं परिहरति-स्वप्नेति । अवस्थाद्वये स्वप्नद्रष्टुरित्यर्थः । द्वितीयं प्रश्नं समाधत्ते-निद्रेति । विश्वादिषु त्रिषु तयोरिति द्विवचनं कथमित्याशङ्क्याऽऽह-स्वप्ननिद्रयोरिति । विश्वतैजसावेको राशिः । प्राज्ञो द्वितीयः । ततः श्लोके द्विवचनमविरुद्धमित्यर्थः । प्रथमे राशौ विपर्यासस्वरूपं कथयति-

विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते ॥ १५ ॥

अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।

प्राधान्याच्च गुणभूता निद्रेति तस्मिन्विपर्यासः स्वप्नः । तृतीये तु स्थाने तत्त्वाज्ञानलक्षणो निद्रैव केवला विपर्यासः । अतस्तयोः कार्यकारणस्थानयोरन्यथाग्रहणाग्रहणलक्षणविपर्यासे कार्यकारणबन्धरूपे परमार्थतत्त्वप्रतिबोधतः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते तदोभयलक्षणं बन्धरूपं तत्रापश्यंस्तुरीये निश्चितो भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

योऽयं संसारी जीवः स उभयलक्षणेन तत्त्वाप्रतिबोधरूपेण बीजात्मनाऽन्यथाग्रहणलक्षणेन चानादिकालप्रवृत्तेन मायालक्षणेन स्वापेन ममायं पिता पुत्रोऽयं नप्ता क्षेत्रं पशवोऽहमेषां स्वामी सुखी दुःखी क्षयितोऽहमनेज वर्धितश्चानेनेत्येवंप्रकारान्स्वप्नान्स्थानद्वयेऽपि पश्यन्सुप्तो यदा वेदान्तार्थतत्त्वाभिज्ञेन परमकारुणिकेन गुरुणा नास्येवं त्वं हेतुफलात्मकः किंतु तत्त्वमसीति प्रतिबोध्यमानो यदा तदैवं प्रतिबुध्यते । कथम् नास्मिन्वाह्यमाभ्यन्तरं वा जन्मादिभावविकारोऽस्त्यतोऽजं सवाह्याभ्यन्त-

अन्यथेति । द्वितीये राशौ विपर्यासविशेषं दर्शयति-तृतीये त्विति । द्वितीयार्धगतान्यक्षराणि व्याकरोति-अत इति । द्विवचनस्योपपन्नत्वाद्विपर्यासस्य च विभागेन निर्धारितत्वादित्यर्थः । तृतीयं प्रश्न प्रतिबोधत्ते-तदेति । तत्त्वप्रबोधाद्विपर्यासक्षयावस्थायामित्यर्थः ॥ १५ ॥

कदा तत्त्वप्रतिबोधो विपर्यासक्षयहेतुर्भवतीत्यपेक्षायामाह-अनादीति । प्रतिबुध्यमानं तत्त्वमेव विशिनष्टि-अजमिति । जीवशब्दवाच्यमर्थं निर्दिशति-योऽयमिति । परमात्मैव जीवभावमापन्नः संसरतीत्यर्थः । तस्य कथं जीवभावापत्तिरित्याशङ्क्य कार्यकारणबद्धत्वादित्याह-स इति । परमात्मोभयलक्षणेन स्वापेन सुप्तो जीवो भवतीत्यन्वयः । स्वापस्योभयलक्षणत्वमेव प्रकटयति-तत्त्वेत्यादिना । मायालक्षणेनेत्युभयत्र सम्बध्यते । सुप्तमेव व्यनक्ति-ममेत्यादिना । स्वापपरिगृहीतस्यैव प्रतिबोधनावकाशो भवतीत्याह-यदेति । यदा सुप्तस्तदा बुध्यत इति शेषः । प्रतिबोधकं विशिनष्टि-वेदान्तार्थेति । कथं प्रतिबोधनं तदाह-नासीति । अनुभूयमानत्वमेवमित्युच्यते । यदोक्तविशेषणेन गुरुणा प्रतिबुध्यमानः शिष्यस्तदाऽसावेवं वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रतिबुद्धो भवतीत्युक्तम् । तमेव प्रकारं प्रश्नपूर्वकं द्वितीयार्धव्याख्यानेन विशदयति-कथमित्यादिना । अस्मिन्निति सप्तम्या बोध्यात्मरूपं परामृश्यते । बाह्यं कार्यमान्तरं तच्चोभयमिह नास्ति । ततो जन्मादेर्भावविकारस्य नात्रावकाशः सम्भवतीत्यर्थः ।

अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥ १६ ॥

प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः ।

रसर्वभावविकारवर्जितमित्यर्थः । यस्माज्जन्मादिकारणभूतं नास्मिन्नविद्येतमोबीजं निद्रा विद्येत इत्यनिद्रम् । अनिद्रं हि तत्तुरीयमत पचास्वप्नम् । तन्निमित्तत्वादन्यथाग्रहणस्य । यस्माच्चा निद्रमस्वप्नं तस्मादजमद्वैतं तुरीयमात्मानं बुध्यते तदा ॥ १६ ॥

प्रपञ्चनिवृत्त्या चेत्प्रतिबुध्यतेऽनिवृत्ते प्रपञ्चे कथमद्वैतमिति । उच्यते । सत्यमेवं स्यात्प्रपञ्चो यदि विद्येत । रज्ज्वां सर्प इव कल्पितत्वान्न तु स विद्यते । विद्यमानश्चेन्न विद्येत न संशयः । न हि रज्ज्वां भ्रान्तिबुद्ध्या कल्पितः सर्पो विद्यमानः सन्निवेकतो निवृत्तः । नैव माया मायाविना

अवतारितं विशेषणं सप्रमाणं योजयति-सबाह्येति । अजत्वादेवानिद्रं कार्याभावे कारणस्य प्रमाणाभावेन वक्तुमशक्यत्वादिति मत्वाऽऽह-यस्मादिति । अनिद्रत्वं हेतुं कृत्वा विशेषणान्तरं दर्शयति-अत एवेति । अग्रहणान्यथाग्रहणसंबन्धवैधुर्यं हेतुं कृत्वा विशेषणद्वयमित्याह-यस्माच्चेति । तत्त्वमेवंलक्षणमस्तु । आत्मनः किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह-तुरीयमिति । तदा विशिष्टेनाऽऽचार्येण विशिष्टं शिष्यं प्रति प्रतिबोधनावस्थायामित्यर्थः ॥ १६ ॥

तुरीयमद्वैतमित्युक्तं तदयुक्तं प्रपञ्चस्य द्वितीयस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह-प्रपञ्च इति । प्रपञ्चनिवृत्त्या तुरीयप्रतिबोधोत्तदद्वितीयत्वमविरुद्धमिति सैद्धान्तिकीमाशङ्कां पूर्ववाद्यनुवदति-प्रपञ्चेति । तर्हि पूर्वं प्रपञ्चनिवृत्तेरनिवृत्तस्य तस्य सत्त्वान्नाद्वैतं सद्धेतुमर्हतीति पूर्ववाद्येव ब्रवीति-अनिवृत्त इति । सिद्धान्ती । श्लोकेनोत्तरमाह-उच्यत इति । किं प्रपञ्चस्य वस्तुत्वमुपेत्याद्वैतानुपपत्तिरुच्यते किंवाऽवस्तुत्वमिति विकल्प्याऽऽद्येऽद्वैतानुपपत्तिमङ्गीकरोति-सत्यमिति । अद्वैतं तर्हि कथमुपपद्येत्याशङ्क्य प्रपञ्चस्यावस्तुत्वपक्षे तदुपपत्तिरित्याह-रज्ज्वामिति । यथा सर्पो रज्ज्वां कल्पितो वस्तुतो नास्ति तथा प्रपञ्चोऽपि कल्पितत्वान्नैव वस्तुतो विद्यते । तथा च तात्त्विकमद्वैतमविरुद्धमित्यर्थः । उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन साधयति-विद्यमानश्चेदिति । यद्यात्मनि कारणाधीनः सन्प्रपञ्चो विद्येत तदा कृतकस्यानित्यत्वनियमात्तन्निवृत्तिरवश्यम्भाविनी । कार्यस्य च निवृत्तिर्नाम कारणसंसर्गस्ततः सति कारणे प्रपञ्चनिवृत्तेरनात्यन्तिकत्वादद्वैतानुपपत्तिराशङ्क्येत । न च कारणाधीनः सन्प्रपञ्चोऽस्ति । तस्य कल्पितत्वेनावस्तुत्वादित्यर्थः । प्रपञ्चस्य मायया विद्यमानत्वं न तु वस्तुत्वमित्युदाहरणाभ्यामुपपादयति-न द्वीत्यादिना । सर्पो हि रज्ज्वां भ्रान्त्या कल्पितो नायं सर्पो रज्जुरेव

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥ १७ ॥

विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् ।

उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥ १८ ॥

प्रयुक्ता तद्वर्तिनां चक्षुर्वन्धापगमे विद्यमाना सती निवृत्ता । तथेदं प्रपञ्चा-
ख्यं मायामात्रं द्वैतं रज्जुवन्मायाविवक्षाद्वैतं परमार्थतस्तस्मान्न कश्चित्प्र-
पञ्चः प्रवृत्तो निवृत्तो वाऽस्तीत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

ननु शास्ता शास्त्रं शिष्य इति विकल्पः कथं निर्वृत्त इत्युच्यते ।
विकल्पो विनिवर्तेत यदि केनचित्कल्पितः स्यात् । यथाऽयं प्रपञ्चो माया-
रज्जुसर्पवत्तथाऽयं शिष्यादिभेदविकल्पोऽपि प्राक्प्रतिबोधादेवोपदेशनि-

पवेति विवेकधिया निवृत्तो नैव वस्तुतो विद्यते । बाधितस्य कालत्रयेऽपि
सत्त्वाभावात् । माया चेन्द्रजालशब्दवाच्या मायाविना प्रदर्शिता पार्श्वस्थानां
मायादर्शनवतां चक्षुर्गतस्य यथार्थदर्शनप्रतिबन्धकस्यापगमे सति समुत्पन्न-
सम्यग्दर्शनतो निवृत्ता सती नैव वस्तुतो विद्यमाना भवितुमुत्सहते । यथेद-
मुदाहरणद्वयं तथेदं द्वैतं प्रपञ्चाख्यं मायामात्रं न परमार्थतोऽस्तीत्यर्थः ।
प्रपञ्चस्यासत्त्वे शून्यवादः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-रज्जुवदिति । प्रपञ्चस्य कालत्र-
येऽपि सत्त्वाभावे तात्त्विकमद्वैतमविरुद्धमित्युपसंहरति-तस्मादिति ॥ १७ ॥

प्रकारान्तरेणाद्वैतानुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति-विकल्प इति । यदि केनचि-
द्धेतुना तत्त्वज्ञानेन कार्येण शास्त्रादिविकल्पो हेतुतया विकल्पितस्तथाऽप्यसौ
बाधितो निवर्तेत न तु तात्त्विकमद्वैतं विरोद्धमर्हति । तत्त्वज्ञानात्प्रागवस्थाया-
मेव तत्त्वोपदेशं निमित्तीकृत्य यतः शास्त्रादिभेदोऽनूद्यते । उपदेशप्रयुक्ते तु
ज्ञाने निर्वृत्ते न किञ्चिदपि द्वैतमस्तीत्यद्वैतमविरुद्धमित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्या-
माशङ्कामाह-नन्विति । तदनिवृत्तौ नाद्वैतसिद्धिर्न च शास्त्रादिभेदस्य कल्पित-
त्वादविरोधः । तथा सति धूमाभासवत्तत्त्वज्ञानहेतुत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । धूमा-
भासस्याव्याप्तस्यातद्धेतुत्वेऽपि कल्पितस्य शास्त्रादेस्तत्त्वज्ञानहेतुत्वं + प्रतिबि-
म्बादिवदुपपन्नमित्युत्तरमाह-उच्यत इति । शिष्यः शास्ता शास्त्रमित्ययं विकल्पो
विभागः सोऽपि निवृत्तिप्रतियोगित्वादवस्तुत्वाज्ज्ञानबाध्यत्वादद्वैताविरोधी-
त्यर्थः । शिष्यादिविभागस्य कल्पितत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति-यथेति । मायाविना
प्रयुक्ता माया यथा कल्पितेष्यते यथा च सर्पधारादिर्विकल्पितस्तथाऽयं प्रपञ्चः
सर्वोऽपि कल्पितो वस्तु न भवतीति प्रपञ्चितम् । तथैव प्रपञ्चैकदेशः शिष्यादि-
रपि ज्ञानात्प्राक्कल्पितः सन्नज्ञानकृतो मिथ्येत्यर्थः । किमिति ज्ञानात्पूर्वमसौ

उपनिषद्

सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोँकारोऽधिमात्रं पादा मात्रा ।

मात्राश्च पादाः अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥

मिच्छोऽत उपदेशादयं वादः शिष्यः शास्ता शास्त्रमिति । उपदेशकार्ये तु ज्ञाने निर्वृत्ते ज्ञाते परमार्थतत्त्वे द्वैतं न विद्यते ॥ १८ ॥

अभिधेयप्रधान ओँकारश्चतुष्पादात्मेति व्याख्यातो यः सोऽयमात्माऽध्यक्षरमक्षरमधिकृत्याभिधानप्राधान्येन वर्ण्यमानोऽध्यक्षरम् । किं पुनस्तदक्षरमित्याह । ओँकारः । सोऽयमोँकारः पादशः प्रविभज्यमानोऽधिमात्रं मात्रामधिकृत्य वर्तत इत्यधिमात्रम् । कथमात्मनो ये पादास्त ओँकारस्य मात्राः । कास्ताः । अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥

कल्प्यते तत्राऽऽह-उपदेशेति । उपदेशमुद्दिश्य यथोक्तविभागवचनमित्युक्तमुपसंहरति-अत इति । उपदेशात्प्रागिव तस्मादूर्ध्वमपि भेदोऽनुवर्ततामित्याशङ्क्य विरोधिसद्भावात्मैवमित्याह-उपदेशेति ॥ १८ ॥

तत्त्वज्ञानसमर्थानां मध्यमानामुत्तमानां चाधिकारिणामध्यारोपापवादाभ्यां पारमार्थिकं तत्त्वमुपदिष्टम् । इदानीं तत्त्वग्रहणासमर्थानामधमाधिकारिणामाध्यानविधानायाऽऽरोपदृष्टिमेवावष्टभ्य व्याचष्टे-अभिधेयेत्यादिना । अध्यक्षरमित्येतद्व्याकरोति-अक्षरमिति । अध्यक्षरमित्यत्र किं पुनस्तदक्षरमिति प्रश्नपूर्वकं व्युत्पादयति-किं पुनरित्यादिना । तस्य विशेषणान्तरं दर्शयति-सोऽयमिति । आत्मा हि पादशो विभज्यते मात्रामधिकृत्य पुनरोँकारो व्यवतिष्ठते तत्कथं पादशो विभज्यमानस्याधिमात्रत्वमिति पृच्छति-कथमिति । पादानां मात्राणां चैकत्वादेतदविरुद्धमित्याह-आत्मन इति ॥ ८ ॥

इदानीमात्मोँकारयोरभेदं कण्ठत आह-सोऽयमात्मा व्याख्यातम् । अध्यक्षरमक्षराण्यकारोकारमकारार्धमात्राख्यानि स्वपादसंमितान्यधिकृत्य वर्तत इत्यध्यक्षरम् । ओँकार ओँकारस्वरूप ओँकारस्याऽऽत्मस्वरूपत्वे साम्यम् । अधिमात्रमकाराद्याश्चतस्रो मात्रा विश्वादिपादसंमसंख्याका अधिकृत्याधिमात्रम् । आत्मोँकारयोरभेदे कारणमाह-पादा विश्वतैजसप्राज्ञुरीयाख्या मात्रा अकारोकारमकारार्धमात्राः । तादात्म्यं दृढीकर्तुमुक्तं विपर्ययेण निर्दिशति-मात्राश्च पादाः । चकार एवकारार्थः । नायं विपर्ययनिर्देशस्त्वमहमितिवदुपचारार्थः । किन्तु घटः कलशः कलशो घट इतिवन्निरुपचरितं मन्त्राणां पादानां च तादात्म्यमित्येवकारार्थः । व्याख्यातमन्यत् । अर्धमात्रायास्तुरीयपादरूपत्वात्तुरीयस्य च पूर्वपादत्रयादत्यन्तवै

जागरितस्थानौ वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राऽऽप्तेरादिमत्त्वा-
द्वाऽऽप्नोति ह वै सर्वान्कामानादिश्च भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

तत्र विशेषनियमः क्रियते । जागरितस्थानो वैश्वानरो यः स ओंकार-
स्याकारः प्रथमा मात्रा । केन सामान्येनेत्याह । आप्तेरासिर्व्याप्तिरकारेण
सर्वा वाग्व्याप्ता । “अकारो वै सर्वा वाक्” इति श्रुतेः । तथा वैश्वानरेण
जगत् । “तस्य ह वै तस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः” इत्या-
दिश्रुतेः । अभिधानाभिधेययोरेकत्वं चावोचाम । आदिरस्य विद्यत इत्या-
दिमद्यथैवाऽऽदिमदकाराख्यमक्षरं तथैव वैश्वानरस्तस्माद्वा सामान्याद-
कारत्वं वैश्वानरस्य । तदेकत्वविदः फलमाह—आप्नोति ह वै सर्वान्का-
मानादिः प्रथमश्च भवति महतां य एवं वेद यथोक्तमेकत्वं वेदेत्यर्थः ॥ ९ ॥

पादानां मात्राणां च मध्ये विश्वाख्यविशेषस्याकारविशेषत्वं निगमयति
तत्रेति । विश्वाकारयोरेकत्वं सादृश्ये सत्यारोपयितुं शक्यमन्यत्र सत्येव तस्मि-
न्नारोपसन्दर्शनात्तथा च किं तदारोपप्रयोजकं सादृश्यमिति पृच्छति—केनेति ।
सामान्योपन्यासपरां श्रुतिमवतारयति—आहेति । व्याप्तिमेवाकारस्य श्रुत्युप-
न्यासेन व्यनक्ति—अकारेणेति । अध्यात्माधिदैविकयोरेकत्वं पूर्वमुक्तमुपेत्य वि-
श्वस्य वैश्वानरस्य जगद्व्याप्तिं श्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति—तथेति । किं च सामान्य-
द्वारा वाच्यवाचकयोरेकत्वमारोप्यं न भवति तयोरेकत्वस्य प्रागेवोक्तत्वादित्याह—अभिधानेति । सामान्यान्तरमाह—आदिरिति । तदेव स्फुटयति—यथैवेति ।
उकारो मकारश्चेत्युभयमपेक्ष्य प्रथमपाठादादिमत्त्वमकारस्य द्रष्टव्यम् । वि-
श्वस्थ पुनरादिमत्त्वं तैजसप्राज्ञापेक्षयाऽऽद्यस्थाने वर्तमानत्वादित्यर्थः । उक्त-
स्य सामान्यान्तरस्य फलं दर्शयति तस्मादिति । किमर्थमित्थं सामान्यद्वारा
तयोरेकत्वमुच्यते तद्विज्ञानस्य फलवत्त्वादित्याह—तदेकत्वेति । सादृश्यविक-
ल्पादेव फलविकल्पः ॥ ९ ॥

लक्षण्यादतोऽर्थमात्रां परित्यज्य शेषमात्रा आह—अकार उकारो मकारः, स्पष्टम् । इति
मात्रात्रयनिर्देशार्थः । इदानीं विभागेन मात्राणां पादरूपतामाह—जागरितस्थानो वैश्वानरोऽ-
कारः प्रथमा मात्रा । पूर्वा मात्रा । व्याख्यातमन्यत् । अकारस्य पूर्वमात्रात्व उपपत्तिमाह—
आप्तेर्व्याप्तिः । अकारो हि जागरितस्थानादिकं सर्वमाप्नोति । प्रकारान्तरेण पुनर्निरुक्तिमाह—
आदिमत्त्वाद्वा । अ आ इ इत्येवमादिरादिः स यस्मिन्नस्ति सोऽयमादिमांस्तस्य भाव
आदिमत्त्वमादिसामान्यवत्त्वमित्यर्थः । प्रथमपादोऽपि यथा पादानामादिरत एव तत्सामान्य-
वानाप्नोति चेतरत्पादजातं पूर्वभावित्वात् । वाशब्दः पक्षागतरार्थः । विश्वाकारयोरैक्यमाप्तेर्वाऽऽ-
दिमत्त्वाद्भेदित्यर्थः । इदानीं विश्वाकारयोराप्ता (प्या) दिमत्त्वज्ञानात्फलमाह—आप्नोति ।

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वादुत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिं समानश्च भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

स्वप्नस्थानस्तैजसो यः स ओंकारस्योकारो द्वितीया मात्रा । केन सामान्येनेत्याह—उत्कर्षात् । अकारादुत्कृष्ट इव ह्युकारस्तथा तैजसो विश्वादुभयत्वाद्वाऽकारमकारयोर्मध्यस्थ उकारस्तथा विश्वप्राज्ञयोर्मध्ये तैजसोऽत उभयभाक्त्वसामान्यात् । विद्वत्फलमुच्यते—उत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिम् । विज्ञानसन्ततिं वर्धयतीत्यर्थः । समानस्तुल्यश्च मित्रपक्षः

द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वं व्यपदिशति—स्वप्नेत्यादिना । यथा प्रथमपादस्य प्रथममात्रायाश्चैकत्वं सामान्यं पुरस्कृत्योक्तं तथा द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वं सत्येव सामान्ये वक्तव्यं तदभावे तदारोपायोगादिति पृच्छति—केनेति । सामान्योपन्यासपूर्वकमेकत्वारोपं साधयति—आहेति । अकारस्य सर्ववागव्यापकत्वेनोत्कृष्टत्वस्य स्पष्टत्वात्कथं तस्मादुकारस्योत्कर्षो वर्णयते तत्राऽऽह—अकारादिति । अकारस्योत्कर्षे वास्तवेऽपि पाठक्रमादुकारस्योत्कर्षवत्त्वमौपचारिकमिव कारश्चामुमर्थमुपोद्बलयति । यथाऽकारादुकारस्योत्कर्षो दर्शितस्तथा विश्वात्तैजसस्योत्कर्षो वक्तव्यः । सूक्ष्माभिमानिनः स्थूलाभिमानिनः सकांशादुत्कर्षस्य युक्तत्वादित्याह—तथेति । उकारतैजसयोरेकप्रत्येकमुभयत्वमेकत्वस्योभयत्वव्याघातादित्याशङ्क्य व्याकरोति—अकारेति । मध्यस्थत्वादुकारतैजसयोरुभयभाक्त्वं सामान्यं तस्मात्तयोरेकत्वं शक्यमारोपयितुमित्याह—अत इति । यथोक्तैकत्वविज्ञानं फलवत्त्वादुपादेयमिति सूचयति—विद्वदिति । ज्ञानसन्ततेरुत्कर्षो नाम कुतश्चित्तस्याभेदावेदनं तस्येष्टत्वाभावे कथं फलवत्त्वमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—विज्ञानेति । पक्षद्वयतुल्यत्वमेव प्रकटयति—

आप्नोति ह प्रसिद्धान्वै स्मर्यमाणान्सर्वाङ्गिखिलान्कामान्काम्यमानान्पुत्रक्षेत्रादीन् । आप्ते फलमुक्त्वाऽऽदिमत्त्वस्य फलमाह—आदिश्च स्वानां मध्ये सर्वेषु कार्येषु प्रथमगण्यः । चक्रादपि प्रथमं फलं भवति । स्पष्टम् । यस्य फलं तमाह—यः पादमात्रातादात्म्यज्ञ एवमुक्तो प्रकारेणोक्तयोः पादमात्रयोः सामान्यं वेद जानाति स आप्नोतीत्यन्वयः । स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रा । स्पष्टम् । तैजसोकारयोस्तादात्म्ये हेतुमाह—उत्कर्षादूर्ध्वभाविनेनोत्कृष्टत्वात् । पुनरन्यत्सामान्यमाह—उभयत्वाद्वा । विश्वाकाराभ्यां तैजसोकारयोर्द्वितीयत्वात् त्रिशब्दः पूर्ववत् । इदानीमुक्तज्ञानस्य फलमाह—उत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिं शिष्यप्रशिक्षणदिज्ञानसन्तत्योत्कृष्टो भवति । व्याख्यातमन्यत् । उभयत्वज्ञानस्य फलमाह—समानश्च भवति ।

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा मिनोति
ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

स्येव शत्रुपक्षाणामप्यप्रद्वेष्ट्यो भवति । अब्रह्मविदस्य कुले न भवति य
एवं वेद ॥ १० ॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो यः स ओंकारस्य मकारस्तृतीया मात्रा । केन
सामान्येनेत्याह सामान्यमिदमत्र-मितेर्मितिर्मानं मीयेते इव हि विश्वतै-
जसौ प्राज्ञेन प्रलयोत्पत्त्योः प्रवेशनिर्गमाभ्यां प्रस्थेनेव यवाः । तथोंकार-
समाप्तौ पुनः प्रयोगे च प्रविश्य निर्गच्छत इवाकारोकारौ मकारे । अपी-
तेर्वा । अपीतिरप्यस्य एकीभावः । ओंकारोच्चारणेऽन्त्येऽक्षर एकीभूतां-
विवाकारोकारौ । तथा विश्वतैजसौ सुषुप्तकाले प्राज्ञे । अतो वा सामा-

अप्रद्वेष्ट्य इति । सादृश्यभेदेन फलभेदमावेद्य द्विविधसादृश्यप्रयुक्तैकत्वविज्ञान-
फलमाह-अब्रह्मविदिति ॥ १० ॥

तृतीयपादस्य तृतीयमात्रायाश्चैकत्वमुपन्यस्यति-सुषुप्तेति । पूर्ववदेकत्वप्रयो-
जकमत्रापि प्रश्नपूर्वकमुपवर्णयति-केनेत्यादिना । मानमेव विवृणोति-मीयेते इति ।
ओमित्योकारस्य नैरन्तर्येणोच्चारणे सत्यकारोकारौ प्रथमं मकारे प्रविश्य पुन-
स्तस्मान्निर्गच्छन्ताविवोपलभ्येते तेन मकारेऽपि मानसामान्यमिति वक्तव्य-
मित्यर्थः । एकीभावमेव स्फुरयति-ओंकारेति । मकारवत्प्राज्ञेऽपि तदस्ति सा-
मान्यमित्याह-तथेति । उक्तस्यापि सामान्यस्य फलमाह-अतो वेति । सामान्य-

यो हि स्वावस्थानदेशे काले वोत्कृष्टस्तत्समानः । चकारात्तस्मादुत्कृष्टेऽपि भवति । इदानीमु-
भयत्वज्ञानस्य साधारणं फलमाह-नास्याब्रह्मवित्कुले भवति । अस्योत्कर्षोभयत्वज्ञानवतः
कुलेऽन्वये शिष्यप्रशिष्यादिरूपेऽहं ब्रह्मास्मीत्येतज्ज्ञानशून्यो न भवति । य एवं वेद, व्या-
ख्यातम् । सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा, स्पष्टम् । प्राज्ञमकारयोस्तादात्म्ये
हेतुमाह-मितेर्मिनोति हि प्राज्ञः सर्वमात्मनि तादात्म्येन मकारोऽप्यकारोकारौ प्रक्षिपत्येव-
मात्मस्वरूपेऽन्यथोकारस्यानिष्पत्तेः । अपीतेर्वा मकारो ह्योकारे वर्तमानः स्पष्टं नोपलभ्यते
ततः प्रलयः प्राज्ञश्च प्रलयः प्रसिद्धः प्रलयसामान्यात् । वाशब्दः पूर्ववत् । इदानीं मितिज्ञात्
(न) स्य फलमाह-मिनोति ह वा इदं सर्वम् । इदं विविधप्रत्ययगम्यं जगन्निखिलं
प्रस्थमिव यावत्, मिनोति सर्वात्मभावेन स्वात्मनि प्रक्षिपति । अपीतिज्ञानस्य फलमाह-
अपीतिश्च भवति, सर्वाधिक्येन प्रलयः सर्वस्य, चकारात्स्वयं प्रलयशून्यश्च भवति । य एवं
वेद, व्याख्यातम् ।

अत्रैते श्लोका भवन्ति-

विश्वस्यात्वविवक्षायामादिसामान्यमुत्कटम् ।

मात्रासम्प्रतिपत्तौ स्यादासिसामान्यमेव च ॥ १९ ॥

तैजसस्योत्वविज्ञान उत्कर्षो दृश्यते स्फुटम् ।

मात्रासम्प्रतिपत्तौ स्यादुभयत्वं तथाविधम् ॥ २० ॥

न्यदेकत्वं प्राज्ञमकारयोः । विद्वत्फलमाह-मिनोति ह वा इदं सर्वं जग
द्याथात्म्यं जानातीत्यर्थः । अपीतिश्च जगत्कारणात्मा भवतीत्यर्थः । अत्रा
वान्तरफलवचनं प्रधानसाधनस्तुत्यर्थम् ॥ ११ ॥

विश्वस्यात्वमकारमात्रत्वं यदा विवक्ष्यते तदाऽऽदित्वसामान्यमुक्
न्यायेनोत्कटमुद्भुतं दृश्यते इत्यर्थः । अत्वविवक्षायामित्यस्य व्याख्या
मात्रासम्प्रतिपत्ताविति । विश्वस्याकारमात्रत्वं यदा सम्प्रतिपद्यत इत्यर्थः
आसिसामान्यमेव चोत्कटमित्यनुवर्तते च शब्दात् ॥ १९ ॥

तैजसस्योत्वविज्ञान उकारत्वविवक्षायामुत्कर्षो दृश्यते स्फुटं स्या

द्वयद्वारेण प्राज्ञमकारयोरेकत्वज्ञानं नाविवक्षितं फलवत्त्वादित्याह-विद्वदिति
अविदुषोऽपि जगद्विषयज्ञानमस्तीत्याशङ्क्य विशिनिष्टि-जगद्याथात्म्यमिति । तत्र
थात्म्यं चाव्याकृतत्वं प्रलयभवनमनिष्टत्वान्न फलमित्याशङ्क्याऽऽह-जगदिति
तत्र तत्रैकत्वज्ञाने फलभेदकथनादुपासनाभेदमाशङ्क्याङ्गेषु फलभेदश्रुतेर
वादत्वमुपेत्याह-अत्रेति । पादानां मात्राणां च क्रमादेकत्वज्ञाने फलकथन
सर्वान्पादान्मात्राश्च सर्वाः स्वात्मन्यन्तर्भाव्य प्रधानस्य ब्रह्मध्यानस्य साध
यदोकाराख्यमक्षरं तस्य स्तुतावुपयुज्यते तेन च तदेवैकमुपासनमितरस्य तत्
ज्ञत्वात्रोपास्तिभेदकत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

पादानां मात्राणां च यदेकत्वं सनिमित्तं श्रुत्योपन्यस्तं तत्र श्रुत्यर्थविव
रणरूपान्पूर्ववदेव श्लोकानवतारयति-अत्रेति । प्रथमपादस्य प्रथममात्राया
श्चाभेदारोपार्थमुक्तं सामान्यद्वयं विशदयति-विश्वस्येति । उक्तन्यायेनाऽऽदि
रस्येत्यादाविति शेषः । पुनरुक्तिपरिहारद्वारा विवक्षितमर्थमाह-अत्रेति ।
अनुवृत्तिद्योतकं दर्शयति-चशब्दादिति ॥ १९ ॥

द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्राश्चैकत्वारोपप्रयोजकद्वयं श्रुत्युक्तं व्यनक्ति
तैजसस्येति । स्फुटमिति क्रियाविशेषणम् । तथाविधमित्यस्यार्थः स्फुटमित्याह-

मकारभावे प्राज्ञस्य मानसामान्यमुत्कटम् ।

मात्रासंप्रतिपत्तौ तु लयसामान्यमेव च ॥ २१ ॥

त्रिषु धामसु यत्तुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितः ।

स पूज्यः सर्वभूतानां वन्द्यश्चैष महामुनिः ॥ २२ ॥

अकारो नयते विश्वमुकारश्चापि तैजसम् ।

मकारश्च पुनः प्राज्ञं नामात्रे विद्यते गतिः ॥ २३ ॥

इत्यर्थः । उभयत्वं च स्फुटमेवेति । पूर्ववत्सर्वम् ॥ २० ॥

मकारत्वे प्राज्ञस्य मितिलयाबुत्कृष्ट सामान्ये इत्यर्थः ॥ २१ ॥

यथोक्तस्थानत्रये तुल्यमुक्तं सामान्यं वेत्त्येवमेवैतदिति निश्चितो यः
स पूज्यो वन्द्यश्च ब्रह्मविद्भोके भवति ॥ २२ ॥

यथोक्तैः सामान्यैरात्मपादानां मात्राभिः सहैकत्वं कृत्वा यथोक्तोकारं
प्रतिपद्य यो ध्यायति तमकारो नयते विश्वं प्रापयति । अकारालम्बनोकारं
विद्वान्वैश्वानरो भवतीत्यर्थः । तथोकारस्तैजसम् । मकारश्चापि पुनः

स्फुटमेवेति । उक्तविज्ञान इत्यस्य व्याख्यानं मात्रासम्प्रतिपत्ताविति तस्य व्या-
ख्यानं सर्वमित्युच्यते तत्पूर्ववद्द्रष्टव्यमित्युच्यते-पूर्ववदिति ॥ २० ॥

तृतीयपादस्य तृतीयमात्रायाश्चैकत्वाध्यासे सामान्यद्वयं श्रुत्या दर्शितं विश-
दयति-मकारेति । अक्षरार्थस्य पूर्ववदेव सुज्ञानत्वात्तात्पर्यार्थमाह-मकारत्व इति ॥ २१ ॥

विश्वादीनामकारादीनां च यत्तुल्यं सामान्यमुक्तं तद्विज्ञानं स्तौति-त्रिवि-
ति । यथोक्तस्थानत्रयं जागेरितं स्वप्नं सुषुप्तं चेति । त्रितयं तुल्यं पादानां
मात्राणां चेति शेषः । उक्तं सामान्यमाप्तिरुत्कर्षो मितिरित्यादि । महामुनि-
रित्यस्यार्थमाह-ब्रह्मविदिति ॥ २२ ॥

पूर्वोक्तसामान्यज्ञानवतो ध्याननिष्ठस्य फलविभागं दर्शयति-अकार इति ।
यत्र तु पादानां मात्राणां च विभागो नास्ति तस्मिन्नोकारे तुरीयात्मनि व्यव-
स्थितस्य प्राप्तप्राप्तव्यप्राप्तिविभागो नास्तीत्याह-नामात्र इति । ओंकारध्यायिन-
मकारो विश्वं प्रापयतीत्युक्तमयुक्तम् । विश्वप्राप्तेर्ध्यानमन्तरेण सिद्धत्वात् ।
अकारस्य चाध्येयस्योक्तफलप्रापकत्वायोगादित्याशङ्क्याऽऽह-अकारेति । तदा-
लम्बनं तत्प्रधानमिति यावत् । अकारप्रधानमोङ्कारं ध्यायतो यथा वैश्वानर-
प्राप्तिस्तथोङ्कारप्रधानं तमेव ध्यायतस्तैजसस्य हिरण्यगर्भस्य प्राप्तिर्भवतीत्याह-
तथेति । यश्च मकारप्रधानमोङ्कारं ध्यायति तस्य प्राज्ञाव्याकृतप्राप्तिर्युक्तेत्याह-

उपनिषद्

अमात्रश्रुतयोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोक्त
आत्मैव संविज्ञात्यात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद य एवं वेद ॥ १२ ॥

❀ इति माण्डूक्योपनिषत्समाप्ता ❀

प्राज्ञं चशब्दान्नयत इत्यनुवर्तते । क्षीणे तु मकारे बीजभावक्षयादमात्र
ओंकारे गतिर्न विद्यते क्वचिदित्यर्थः ॥ २३ ॥

अमात्रो मात्रा यस्य नास्ति सोऽमात्र ओङ्कारश्चतुर्थस्तुरीय आत्मै
केवलोऽभिधानाभिधेयरूपयोर्वाङ्मनसयोः क्षीणत्वादव्यवहार्यः । प्रपञ्चो

मकारश्चेति । क्रियापदानुवृत्तिरुभयत्र विवक्षिता । चतुर्थपादं व्याचष्टे-क्षीणे त्विति
स्थूलप्रपञ्चो जागरितं विश्वश्चेत्येतत्त्रितयमकारमात्रं सूक्ष्मप्रपञ्चः स्वप्नस्तैजस
श्चेतत्त्रितयमुकारमात्रं प्रपञ्चद्वयकारणं सुषुप्तं प्राज्ञश्चेत्येतत्त्रितयं मकारमात्रं
तत्रापि पूर्वं पूर्वमुत्तरोत्तरभावमापाद्यते । तदेवं सर्वमोङ्कारमात्रमिति ध्यात्वा
स्थितस्य यदेतावन्तं कालमोमिति रूपेण प्रतिपन्नं तत्परिशुद्धं ब्रह्मैवेत्या
चार्योपदेशसमुत्थसम्यग्ज्ञानेन पूर्वोक्तसर्वविभागनिमित्ताज्ञानस्य मकारत्वेन
गृहीतस्य क्षये ब्रह्मण्येव शुद्धे पर्यवसितस्य न क्वचिद्वितिरुपपद्यते परिच्छेद
भावादित्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रत्यक्चैतन्यमोङ्कारसंवेदनं त्रिमात्रेणोङ्कारेणाध्यस्तेन तदात्म्यादोङ्कारे
निरुच्यते । तस्य परेण ब्रह्मण्यैक्यममात्रादिश्रुत्या विवक्ष्यते तामवतार्य व्याक
रोति-अमात्र इत्यादिना । केवलत्वमद्वितीयत्वम् । विशेषणान्तरमुपपादयति-
अभिधानेति । अभिधानं वागभिधेयं मनश्चित्तातिरिक्तार्थाभावस्याभिधास्यमा
नत्वात्तयोर्मूलाज्ञानक्षयेण क्षीणत्वादिति हेत्वर्थः । अव्यवहार्यश्चेदात्मा न
स्त्येवेत्याशङ्क्य विकारजातविनाशावधित्वेनाऽऽत्मनोऽवशेषान्नैवमित्याह-
प्रपञ्चेति तस्य च सर्वानर्थाभावोपलक्षितस्य परमानन्दत्वेन पर्यवसानं सूचयति-

अर्धमात्राया अव्यवस्थोङ्कारस्यावयविनश्चाभेदमुररीकृत्य चतुर्थपादरूपनिरञ्जनात्मस्वरूप
रूपतामोङ्कारस्याऽऽह-अमात्रोऽकारादिमात्राण्यश्रुतयोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवो
ऽद्वैतः, स्पष्टम् । एवमुक्तेन मात्रातादात्म्येणोङ्कार आत्मैव, स्पष्टम् । संविज्ञाति सम्यक्प्रवे
करोत्यात्मनोङ्कारेणाऽऽत्मानमानन्दात्मस्वरूपं य ओङ्कारात्मज्ञ एवमुक्तेन प्रकारेणोङ्कार

सम्पन्नः

पशमः शिवोऽद्वैतः संवृतः एवं यथोक्तविज्ञानवता प्रयुक्त ओङ्कारस्त्रिमात्र-
स्त्रिपादः आत्मैव । संविशत्यात्मना स्वेनैव स्वं पारमार्थिकमात्मानं य-
थं वेद । परमार्थदर्शिनां ब्रह्मविदां तृतीयं बीजभावं दग्ध्वाऽऽत्मानं प्रविष्ट-
इति न पुनर्जायते तुरीयस्यावीजत्वात् । न हि रज्जुसर्पयोर्विवेके रज्ज्वां
प्रविष्टः सर्पो बुद्धिसंस्कारात्पुनः पूर्ववत्तद्विवेकिनामुत्थास्यति । मन्दमध्य-
मधियां तु प्रतिप्रज्ञसाधकभावानां सन्मार्गगामिनां संन्यासिनां मात्राणां
पादानां च क्लृप्तसामान्यविदां यथावदुपास्यमान ओङ्कारो ब्रह्मप्रति-
पत्तये आलम्बनीभवति । तथा च वक्ष्यति—“आश्रमास्त्रिविधा हीनाः”
इत्यादि ॥ १२ ॥ इति माण्डूक्यमूलमन्त्रभाष्यम् ।

शिव इति । तस्यैव सर्वद्वैतकल्पनाधिष्ठानत्वेनावस्थानमभिप्रेत्याह—अद्वैत इति ।
ओङ्कारस्तुरीयः सन्नात्मैवेति यदुक्तं तदुपसंहरति—एवमिति । यथोक्तं विज्ञानं
पादानां मात्राणां चैकत्वम् । न च पादा मात्राश्च तुरीयात्मन्योङ्कारे सन्ति । पूर्वं
पूर्वविभागश्चोत्तरोत्तरान्तर्भावेन क्रमादात्मनि पर्यवस्यतीत्येवंलक्षणतद्वता
प्रयुक्तः सन्नोङ्कारो मात्राः पादांश्च स्वस्मिन्नन्तर्भाव्यावस्थितस्याऽऽत्मनो भेद-
मसहमानस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः । उक्तैक्यज्ञानस्य फलमाह—संविशतीति । सुषुप्ते
ब्रह्मप्राप्तस्य पुनरुत्थानवन्मुक्तस्यापि पुनर्जन्म स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—परमार्थेति ।
सुषुप्तस्य पुनरुत्थानं बीजभूताज्ञानस्य सत्त्वादुपपद्यते । इह तु बीजभूतमज्ञानं
तृतीयं सुषुप्ताख्यं दग्ध्वैव तेषामात्मानं तुरीयं प्रविष्टो विद्वानिति नासौ पुनरु-
त्थानमर्हति । कारणमन्तरेण तदयोगादित्यर्थः । तुरीयमेव पुनरुत्थानबीजभूतं
भविष्यतीत्याशङ्क्य कार्यकारणविनिर्मुक्तस्य तस्य तदयोगान्मैवमित्याह—
तुरीयस्येति । मुक्तस्यापि पूर्वसंस्कारात्पुनरुत्थानमाशङ्क्य दृष्टान्तेन निराचष्टे-
न हीति । पूर्ववदित्यविवेकावस्थायामिवेत्यर्थः । तद्विवेकिनां रज्जुसर्पविवेक-
विज्ञानवतामिति यावत् । बुद्धिसंस्कारादित्यत्र बुद्धिशब्देन सर्पभ्रान्तिर्गृह्यते ।
उत्तमाधिकारिणामोङ्कारद्वारेण परिशुद्धब्रह्मात्मैक्यविदामपुनरावृत्तिलक्षणमुक्तं
फलम् । इदानीं मन्दानां मध्यमानां च कथं ब्रह्मप्रतिपत्त्या फलप्राप्तिरित्या-
शङ्क्याऽऽह—मन्देति । तेषामपि क्रममुक्तिरविरुद्धेत्यर्थः । तत्रैव वाक्यशेषानु-
कूल्यं कथयति—तथा चेति ॥ १२ ॥ इति माण्डूक्यमूलमन्त्रभाष्यटीका समाप्ता ।

रात्मनोस्तादात्म्यं वेद जानाति तस्योक्तोङ्काररूपानन्दात्मप्राप्तिफलमर्थसिद्धं ततः श्रुत्या
नोक्तम् । अथवा संविशत्यात्मनाऽऽत्मानमितीदं फलवाक्यमस्तु ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानन्दात्मपूज्यपादशिष्यस्य श्रीशंकरानन्दभगवतः

कृगो माण्डूक्योपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥

गौडपादीयश्लोकाः

ओङ्कारं पादशो विद्यात्पादा मात्रा न संशयः ।
 ओङ्कारं पादशो ज्ञात्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २४ ॥
 युज्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् ।
 प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २५ ॥
 प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः ।

पूर्ववदत्रैते श्लोका भवन्ति । यथोक्तैः सामान्यैः पादा एव मात्रा मात्राश्च पादास्तस्मादोङ्कारं पादशो विद्यादित्यर्थः । एवमोङ्कारे ज्ञाते दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा न किञ्चित्प्रयोजनं चिन्तयेत्कृतार्थत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

युज्जीत समादध्याद्यथा व्याख्याते परमार्थरूपे प्रणवे चेतो मनः यस्मात्प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् । न हि तत्र सदा युक्तस्य भयं विद्यते क्वचित् । “विद्वान्न विभेति कुतश्चन” इति श्रुतेः ॥ २५ ॥

परापरे ब्रह्मणि प्रणवः परमार्थतः क्षीणेषु मात्रापादेषु पर एवाऽऽत्म

यथा पूर्वमाचार्येण श्रुत्यर्थप्रकाशकाः श्लोकाः प्रणीतास्तथोत्तरेऽपि श्लोकाः श्रुत्युक्तेऽर्थे एव सम्भवन्तीत्याह-पूर्ववदिति । ओङ्कारस्य पादशो विद्या कीदृशी त्याशङ्क्याऽऽह-पादा इति । पादानां मात्राणां चान्योन्यमेकत्वं कृत्वा तद्विभागविधुरमोङ्कारं ब्रह्मबुद्ध्या ध्यायतो भवति कृतार्थतेति दर्शयति-ओङ्कारमिति । तस्मात्पादानां मात्राणां चान्योन्यमेकत्वादित्यर्थः । तदेकत्वं पुरस्कृत्योङ्कारमुभयविभागशून्यं ब्रह्मबुद्ध्या जानीयादित्याह-ओङ्कारमिति । उत्तरार्थतः तात्पर्यमाह-एवमिति ॥ २४ ॥

प्रणवानुसन्धानकुशलस्य प्रणवज्ञानेनैव सर्वद्वैतापवादकेन कृतार्थता भवतीत्युक्तम् । इदानीं तदनभिज्ञस्य परोपदेशमात्रशरणस्य ध्यानकर्तव्यतां कथयति-युज्जीतेति । ननु मनःसमाधानं ब्रह्मणि कर्तव्यम् । किमिति प्रणवे तत्कर्तव्यतोच्यते तत्राऽऽह-प्रणव इति । सम्प्रति प्रणवे समाहितचित्तस्य फलं दर्शयति-प्रणवे नित्ये इति । समाधानविषयमाह-यथेति । तुरीयरूपं यथोच्यते तत्र हेतुमाह-यस्मादिति । तदेव साधयति-न हीति । तत्र तैत्तिरीयकश्रुत्यानुसृत्यमाह-विद्वानिति ॥ २५ ॥

कीदृशस्तर्हि प्रणवो मन्दानां मध्यमानां चाधिकारिणां ध्येयो भवतीत्याशङ्क्याऽऽह-प्रणवो हीति । उत्तमाधिकारिणां कीदृशस्तर्हि प्रणवः सम्यग्ज्ञानागो

अपूर्वोऽनन्तरोऽबाह्योऽनपरः प्रणवोऽव्ययः ॥ २६ ॥

सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च ।

एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्नुते तदनन्तरम् ॥ २७ ॥

ब्रह्मोति न पूर्वं कारणमस्य विद्यत इत्यपूर्वः । नास्यान्तरं भिन्नजातीयं किञ्चिद्विद्यत इत्यनन्तरः । तथा बाह्यमन्यत्र विद्यत इत्यबाह्यः । अपरं कार्यमस्य न विद्यत इत्यनपरः । स 'बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः सैन्धवघनवदित्यर्थः ॥ २६ ॥

आदिमध्यान्ता उत्पत्तिस्थितिप्रलयाः । सर्वस्यैव मायाहस्तिरज्जुसर्प-
मृगतृष्णिकास्वप्नादिवदुत्पद्यमानस्य वियदादिप्रपञ्चस्य यथा मायाव्या-
दयः । एवं हि प्रणवमात्मानं मायाव्यादिस्थानीयं ज्ञात्वा तत्क्षणादेव तदा-
त्मभावं व्यश्नुत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

चरो भवति तत्राऽऽह-अपूर्व इति । परापरब्रह्मात्मना प्रणवो मन्दमध्यमाधि-
कारिणोर्ध्येयतामुपगच्छतीति पूर्वार्धं व्याचष्टे-परेति । उत्तमाधिकारिणस्तु
सर्वविशेषशून्यमेकरसं प्रत्यग्भूतं यद्ब्रह्म तद्रूपेण प्रणवः सम्यग्ज्ञानाधिगम्यो
भवतीत्युत्तरार्धं विभजते-परमार्थत इत्यादिना । उक्तेऽर्थे प्रमाणं सूचयति-
सबाह्येति ॥ २६ ॥

यदोङ्कारस्य प्रत्यगात्मत्वमापन्नस्य तुरीयस्यापूर्वत्वमनन्तरत्वमित्यादिवि-
शेषणमुक्तं तत्र हेतुमाह-सर्वस्येति । यथोक्तविशेषणं प्रणवं प्रत्यञ्चं प्रतिपद्य कृत-
कृत्यो भवतीत्याह-एवं हीति । पूर्वार्धं व्याकरोति-आदीति । सर्वस्यैवोत्पद्यमा-
नस्योत्पत्तिस्थितिलया यथोक्तप्रणवाधीना भवन्ति । अतस्तस्योक्तं विशेषणं
युक्तमित्यर्थः । तत्र परिणामवादं व्यावर्त्य विवर्तवादं द्योतयितुमुदाहरति-
मायेति । अनेकोदाहरणमुत्पद्यमानस्यानेकविधत्वबोधनार्थं प्रणवस्य प्रत्यागा-
त्मत्वं प्राप्तस्याविकृतस्यैव स्वमायाशक्तिवशाज्जगद्धेतुत्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह-
यथेति । यथा मायावी स्वगतविकारमन्तरेण मायाहस्त्यादेरिन्द्रजालस्य स्वमा-
यावशादेव हेतुः । यथा वा रज्ज्वादयः स्वगतविकारविरहिणः स्वाज्ञानादेव
सर्पादिहेतवस्तथाऽयमात्मा प्रणवभूतो व्यवहारदशायां स्वाविद्यया सर्वस्य
हेतुर्भवति । अतो युक्तं तस्य परमार्थावस्थायां पूर्वोक्तविशेषणवत्त्वमित्यर्थः ।
द्वितीयार्धं विभजते-एवं हीति । पूर्वोक्तविशेषणसम्पन्नमिति यावत् । ज्ञानस्य
मुक्तिहेतोः सहायान्तरापेक्षा नास्तीति सूचयति-तत्क्षणादेवेति । तदात्मभाव-
मित्यत्र तच्छब्देनापूर्वादिविशेषणं परमार्थवस्तु परामृश्यते ॥ २७ ॥

प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदि संस्थितम् ।

सर्वव्यापिनमोङ्कारं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २८ ॥

अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः ।

ओङ्कारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥ २९ ॥

इति माण्डूक्योपनिषदर्थविष्करणपरायां
गौडपादीयकारिकायां

प्रथमसारासप्रकरणम् ॥ १ ॥

ॐ तत्सत् ।

सर्वप्राणिजातस्य स्मृतिप्रत्ययास्पदे हृदये स्थितमीश्वरं प्रणवं विद्यात्सर्वव्यापिनं व्योमवदोङ्कारमात्मानमसंसारिणं धीरो बुद्धिमान्मत्वा न शोचति । शोकनिमित्तानुपपत्तेः । “तरति शोकमात्मवित्” इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २८ ॥

अमात्रस्तुरीय ओङ्कारो मीयतेऽनयेति मात्रापरिच्छित्तिः साऽनन्तयस्य सोऽनन्तमात्रः । नैतावत्त्वमस्य परिच्छेत्तुं शक्यत इत्यर्थः । सर्व

ब्रह्मबुद्ध्या प्रणवमभिध्यायतो हृदयाख्यं देशमुपदिशति-प्रणवमिति । परमार्थदर्शिनस्तु देशाद्यनवच्छिन्नवस्तुदर्शनादार्थिकं शोकाभावं तत्र को मोहकः शोक इत्यादिश्रुतिसिद्धमनुवदति-सर्वव्यापिनमिति । हृदयदेशे प्रणवभूतस्य ब्रह्मणो ध्येयत्वे हेतुं सूचयति-स्मृतिप्रत्ययेति । बुद्धिमानिति विवेकित्वमुच्यते । मत्वेति साक्षात्कारसम्पत्तिर्विवक्ष्यते । विवेकद्वारा तत्त्वसाक्षात्कारे सति शोकनिवृत्तौ हेतुमाह-शोकेति । तस्य हि निमित्तमात्माज्ञानम् । तस्याऽऽत्मसाक्षात्कारतो निवृत्तौ शोकानुपपत्तिरित्यत्र प्रमाणमाह-तरतीति । आदिशब्देन ‘मिदं हृदयग्रन्थि’ रित्यादिश्रुतिर्गृह्यते ॥ २८ ॥

ओङ्कारं तुरीयभावमापन्नं यः प्रतिपन्नस्तं स्तौति-अमात्र इति । यथोक्तप्रणवप्रतिपत्तिविहीनस्तु जननमरणमात्रभागी न पुरुषार्थभागभवतीति विद्यारहितं निन्दति-नेतर इति । पादविभागस्य मात्राविभागस्य चाभावादोङ्कारस्तुरीयसन्नमात्रो भवतीत्याह-अमात्र इति । ननु कथमनन्ता परिच्छित्तिरौङ्कारस्तुरीयस्योच्यते । न हि तत्र परिच्छित्तिरेवास्तीत्याशङ्क्याऽऽह-नैतावत्त्वमिति । अनर्थात्मकद्वैतसंस्पर्शाभावादप्रतिबन्धेन परमानन्दत्वं तस्मिन्नाविर्भवतीत्य

अथ गौडपादीयकारिकाया वैतथ्याख्यं

❖ द्वितीयं प्रकरणम् ❖

हरिः ॐ ।

वैतथ्यं सर्वभावानां स्वप्न आहुर्मनीषिणः ।

द्वैतोपशमत्वादेव शिवः । ओङ्कारो यथा व्याख्यातो विदितो येन स पर-
मार्थतत्त्वस्य मननान्मुनिः । नेतरो जनः शास्त्रविदपीत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
शङ्करभगवतः कृतावागमशास्त्रविवरणे गौडपादीयकारिका-
सहितमाण्डूक्योपनिषद्भाष्ये प्रथममागम-

प्रकरणं सम्पूर्णम् ॥ १ ॥

ॐ तत्सत् ।

ॐ । ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्युक्तम् । एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिभ्यः ।
आगममात्रं तत् । तद्वोपपत्त्याऽपि द्वैतस्य वैतथ्यं शक्यतेऽवधारयितु-
मिति द्वितीयं प्रकरणमारभ्यते-वैतथ्यमित्यादिना । वितथस्य भावो वैत-

भिप्रेत्याह-सर्वेति । यथा व्याख्यातः पूर्वार्धेनोक्तविशेषणवानित्यर्थः । ननु यथो-
क्तप्रणवपरिज्ञानरहितस्यापि शास्त्रपरिज्ञानवत्त्वान्न जन्मोपलक्षितसंसारभा-
क्त्वेन पुरुषार्थासिद्धिः । मैवम् । शास्त्रविदोऽपि तत्त्वज्ञानाभावे मुख्यपुरुषा-
र्थासिद्धिरित्यभिप्रेत्याह-नेतर इति । तदेवं प्रणवद्वारेण निरुपाधिकमात्मान-
मनुसन्धानस्य पुरुषार्थपरिसमाप्तिर्नेतरेषां बहिर्मुखानामिति स्थितम् ॥ २९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदान-
न्दज्ञानविरचितायां माण्डूक्योपनिषदाविष्करणपरगौडपादीय-
कारिकाभाष्यटीकायां प्रथममागमप्रकरणम् ॥ १ ॥

ॐ तत्सत् ।

ॐ । आगमप्राधान्येनाद्वैतं प्रतिपादयता तत्प्रत्यनीकस्य द्वैतस्य मिथ्या-
त्वमर्थादुक्तम् । इदानीं तन्मिथ्यात्वमुपपत्तिप्राधान्येनापि प्रतिपत्तं सुशक-

अन्तःस्थानात्तु भावानां संवृतत्वेन हेतुना ॥ १ ॥

अदीर्घत्वाच्च कालस्य गत्वा देशान्न पश्यति ।

थ्यम्, असत्यत्वमित्यर्थः । कस्य । सर्वेषां बाह्याध्यात्मिकानां भावानां पदार्थानां स्वप्न उपलभ्यमानानाम् । आहुः कथयन्ति । मनीषिणः प्रमाणा कुशलाः । वैतथ्ये हेतुमाह-अन्तःस्थानात् । अन्तः शरीरस्य मध्ये स्थायेषाम् । तत्र हि भावा उपलभ्यन्ते पर्वतहस्त्यादयो न बहिः शरीरात् तस्मात्ते वितर्था भवितुमर्हन्ति । नन्वपवरकाद्यन्तैरुपलभ्यमानैर्घटादिभिरनैकान्तिको हेतुरित्याशङ्क्याऽऽह-संवृतत्वेन हेतुनेति । अन्तः संवृतस्यानादित्यर्थः । न ह्यन्तः संवृते देहान्तर्नाडीषु पर्वतहस्त्यादीनां सम्भवोऽस्ति न हि देहे पर्वतोऽस्ति ॥ १ ॥

‘मिति दर्शयितुं प्रकरणान्तरमवतारयन्नादौ दृष्टान्तसिद्धयर्थं तस्मिन्बुद्धसम-
तिमाह-वैतथ्यमिति । न केवलमागमोक्तिवशादेव स्वप्नमिथ्यात्वं किन्तु युक्ति-
तोऽपीत्याह-अन्तःस्थानादिति । पूर्वोत्तरप्रकरणयोः सम्बन्धसिद्धयर्थं पूर्वप्रकरणे
वृत्तं सङ्क्षिप्यानुवर्तति-ज्ञात इति । आदिशब्देन यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यादि-
श्रुतिगृह्यते । तर्हि द्वैतमिथ्यात्वस्य प्रागेव सिद्धत्वादुत्तरं प्रकरणमनर्थकमि-
त्याशङ्क्याऽऽह-आगमेति । यद्द्वैतमिथ्यात्वं पूर्वमुक्तं तदागममात्रम् । आगम-
प्राधान्येनाधिगतम् । न युक्तितः सिद्धम् । तस्मिन्नागमतोऽवगते युक्तिप्राधा-
न्येनापि तन्मिथ्यात्वमवगन्तव्यमिति प्रकरणान्तरं प्रारब्धमित्यर्थः । प्रमा-
णानुग्रहकत्वात्तर्कस्यानुग्रहप्रमाणस्य प्रधानत्वात्तदधीनविचारानन्तरं तर्क-
धीनविचारस्य सावकाशाद्युक्तं पौर्वापर्यं पूर्वोत्तरप्रकरणयोरित्युक्तम् । सम्प्रति
श्लोकाक्षराणि योजयति-वितथ्येत्यादिना । बाह्या घटादयः । सुखादयस्त्वा-
ध्यात्मिका भावाः । शरीरान्तरवस्थानं स्वाप्नानां भावानामित्यत्रानुभव-
प्रमाणयति-तत्र हीति । तेषामन्तरूपलभ्यमानत्वेऽपि न वैतथ्यं व्यभिचार-
दित्याशङ्कामनूद्य परिहरति-नन्वित्यादिना । हेत्वन्तरशङ्कां वारयति-अन्तरिति-
यद्यपि देहान्तः सङ्कुचिते देशे स्वाप्ना भावा भवन्ति तथाऽपि कथं तेषां
सृष्टात्वमित्यत आह-न हीति । अन्तरित्युक्तं स्फुटयति-संवृत इति । तमेव सङ्कु-
चितं देशं विशेषणान्तरेण स्फोरयति-देहान्तर्नाडीष्विति । उक्तमर्थं कैमुतिक-
न्यायेन स्फुटयति-न हीति । यदा देहेऽपि पर्वतादयो न सम्भाव्यन्ते तदा
तदन्तर्वर्तिनीषु नाडीष्वतिसूक्ष्मासु तेषां सम्भावना नास्तीति किमु वक्तव्य-
मित्यर्थः । स्वाप्ना भावाः सत्या न भवन्ति, उचितदेशशून्यत्वाद्भ्रजतमुज्ज्वला-
दिवदितिभावः ॥१॥

प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन्देशे न विद्यते ॥ २५ ॥

स्वप्नदृश्यानां भावानामन्तः संवृतस्थानमित्येतदसिद्धम् । यस्मात्प्रा-
च्येषु सुप्त उदक्षु स्वप्नान्पश्यन्निव दृश्येत । इत्येतदाशङ्क्याऽऽह ।
न देहाद्बहिर्देशान्तरं गत्वा स्वप्नान्पश्यति । यस्मात्सुप्तमात्रं पञ्च देहद्वे-
ष्टाद्योजनशतान्तरिते मासमात्रप्राप्ये देशे स्वप्नान्पश्यन्निव दृश्यते । न
च तद्देशप्राप्तेरागमनस्य दीर्घः कालोऽस्ति । अतोऽदीर्घत्वाच्च कालस्य न
स्वप्नदृश्यान्तरं गच्छति । किञ्च प्रतिबुद्धश्च वै सर्वः स्वप्नदृक्स्वप्नद-
र्शनदेशे न विद्यते । यदि च स्वप्ने देशान्तरं गच्छेद्यस्मिन्देशे स्वप्नान्प-
श्येत्तत्रैव प्रतिबुध्येत । नचैतदस्ति । रात्रौ सुप्तोहनि इव भावान्पश्यति
बहुभिः सङ्गतो यैश्च सङ्गतो भवति तैर्गृह्येत । न च गृह्यते । गृहीतश्चेत्वा-

देहाद्बहिरेव देशान्तरं गत्वा स्वाप्नानां भावानामुपलम्भात्तेषां देहान्तः
संवृते नाडीप्रदेशे दर्शनमसम्प्रतिपन्नमित्याशङ्क्य परिहरति-अदीर्घत्वाच्चेति । बहिः
स्वप्नोपलब्धिपक्षे दोषान्तरमाह-प्रतिबुद्धश्चेति । व्यावर्त्यामाशङ्कामनुवदति-
स्वप्नेति । तेषां देहान्तःसङ्कुचिते नाडीदेशे स्थितिदर्शनान्मिथ्यात्वमित्येतद-
प्यसम्प्रतिपन्नमित्यत्र हेतुमाह-यस्मादिति । पश्यन्निवेति स्वप्नदर्शनस्य निरूपणे
सत्यांभासत्वमिवशब्देन द्योत्यते । एतच्छब्देन चोद्यं परामृश्यते । स्वप्नद्रष्टा
गत्वा स्वप्नान्न पश्यतीत्यत्र हेतुमाह-यस्मादिति । इवशब्दस्तु पूर्ववत् । तथाऽपि
कथं बहिः स्वप्नोपलम्भो न भवतीति निर्धारितमित्याशङ्क्याऽऽह-न चेति ।
स्वप्नः सत्यो न भवति उचितकालविकलत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यभिप्रेत्य फलित-
माह-अत इति । इतश्च न देहाद्बहिर्देशान्तरे स्वप्नदर्शनमित्याह-किञ्चेति ।
सर्वोऽपि स्वप्नद्रष्टा देशान्तरे स्वप्नान्पश्यन्नकस्मादेव प्रतिबुद्धो न तत्रास्ति
किन्तु शयनदेशे वर्तते तथाऽपि गत्वा स्वप्नदर्शने काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्या-
ऽऽह-यदि चेति । अन्तरेव स्वप्नदर्शनमिति स्थिते स्वप्नमिथ्यात्वमुचितकाल-
शून्यत्वादित्युक्तं प्रपञ्चयति-रात्राविति । यद्यपि रात्रौ निद्रामुपगतस्तथाऽपि
भावानहनि पश्यन्निव तिष्ठति सुप्तः संहृतचक्षुरादिकरणोऽपि पश्यति ।
शयानोऽपि पर्यटनं प्रतिपद्यते । यद्यपि सहायविहीनः सुप्तस्तथाऽपि बहुभिः
सहायैः स्वप्नानुपलभते । तस्मादुचितस्य कालस्य करणस्य सहकारिणश्चाभा-
वेऽपि स्वप्नदर्शनात्तस्मिन्मिथ्यात्वं सिद्धमित्यर्थः । स्वप्नमिथ्यात्वे हेत्वन्तर-
माह-यैश्चेति । सहदर्शिभिरगृह्यमाणत्वं स्वप्नद्रष्टुरसम्प्रतिपन्नमित्याशङ्क्याऽऽह-
गृहीतश्चेदिति । पुरुषान्तरसंवादादर्शनात्तद्देशान्तरप्राप्तिद्वारा स्वप्नदर्शनमिति
वक्तुमशक्यत्वादन्तरेव, स्वप्नदर्शनमित्युचितदेशकालाद्यभावात्तन्मिथ्यात्वं

अभावश्च रथादीनां श्रूयते न्यायपूर्वकम् ।

वैतथ्यं तेन वै प्राप्तं स्वप्न आहुः प्रकाशितम् ॥ ३ ॥

अन्तःस्थानात्तु भेदानां तस्माज्जागरिते स्मृतम् ।

मद्य तन्नोपलब्धवन्तो व्यभिक्तिं ब्रूयुः । न चैतदस्ति । तस्मान्न देशान्तरं गच्छति रूपेण ॥ २ ॥

इतश्च स्वप्नदृश्या भावा वितथाः । यतोऽभावश्चैव रथादीनां स्वप्नदृश्यानां श्रूयते न्यायपूर्वकं युक्तितः अतौ 'न तत्र रथाः' इत्यत्र । देहान्तःस्थानसंवृतत्वादिहेतुना प्राप्तं वैतथ्यं तदनुवादिन्या श्रुत्या स्वप्ने स्वयं ज्योतिष्प्रतिपादनपरया प्रकाशितमाहुर्ब्रह्मविदः ॥ ३ ॥

सिद्धमित्युपसंहरति-तस्माच्चेति ॥ २ ॥

स्वप्नदृश्यानां भावानां मिथ्यात्वे हेत्वन्तरमाह-अभावश्चेति । न तत्र रथान रथयोगा न पन्थानो भवन्तीत्यादिश्रुत्या स्वप्ने स्वयंज्योतिष्प्रमात्मनो दर्शयन्त्या तत्र दृश्यानां रथादीनामभावो योग्यदेशाद्यभावद्योतकन्यायपुरःसरं श्रूयते । अतस्तेन न्यायेन प्राप्तमेव स्वप्नदृश्यभावानामस्ति मिथ्यात्वमन्यपरया श्रुत्या प्रकाशितमिति ब्रह्मविदो वदन्ति । तथा च स्वप्ने भावानां मिथ्यात्वं श्रुतियुक्तिभ्यां सिद्धमित्यर्थः । हेत्वन्तरपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति-इत्येति । इतः शब्दार्थमेव स्फुटयति-यत इति । ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावादर्थान्ज्ञानस्यापि श्रुतमसत्त्वमिति वक्तुं च शब्दः । श्रूयते न तत्रेत्याद्यायां श्रुताविति सम्बन्धः । न्यायपूर्वकमिति व्याचष्टे-युक्ति इति । योग्यदेशाद्यभावो युक्तिः । तर्हि न्यायसिद्धेऽर्थे किमन्यपरया श्रुत्या क्रियते तत्राऽऽह-तेनेति । अन्तःशरीरमध्यस्थानं नाडीलक्षणम् । तत्रातिसूक्ष्मे संवृतत्वेन सङ्कुचितत्वेनावस्थानं पर्वतादीनामुपलभ्यते ततश्चोचितदेशाभावो योग्यकालाभावश्चेत्यादिना प्रागुक्तेन हेतुना प्राप्तं स्वप्नदृश्यानां वैतथ्यं तदेव तदनुवादिन्या श्रुत्याऽपि प्रकाशितमित्याहुर्ब्रह्मविदः । जाग्रदवस्थायामादित्यादिप्रकाशानां वागादिज्योतिषां च विद्यमानत्वादासनादिव्यवहारस्य तन्निमित्तत्वसम्भवादात्मचैतन्यनिबन्धनो व्यवहारो न निर्धारयितुं शक्यते । स्वप्ने पुनः सूर्याद्यभावेऽपि व्यवहारदर्शनोक्तस्य च निमित्तापेक्ष्यत्वादात्मचैतन्यस्य तन्निमित्तत्वनिर्णयात्तत्राऽऽत्मनः स्वयंज्योतिष्प्रतिपादयितुं न तत्रेत्याद्या श्रुतिः । तथा तत्परया न्यायसिद्धेः स्वप्नमिथ्यात्वमनुवदन्त्या तदप्रतिपादितमपि प्रकाशितमिष्यते । तथा च श्रुतियुक्तिभ्यां प्रतिपन्नं स्वप्नमिथ्यात्वमिति दृष्टान्तसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

उक्तन्यायेन दृष्टान्ते सिद्धे फलितमनुमानमाह-अन्तःस्थानादिति । भेदानां

यथा तत्र तथा स्वप्ने संवृतत्वेन मिद्यते ॥ ४ ॥

स्वप्नजागरितस्थाने ह्येकमाहुर्मनीषिणः ।

भेदानां हि समत्वेन प्रसिद्धेनैव हेतुना ॥ ५ ॥

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।

जाग्रदृश्यानां भावानां वैतथ्यमिति प्रतिज्ञा । दृश्यत्वादिति हेतुः । स्वप्नदृश्यभावावदिति दृष्टान्तः । यथा तत्र स्वप्ने दृश्यानां भावानां वैतथ्यं तथा जागरितेऽपि दृश्यत्वमविशिष्टमिति हेतूपनयः । तस्माज्जागरितेऽपि वैतथ्यं स्मृतमिति निगमनम् । अन्तःस्थानात्संवृतत्वेन च स्वप्नप्रदृश्यानां भावानां जाग्रदृश्येभ्यो भेदः । दृश्यत्वमसत्यत्वं चाविशिष्टमुभयत्र ॥ ४ ॥

प्रसिद्धेनैव भेदानां ग्राह्यग्राहकत्वेन हेतुना समत्वेन स्वप्नजागरित-स्थानयोरेकत्वमाहुर्विवेकिन इति पूर्वप्रमाणसिद्धस्यैव फलम् ॥ ५ ॥

इतश्च वैतथ्यं जाग्रदृश्यानां भेदानामाद्यन्तयोरभावाद्यदावन्ते च

मित्यत्र सूचितमनुमानमारचयति-जाग्रदिति । तृतीयेन पादेन पक्षधर्मत्वं व्याप्तस्य हेतोरुच्यते तद्दर्शयति-यथेति । द्वितीयेन पादेन प्रतिकूलप्रमाणाभाव-सूचकं प्रतिज्ञोपसंहारवचनं निगमनं सूत्रितमित्याह-तस्मादिति । सर्वद्वैतवैत-थ्यवादिनां केन विशेषेण पक्षसपक्षविभागसिद्धिरित्याशङ्क्यान्तःस्थानात्तु संवृतत्वेन मिद्यत इत्यत्र विवक्षितमर्थमाह-अन्तःस्थानादिति । स्वप्नदृश्यानाम-न्तःस्थानं संवृतत्वं च न तथा जाग्रदृश्यानां तेनोचितदेशाद्यभावात्तेषां तेभ्यो वैषम्यं स्फुटम् । सिद्धं हि योग्यदेशाद्यभावेन स्वप्नस्य मिथ्यात्वमिति सपक्ष-त्वम् । जागरितस्य पुनरुचितदेशादिसद्भावादस्फुटमिथ्यात्वमिति पक्षत्वमि-त्यर्थः । तर्हि सर्वथा वैषम्याद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह-दृश्यत्वमिति ॥ ४ ॥

स्वप्नजागरितस्य मिथ्यात्वे स्वप्ननिद्रायुतावित्यादौ जागरिते स्वप्नश-ब्दप्रयोगो युक्तो भवतीत्याह-स्वप्नेति । उभयत्रैकत्वं विद्वदभिमतमित्यत्र हेतु-माह-भेदानामिति । भेदा भिद्यमाना भावाः । तेषामवस्थाद्वयवर्तिनां ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वमविशिष्टम् । तेन दृश्यत्वेन हेतुना प्रसिद्धमेव तेषां मिथ्यात्वेन समत्वं तेन स्थानयोरेकत्वं विवेकिनामभिप्रेतमिति यत्पूर्वमनुमानाख्यं प्रमाणं सिद्धं तस्यैव फलं साधनस्थानद्वयाविशेषरूपमनेन श्लोकेनोक्तमिति श्लोकयो-जनया दर्शयति-प्रसिद्धेनैवेति ॥ ५ ॥

जाग्रदृश्यानां भावानां मिथ्यात्वमित्यत्रानुमानान्तरमाह-आदाविति ।

वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥ ६ ॥

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।

तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥

नास्ति वस्तु मृगतृष्णिकादि तन्मध्येऽपि नास्तीति निश्चितं लोके । तथैव जाग्रदृश्या भेदाः । आद्यन्तयोरभावाद्वितथैरेव मृगतृष्णिकादिभिः सदृशत्वाद्वितथा एव तथाऽप्यवितथा इव लक्षिता मूढैरनात्मविद्भिः ॥ ६ ॥

स्वप्नदृश्यवज्जागरितदृश्यानामप्यसत्त्वमिति यदुक्तं तदयुक्तम् । यस्या जाग्रदृश्या अन्नपानवाहनादयः क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिं कुर्वन्तो गमनापमनादिकार्यं च सप्रयोजना दृष्टाः । न तु स्वप्नदृश्यानां तदस्ति । तस्मात्स्वप्नदृश्यवज्जाग्रदृश्यानामसत्त्वं मनोरथमात्रमिति । तन्न । कस्मात् यस्मात्सप्रयोजनता दृष्टा या अन्नपानादीनां सा स्वप्ने विप्रतिपद्यते । जागरिते हि भुक्त्वा पीत्वा च तृप्तो विनिवर्तिततद् सुप्तमात्र एव क्षुत्पिपासाद्यातमहोरात्रोषितमभुक्तवन्तमात्मानं मन्यते । यथा स्वप्ने भुक्त्वा पीत्वा

यदि जाग्रदृश्या भावा मिथ्यात्वेन प्रसिद्धस्वप्नादिभिः समत्वान्मिथ्या कर्तर्हि तेषां घटः सन्पटः सन्नित्यमृषात्वेन प्रतीतिरित्याशङ्क्याऽऽह-वितथैरिति प्रकृते जाग्रन्मिथ्यात्वे हेत्वन्तरपरत्वं श्लोकस्योपन्यस्यति-इतश्चेति । विप्रतिमिथ्याऽऽदिमत्त्वादन्तवत्त्वात्स्वप्नादिवदित्यर्थः । उक्तानुमानद्रुढिन्ने व्याप्तिं कथयति-यदादविति । यदादिभदन्तवच्च तन्मिथ्या यथा मृगतृष्णिकादीत्यर्थः । व्याप्तिमतः साधनस्य पक्षधर्मतोपन्यासेन प्रतिज्ञोपसंहारवचनं निगमनं दर्शयति-तथेति । अनुमानस्य घटादिषु सत्त्वग्राहकप्रत्यक्षविरोधमांशङ्क्यसद्गन्धर्वनगरमिति वत्तस्याऽऽपातिकसत्त्वविषयत्वान्मैवमित्याह-तथाऽपीति ॥ ७ ॥

स्वप्नस्य मिथ्यात्वमाद्यन्तवत्त्वान्न भवति किन्तु फलपर्यन्तत्वाभावाज्जागरितस्य फलपर्यन्तत्वान्न मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याऽऽह-सप्रयोजनतेति । फलपर्यन्तताराहित्योपाधेः साधनव्यापकत्वे फलितमाह-तस्मादिति । जाग्रदृश्याभावबहुक्त्या गृह्यन्ते । श्लोकस्य व्यावर्त्यामुपाध्याशङ्कामुत्थापयति-स्वप्नेति । जाग्रदृश्यानामिव स्वप्नदृश्यानामपि तुल्यं सप्रयोजनत्वमित्युपाधेरसम्भवमाशङ्क्याऽऽह-न त्विति । अनुमानस्य सोपाधिकत्वेनाऽऽसाधकत्वे फलितमाह-तस्मादिति । हेतोः सोपाधिकत्वं दूषयति-तत्रेति । साधनव्याप्यादिदोषाद्दोषोपाधिनोपाधिनिरसनं सुशकमित्याह-कस्मादिति । फलपर्यन्तताविरहित्वोपाधेः साधनव्याप्तिमाह-यस्मादित्यादिना । तामेव विप्रतिपत्तिं प्रकटयति-जागरिते हीति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति-यथेत्यादिना । उपाधेः साधनव्याप्तिं निगमयति-

अपूर्वं स्थानिधर्मो हि यथा स्वर्गनिवासिनाम् ।

चातुस्रोत्थितस्तथा । तस्माज्जाग्रदृश्यानां स्वप्ने विप्रतिपत्तिर्दृष्टा । अतो
मन्यामहे तेषामप्यसत्त्वं स्वप्नदृश्यवदनाशङ्कनीयमिति । तस्मादाद्यन्तव-
त्त्वमुभयत्र समानमिति मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥

स्वप्नजाग्रद्वेदयोः समत्वाज्जाग्रद्वेदानामसत्त्वमिति यदुक्तं तदसत् ।
कस्मात् । दृष्टान्तस्यासिद्धत्वात् । कथम् । न हि जाग्रद्रष्टा पवैते मेदाः
स्वप्ने दृश्यन्ते । किं तर्हि । अपूर्वं स्वप्ने पश्यति चतुर्दन्तगजमारुढमष्ट-
भुजमात्मानं मन्यते । अन्यदप्येवंप्रकारमपूर्वं पश्यति स्वप्ने । तन्नान्येना-
सता सममिति सदेव । अतो दृष्टान्तोऽसिद्धः । तस्मात्स्वप्नाज्जागरित-
स्यासत्त्वमित्युक्तम् । तन्न । स्वप्ने दृष्टमपूर्वं यन्मन्यसे न तत्स्वतः सिद्धम् ।
किन्तर्हि । अपूर्वंस्थानिधर्मो हि स्थानिनो द्रष्टुरेव ह स्वप्नस्थानवतो धर्मः
यथा स्वर्गनिवासिनामिन्द्रादीनां सहस्राक्षत्वादि तथा स्वप्नदृशोऽपूर्वोऽयं

तस्मादिति । हेतोः सोपाधिकत्वाभावे फलितमाह—अत इति । हेतुद्वयमुपसं-
हरति—तस्मादिति ॥ ७ ॥

दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वं शङ्कित्वा परिहरति—अपूर्वमिति । यथा स्वर्गनिव-
सनशीलानामिन्द्रादीनां सहस्राक्षत्वादिधर्मस्तथा यदिदमपूर्वस्वप्नदर्शनं मन्यसे
तदपि स्थानिनः स्वप्नस्थानवतो द्रष्टुरेव धर्मः । तेन दृष्टत्वात्तस्य मिथ्या-
त्वसिद्धिरित्यर्थः । कथं तेनैव दृष्टत्वं तत्राऽऽह—तानयमिति । यथैवेह व्यवहार-
भूमौ सुशिक्षितो देशान्तरप्राप्तिमार्गस्तेन मार्गेण देशान्तरं गत्वा तत्रत्यान्प-
दार्थान्वीक्षते तथाऽयं स्वप्नद्रष्टा स्वप्नगतान्पदार्थान्यथोक्तप्रकारान्प्रतिपद्यते ।
ततश्च स्वप्नस्य स्थानिधर्मत्वाद्वज्जुसर्पादिवन्मिथ्यात्वमित्यर्थः । श्लोकव्या-
वर्त्यामाशङ्कामुपन्यस्यति—स्वप्नेति । समत्वमाद्यन्तवत्त्वादि । अनुमानसिद्ध-
स्यार्थस्यानुमानदोषोक्तिमन्तरेणासत्त्वमयुक्तमिति पृच्छति—कस्मादिति । व्या-
प्तिभूमिं दूषयन्व्याप्तिभङ्गं दोषमाह—दृष्टान्तस्येति । असिद्धत्वं प्रअपूर्वकं विश-
दयति—कथमित्यादिना । अपूर्वदर्शनमेव विवृणोति—चतुर्दन्तमिति । अन्यदपि
त्रिनेत्रत्वाददृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वे सिद्धे प्रागुक्तानुमानानुपपत्तिरिति
फलितमाह—तस्मादिति । दृष्टान्तसिद्धिं दूषयन्ननुमानं साधयति—तच्चेति ।
तर्हि स्वभावतः सिद्धं परतो वा । नाऽऽद्यः । जडस्य तदयोगादित्याह—न
तदिति । द्वितीये तन्मिथ्यात्वमित्यभिप्रेत्य प्रअपूर्वकमाद्यपादमवतारयति—किं-
तर्हीति । तद्गतान्यक्षराणि व्याकरोति—स्थानिन इति । अपूर्वस्वप्नदर्शनस्य
स्थानिधर्मत्वं दृष्टान्तेन साधयति—यथेत्यादिना । अपूर्वदर्शनं स्वप्नद्रष्टृधर्मोऽपि

तानयं प्रेक्षते गत्वा यथैवेह सुशिक्षितः ॥ ८ ॥

स्वप्नवृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितन्त्वसत् ।

बहिश्चेतोऽगृहीतं सद्दृष्टं वैतथ्यमेतयोः ॥ ९ ॥

जाग्रद्वृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितन्त्वसत् ।

बहिश्चेतोऽगृहीतं सद्दुक्तं वैतथ्यमेतयोः ॥ १० ॥

धर्मः । न स्वतः सिद्धो द्रष्टुः स्वरूपवत् । तानेवं प्रकारानपूर्वान्स्वचित्त-
विकल्पानयं स्थानी स्वप्नदृश्यस्वप्नस्थानं गत्वा प्रेक्षते । यथैवेह लोके
सुशिक्षितो देशान्तरमार्गस्तेन मार्गेण देशान्तरं गत्वा तान्पदार्थान्पश्यति
तद्वत् । तस्माद्यथा स्थानिधर्माणां रज्जुसर्पमृगतृष्णिकादीनामसत्त्वं तथ
स्वप्नदृश्यानामपूर्वाणां स्थानिधर्मत्वमेवेत्यसत्त्वमतो न स्वप्नदृष्टान्तस्या-
सिद्धत्वम् ॥ ८ ॥

अपूर्वत्वाशङ्कां निराकृत्य स्वप्नदृष्टान्तस्य पुनः स्वप्नतुल्यतां जाग्रद्वे-
दानां प्रपञ्चयन्नाह—स्वप्नवृत्तावपि स्वप्नस्थानेऽप्यन्तश्चेतसा मनोरथसङ्-
लिप्तमसत् । सङ्कल्पानन्तरसमकालमेवाददर्शनात्तत्रैव स्वप्ने बहिश्चेतसा
गृहीतं चक्षुराद्विद्वारेणोपलब्धं घटादि सदित्येवमसत्यमिति निश्चितेऽपि
सदसद्विभागो दृष्टः । उभयोरप्यन्तर्बहिश्चेतः कल्पितयोर्वैतथ्यमेव दृष्टम् ॥

सदसतोर्वैतथ्यं युक्तम् । अन्तर्बहिश्चेतःकल्पितत्वाविशेषादिति ।

चैतन्यवर्त्तिकं न स्यादित्याशङ्क्य बाधोपलब्धेर्मेवमित्याह—न स्वत इति । उक्त-
रार्थं विभजते—तानित्यादिना । अपूर्वाणां स्वप्नदृश्यानां स्थानिधर्मत्वेऽपि
किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति । स्वप्नदृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाभावं
निगमयति—अतो नेति । पूर्वस्यापूर्वस्य वा स्वप्नदर्शनस्य स्वप्नद्रष्टृधर्मत्वेन
तदविद्याविलसितत्वादृष्टान्ते साध्यसम्प्रतिपत्तेस्तथैव जाग्रद्वेदानां मिथ्यात्व-
युक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

जाग्रदृश्यानां मिथ्यात्वं तेषु सदसद्विभागप्रतिभानविरुद्धमित्याशङ्क्य
दृष्टान्तेन समाधत्ते—स्वप्नवृत्ताविति । श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह—अपूर्वत्वेति । स्व-
प्नदृष्टान्तस्यापूर्वदर्शनत्वप्रयुक्ता साध्यविकलत्वशङ्का परिहृत्येति यावत् ।
स्वप्नस्थाने सर्वस्य मिथ्यात्वाविशेषेऽपीत्यर्थः । असत्त्वं परमार्थसद्विलक्षण-
त्वेन मिथ्यात्वम् । तत्रापि तर्हि विभागप्रतिभासविरोधात्कुतो मिथ्यात्वमि-
त्याशङ्क्य बाधाविशेषादित्याह—उभयोरिति ॥ ९ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—जाग्रदिति । युक्तत्वे हेतुमाह—अन्तरिति । श्लोकस्थाना-

उभयोरपि वैतथ्यं भेदानां स्थानयोर्यदि ।

क एतान्बुध्यते भेदान्को वै तेषां विकल्पकः ॥ ११ ॥

कल्पयत्यात्मनाऽऽत्मानमात्मा देवः स्वमायया ।

याख्यातमन्यत् ॥ १० ॥

चोदकश्चाऽऽह—स्वप्नजाग्रत्स्थानयोर्भेदानां यदि वैतथ्यं क एतानन्त-
हिश्चेतःकल्पितान्बुध्यते । को वै तेषां विकल्पकः । स्मृतिज्ञानयोः क
आलम्बनमित्यभिप्रायः । न चेन्निरात्मवाद इष्टः ॥ ११ ॥

स्वयं स्वमायया स्वमात्मानमात्मा देव आत्मन्येव वक्ष्यमाणं भेदा-

मक्षराणां व्याख्यानमनपेक्षितं व्याख्यातप्रायत्वादित्याह—व्याख्यातमिति ॥१०॥

सर्वमिथ्यात्वे प्रमातृप्रमाणादिव्यवहारानुपपत्त्या विशेषमाशङ्कते—उभयो-
रिति । कर्तृकरणव्यवस्थानुपपत्त्याऽपि विरोधोऽस्तीत्याह—को वा इति । विक-
ल्पको निर्मातेति यावत् । श्लोकस्य चोद्यपरत्वं प्रतिजानीते—चोदक इति ।
अक्षरयोजनया प्रथमार्थापत्तिविरोधं स्फोरयति—स्वप्नेति । चतुर्थपादमवता-
र्यार्थापत्त्यन्तरविरोधं स्फुटयति—को वै तेषामिति । कर्ता हि पूर्वानुभूतं स्मृत्वा
तज्जातीयान्निर्मिमीते तेन स्मृत्यनुभवाश्रयाक्षेपेण कर्त्राक्षेपो विवक्षितस्तथा
च कर्त्रादिव्यवहारानुपपत्तिः सर्वमिथ्यात्वे दुर्वारेत्यर्थः । योऽध्यात्मं प्रमाता
यश्चाधिदैवं कर्तेश्वरस्तावुभावपि मिथ्येत्यङ्गीकारात्प्रमात्रादेरसत्त्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—न चेदिति । यदि प्रमाता कर्ता वा नेष्यते तर्हि नैरात्म्यमिष्टमे-
वाऽऽपद्यते । न च तदेष्टुं शक्यते आत्मनिराकरणस्य दुष्करत्वान्निराकर्तुरे-
वाऽऽत्मत्वादित्यर्थः ॥११॥

कर्तृकार्यादिव्यवस्थानुपपत्तिं परिहरति—कल्पयतीति । करणान्तरं व्यव-
च्छिन्नन्ति—आत्मनेति । कर्मान्तरं व्यावर्तयति—आत्मानमिति । कर्त्रन्तरं निवार-
यति—आत्मेति । तस्य द्योतकान्तरापेक्षां प्रतिक्षिपति—देव इति । विवर्तवादं
द्योतयति—स्वमाययेति । सर्वस्य मिथ्यात्वेऽपि मायया विकल्पितभेदानुरोधेन
कर्तृत्वादिव्यवस्था सिद्धयतीति भावः । प्रमातृप्रमाणादिव्यवहारानुपपत्तिं
प्रत्याह—स एवेति । एकस्मिन्नेवाद्वितीये प्रतीचि वस्तुनि काल्पनिकभेदनिब-
न्धना सर्वा व्यवस्थेत्यत्र प्रमाणमाह—इति वेदान्तेति । यथा घटस्रष्टा कुलालोऽ-
धिष्ठाता मृदोऽन्यो दृष्टो न तथेहान्योऽधिष्ठाताऽस्तीत्याह—स्वयमिति । यथा
तत्र मृदाख्यमुपादानमधिष्ठातुरन्यदधिगतं न तथाऽन्नान्यदुपादानमस्तीत्याह—
स्वमात्मानमिति । तत्र च घटं कुर्वतो भूभागो भवत्याधारो न तथेहाऽऽधारोऽ-
न्योऽस्तीत्याह—आत्मन्येवेति । परिणामवादं व्यावर्त्य विवर्तवादं प्रकटयितुं

स एव बुध्यते भेदानिति वेदान्तनिश्चयः ॥१२॥

विकरोत्यपरान्भावानन्तश्चित्ते व्यवस्थितान् ।

नियतांश्च बहिश्चित्त एवं कल्पयते प्रभुः ॥१३॥

कारं कल्पयति रज्ज्वादाविव सर्पादीन् । स्वयमेव च तान्बुध्यते भेदा-
स्तद्भेदेवेत्येवं वेदान्तनिश्चयः । नाऽन्योऽस्ति ज्ञानस्मृत्याश्रयः । न च नि-
रास्पदे एव ज्ञानस्मृती वैनाशिकानामिवेत्यभिप्रायः ॥१२॥

सङ्कल्पयन्केन प्रकारेण कल्पयतीत्युच्यते । विकरोति नाना करोत्य-
पराल्लौकिकान्भावान्पदार्थान्शब्दादीनन्यांश्चान्तश्चित्ते वासनारूपेण व्य-
वस्थितानव्याकृतास्त्रियतांश्च पृथ्व्यादीननियतांश्च कल्पनकालान्वहि-

स्वमाययेत्युक्तं तत्र दृष्टान्तमाह—रज्ज्वादाविति । मायाद्वारेण चिदात्मने
जगन्निर्मातृत्वमुक्त्वा तस्यैव बुद्धिप्रतिबिम्बितस्य प्रमातृत्वमित्याह—स्वयमे-
वेति । न च प्रमातृत्वस्य तात्त्विकत्वं रज्ज्वादौ सर्पादिदर्शनवदेव मिथ्यात्व
निर्धारणादित्याह—तद्वदिति । कर्त्रादिभेदस्य प्रमात्रादिभेदस्य च मिथ्यात्वे नो
नानाऽस्तीत्यादिभ्रुतिं प्रमाणयति—इत्येवमिति । स एवेत्येवकारार्थमाह—नान्योऽ-
स्तीति । यो जगत्स्रष्टा यश्च प्रमाता ततोऽन्यो ज्ञानस्य स्मृतेश्चाऽऽश्रयो नास्ति
चेतनभेदे मानाभावादनुभवस्मृत्योश्चैकाश्रयत्वस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । ज्ञान
स्मृत्योराश्रयापेक्षया विषयापेक्षा वा नास्तीत्याशङ्क्याबाधितप्रसिद्धिविरोधा-
न्मैवमित्याह—न चेति ॥१२॥

प्रकृतायां कल्पनायां विवक्षितं क्रममुपन्यस्यति—विकरोतीति । नियतांश्चे-
ति चकारादनियतांश्चेति विवक्ष्यते । प्रतिपिपित्सितक्रमप्रतिपत्त्यर्थं पृच्छति
संकल्पयन्निति । श्लोकाक्षरयोजनया बुभुत्सितं क्रमं प्रत्याय[य]ति—उच्यत इत्य-
दिना । अन्यांश्चेति । शास्त्रीयानिति यावत् । चित्तमध्ये वासनारूपेण व्यव-
स्थितान् । अनभिव्यक्तनामरूपत्वेन व्यवहारायोग्यत्वमाह—अव्याकृतानिति
कल्पनाकालान्विद्युदादीनस्थिरानित्यर्थः । बहिश्चित्तो बहिर्मुखो बाह्यान्वय-
हारयोग्यान्पदार्थान्कल्पयति । अन्तश्चित्तस्तु तेभ्यो व्यावृत्तबुद्धिर्मनोरथादि-
लक्षणानात्मन्यवस्थितान्भावान्व्यवहारायोग्यान्कल्पयित्वा पुनर्बहिर्व्यवहार-
योग्यतायै कल्पयतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यथा लोके कुलालो वा तनु-
वायो वा घटं पटं वा कार्यं चिकीर्षुरादौ व्यवहारायोग्यां व्यक्तिं बुद्ध्यावाऽऽ-
विर्भाव्य पश्चात्तामेव बहिर्नामरूपाभ्यां सम्पादयति तथैवायमादिकर्ताऽपि
मायालक्षणे स्वचित्ते नामरूपाभ्यामव्यक्तरूपेण स्थितान्स्रष्टव्यपदार्थान्प्रय-

चित्तकाला हि येऽन्तस्तु द्वयकालाश्च ये बहिः ।

श्चित्तः संस्तथाऽन्तश्चित्तो मनोरथादिलक्षणादित्येवं कल्पयति । प्रभुरी-
श्वर आत्मेत्यर्थः ॥१३॥

स्वप्नवच्चित्तपरिकल्पितं सर्वमित्येतदाशङ्क्यते । यस्माच्चित्तपरिकल्पि-
तैर्मनोरथादिलक्षणैश्चित्तपरिच्छेद्यैर्वैलक्षण्यं बाह्यानामन्योऽन्यपरिच्छेद्यत्व-
मिति । सा न युक्ताऽऽशङ्का । चित्तकाला हि येऽन्तस्तु चित्तपरिच्छेद्याः
नात्यश्चित्तकालव्यतिरेकेण परिच्छेदकः कालो येषां ते चित्तकालाः ।
कल्पनाकाल एवोपलभ्यन्त इत्यर्थः । द्वयकालाश्च भेदकाला अन्योन्य-
परिच्छेद्याः । यथाऽऽगोदोहनमास्ते यावदास्ते तावद्वां दोग्धि यावद्वां

सिस्तृक्षिताकारेणान्तर्विभाव्य पश्चाद्बहिः सर्वप्रतिपत्तृसाधारणरूपेण सम्पादय-
तीति कल्पनायां क्रमाधिगतिरिति ॥१३॥

कल्पितानां कल्पनाकालादन्यस्मिन्काले सत्त्वाभावाज्जाग्रद्भावानां च
कल्पनाकालात्कालान्तरेऽपि प्रत्यभिज्ञया सत्त्वावगमादनुपपन्नं तेषां मिथ्या-
त्वमित्याशङ्क्याऽऽह-चित्तेति । ये कल्पनाकालभाविनो भावा मनस्यन्तर्वर्तन्ते
ये च प्रत्यभिज्ञायमानत्वेन पूर्वापरकालभाविनो बहिरेव व्यवहारयोग्या
दृश्यन्ते ते सर्वे कल्पिताः सन्तो मिथ्यैव भवितुमर्हन्ति । प्रत्यभिज्ञायमान-
त्वलक्षणो विशेषस्तु नाकल्पितत्वप्रत्युक्तः । कल्पितेऽपि तद्दर्शनादित्यर्थः ।
श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कां दर्शयति-स्वप्नवदिति । यथा स्वप्ने दृश्यमानं सर्वं कल्पितं
मिथ्यैवेष्ट्यते तथा जागरितेऽपि दृष्टं सर्वं चित्तस्पन्दितं तेन कल्पितं मिथ्यैवे-
त्येतन्नाद्यापि निर्धारितमित्यत्र हेतुमाह-यस्मादिति । आत्माविद्याविवर्तेन
चित्तेन तावदन्तर्विनिर्मिता मनोरथरूपा मनस्यन्तर्वर्तमाना बहीरब्जुसर्पाद-
यश्च ते चित्तेनैव परिच्छिद्यन्ते । ते हि कल्पनाकालमात्रभाविनो न प्रसी-
यन्ते । तैः सह वैलक्षण्यं मनसो बहिर्जाग्रद्दृश्यमानानां भावानामन्योऽन्य-
परिच्छेद्यत्वं कालद्वयावच्छिन्नत्वेन प्रत्यभिज्ञागोचरत्वमिति यस्मादुपलभ्यते
तस्मादयुक्तं जागरितस्य स्वप्नवन्मिथ्यात्वमित्यर्थः । श्लोकाक्षरैरुत्तरमाह—
सा नेति । ये मनस्यन्तर्मनोरथरूपाभावास्ते चित्तकाला भवन्तीत्यत्र चित्त-
कालत्वं विशदयति-चित्तेत्यादिना । वाच्यार्थमुक्त्वा विवक्षितार्थमाह-कल्पनेति ।
द्वितीयपादमवर्ताय व्याकरोति-द्वयेति । ये मनसो बहिरुपलभ्यन्ते ते भेद-
कालाः कालस्य भेदो भेदकालः स येषां ते तथेति व्युत्पत्तेः । ततश्चान्येन
पूर्वेणान्येन चापरेण परिच्छेद्या भिन्नकालावच्छिन्नत्वेन प्रत्यभिज्ञायमाना
इत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञायमानत्वमुदाहरणनिष्ठतया स्फुटयति-यथेति । आगोदोहनं

कल्पिता एव ते सर्वे विशेषो नान्यहेतुकः ॥ १४ ॥

अव्यक्ता एव येऽन्तस्तु स्फुटा एव च ये बहिः ।

दोग्धि तावदास्ते । तावानयमेतावान्स इति परस्परपरिच्छेद्यपरिच्छेद-
कत्वं बाह्यानां भेदानां ते द्वयकालाः । अन्तश्चित्तकाला बाह्याश्च द्वयकालाः
कल्पिता एव ते सर्वे । न बाह्यो द्वयकालत्वविशेषः कल्पितत्वव्यति-
रेकेणान्यहेतुकः । अत्रापि हि स्वप्नदृष्टान्तो भवत्येव ॥ १४ ॥

यदप्यन्तरव्यक्तत्वं भवानां मनोवासनामात्राभिव्यक्तानां स्फुटत्वं वा

गोदोहनपर्यन्तमास्ते देवदत्तस्तिष्ठतीति प्रत्यभिज्ञाशेषत्वेनाभिज्ञोदाहरणीया।
यावता कालेनावच्छिन्नो वर्तते तावता कालेनावच्छिन्नो गोदोहनं निर्वर्त-
यतीत्यनेककालावस्थायित्वेन प्रत्यभिज्ञाविषयत्वं तस्य दर्शयति । यावदिति।
यावता कालेनायं घटोऽर्थक्रियां निर्वर्तयितुं शक्नोति तावता कालेनावच्छिन्नः
सन्नेष तिष्ठतीत्युदाहरणान्तरमाह-तावानिति । परोक्षतया स्थितो यावता का-
लेनावच्छिन्नः स्वकार्यं निर्वर्त्य निर्वृणोत्येतावता कालेनावच्छिन्नः स तिष्ठ-
तीत्यपरमुदाहरणमाह-एतावानिति । उक्तेन न्यायेन परेणापरेण च कालेन
परिच्छेद्यत्वं जाग्रद्दृश्यानां भावानामुपलभ्यते कालद्वयस्य च परिच्छेदक-
त्वम् । तथा च ते सर्वे भावा बहिर्दृश्यमाना द्वयकालेन कालद्वयेन परिच्छेद्या
भवन्तीत्यर्थः । तृतीयपादं व्याचष्टे-अन्तरिति । चतुर्थपादार्थमाह-नेत्यादिना।
बाह्यो जाग्रद्दृश्येषु बाह्यपदार्थेषु व्यवस्थितोद्वयकालत्वेन कालद्वयावच्छेदेन
कृतः प्रत्यभिज्ञायमानत्वरूपो विशेषोऽन्यहेतुको न भवति । कल्पितेऽपि
तथाविधविशेषसम्भवदित्यत्र दृष्टान्तमाह-अत्रापि हीति । यद्यपि सर्वं जाग्रद्दे-
जातं कल्पितं तथाऽपि तत्र यथोक्तो विशेषः स्फुटः सिध्यति स्वप्ने सर्वस्य
भेदजातस्य कल्पितत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वाज्जागरितेऽपि तदुपपत्तेरि-
त्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वप्नजागरितयोरुभयोरपि मिथ्यात्वे स्फुटास्फुटावभासविभागानुपपत्ते-
र्नाविशेषेण मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याऽऽह-अव्यक्ता इति । ये मनस्यन्तर्भावना-
रूपत्वाद्स्फुटा ये च मनसो बहिरुपलभ्यमानाः स्फुटा भवन्ति ते सर्वे मन-
स्पन्दनमात्रत्वेन कल्पिताः मिथ्यैवान्तर्बहिरिन्द्रियभेदनिमित्तः स्फुटत्वा-
स्फुटत्वविशेषः । न मिथ्यात्वमिमिथ्यात्वं वा तत्रोपयुज्यते । मिथ्याभूतेष्वपि
तद्दर्शनादित्यर्थः । श्लोकाक्षराणि व्याकरोति-यदपीत्यादिना । मनस्यन्तर्मानो-
रथरूपाणां भावानामव्यक्तत्वमस्फुटत्वम् । तत्र हेतुमाह-मन इति । चक्षु-
रादिग्राह्यत्वेन मनसो बहिर्भावानां स्फुटत्वं दृष्टं तदेषामिमिथ्यात्वकृतमिति

कल्पिता एव ते सर्वे विशेषस्त्विन्द्रियान्तरे ॥ १५ ॥

जीवं कल्पयते पूर्वं ततो भावान्मृशविधान् ।

बहिश्चक्षुरादीन्द्रियान्तरे विशेषो नासौ भेदानामस्तित्वकृतः स्वप्नेऽपि तथा दर्शनात् । किं तर्हीन्द्रियान्तरकृत एव । अतः कल्पिता एव जाग्रद्भावा अपि स्वप्नभाववदिति सिद्धम् ॥ १५ ॥

बाह्याध्यात्मिकानां भावानामितरेतरनिमित्तनैमित्तिकतया कल्पनायां किं मूलमिति । उच्यते । जीवं हेतुफलात्मकम् । अहं करोमि मम सुखदुःखे इत्येवं लक्षणम् । अनेनैवलक्षण एव शुद्ध आत्मनि रज्ज्वाभिव सर्प कल्पयते पूर्वम् । ततस्तादर्थ्येन क्रियाकारकफलभेदेन प्राणादीन्नानाविधान्भावा-

शङ्कां वारयति-नासाविति । सर्वसम्प्रतिपन्नमिथ्यात्वेऽपि स्वप्ने स्फुटत्वास्फुटत्वविशेषप्रतिभानाज्ञासौ विशेषो मिथ्यात्वममिथ्यात्वं वा प्रयोजयितुं प्रभवतीत्याह-स्वप्नेऽपीति । अयं विशेषस्तर्हि केन सिद्धयतीत्याशङ्क्य चतुर्थपादार्थनाह-किं तर्हीति । मनोमात्रसम्बन्धादन्तर्भावानां वासनामात्ररूपाणामस्फुटत्वम् । बहिर्भावानां तु चक्षुरादिवहिरिन्द्रियसम्बन्धाद्युक्तं स्फुटत्वं तदेष विशेषो मिथ्यात्वाविशेषेऽपि सिद्धयतीत्यर्थः । स्फुटत्वास्फुटत्वप्रतिभासभेदस्य मिथ्यात्वेऽपि सम्भवात्प्रागुक्तमनुमानमविरुद्धमित्युपसंहरति-अत इति ॥ १५ ॥

भवतु सर्वस्य कल्पितत्वम् । सा पुनः सर्वकल्पना केन द्वारेणेत्याशङ्क्याऽऽह-जीवमिति । आत्मा हि सर्व मायावशेन कल्पयन्नादौ विशिष्टरूपेण जीवं कल्पयति । तत इति । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति' श्रुतेः स्वयमेव जीवभावमापद्यते । तद्द्वारेण पुनर्नानाविधान्भावान्निर्मिमीते । ज्ञानस्मृतिवैषम्यात्तत्कल्प्येषु भावेषु वैषम्योपपत्तिरित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्यं प्रश्नमुत्थापयति-बाह्येति । पदार्थाः साध्यसाधनतया स्थिता बाह्याः सुखं दुःखं ज्ञानं रागश्चेत्येवमादयस्त्वाध्यात्मिका तेषां परस्परं निमित्तनैमित्तिकताऽस्ति । बाह्यान्निमित्तीकृत्याध्यात्मिका भवन्ति । तानपि निमित्तीकृत्येतरे जायन्ते । तदेवमितरेतरनिमित्ततया नैमित्तिकतया च कल्पनायां मूलं वक्तव्यम् । निर्मूलकल्पनायामतिप्रसङ्गादित्यर्थः । श्लोकाक्षरयोजनया परिहरति-उच्यत इति । हेतुफलात्मकमित्युक्तमेव व्यनक्ति-अहमिति । हेतुफलभावविकलं परिशुद्धमात्सरूपं जीवकल्पनाधिष्ठानं दर्शयति-अनेनैवमिति । आरोपस्याधिष्ठानापेक्षाऽस्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह-रज्ज्वाभिवेति । द्वितीयतृतीयपादौ विभज्यते-तत इति । तादर्थ्येन प्रथमं कल्पितस्य भोक्तुर्जीवस्य शेषत्वेनेत्यर्थः । यद्यपि जीवः सर्वकल्पनायां मूलभूतो हेतुस्तथाऽपि तस्य तत्र कल्पनाविशेषो विशेषहेतुव्यतिरेकेण

बाह्यानाध्यात्मिकांश्चैव यथाविद्यस्तथास्मृतिः ॥ १६ ॥

अनिश्चिता यथा रज्जुरन्धकारे विकल्पिता ।

न्वाह्यानाध्यात्मिकांश्चैव कल्पयते । तत्र कल्पनायां को हेतुरित्युच्यते । योऽसौ स्वयं कल्पितो जीवः सर्वकल्पनायामधिकृतः स यथाविद्ययादृशी विद्या विज्ञानमस्येति यथाविद्यस्तथाविद्यैव स्मृतिस्तस्येति तथास्मृतिर्भवति स इति । अतो हेतुकल्पनाविज्ञानात्फलविज्ञानं ततो हेतुफलस्मृतिस्ततस्तद्विज्ञानं तदर्थक्रियाकारकतत्फलभेदविज्ञानानि । तेभ्यस्तत्स्मृतिस्ततस्मृतेश्च पुनस्तद्विज्ञानानीत्येवं बाह्यानाध्यात्मिकांश्च तरेतरनिमित्तनैमित्तिकभावेनानेकधा कल्पयते ॥ १६ ॥

तत्र जीवकल्पना सर्वकल्पनामूलमित्युक्तं सैव जीवकल्पना किं निमित्तेति दृष्टान्तेन प्रतिपादयति-यथा लोके स्वेन रूपेणानिश्चिताऽनवधारितैवमेवेति रज्जुर्मन्दान्धकारे किं सर्प उदकधारा दण्ड इति वाऽनेकधा

न सम्भवतीति शङ्कते-तत्रेति । चतुर्थपादेनोत्तरमाह-उच्यत इति । कल्पितो विशिष्टरूपेणेति शेषः । अधिकृतः स्वामित्वेन सम्बद्धः इत्यर्थः । इतिशब्दः श्लोकाक्षरयोजनासमाप्तिद्योतनार्थः । प्रकृतकल्पनामेव प्रपञ्चयति-अत इत्यदिना । सत्यज्ञपानाद्युपयोगे तृप्त्यादि भवति । असति न भवतीत्यन्वयव्यतिरेकरूपान्यायाद्भोजनादिकं हेतुरिति कल्पनाविज्ञानमुत्पद्यते । ततस्तृप्त्यादिकं फलमिति कल्पनाविज्ञानं जायते । ततोऽपरेद्युरुक्तयोरुभयोरपि हेतुफलयोः स्मृतिरुद्भवति । ततश्च फलसाधनसमानजातीये कर्तव्यताविज्ञानम् । ततश्चाभिलषितस्तृप्त्यादिफलार्थत्वेन पाकादिक्रिया तत्कारकं तण्डुलादि तत्फलान्ननिष्पत्त्यादीनि विशेषविज्ञानादीनि भवन्ति । ततो हेत्वादिसमृतिः । ततस्तदनुष्ठानं ततश्च फलम् । इत्यनेन क्रमेण मिथो हेतुहेतुमत्तया कल्पना भवतीत्यर्थः । प्रकृतां कल्पनामुपसंहरति-एवमिति ॥ १६ ॥

इदानीं जीवकल्पनानिमित्तं निरूपयति-अनिश्चितेति । श्लोकस्य तात्पर्यं दर्शयितुं वृत्तं कीर्तयति-तत्रेति । पूर्वश्लोकः सप्तम्यर्थः । जीवकल्पनाया नित्यत्वायोगात्सनिमित्तत्वस्य यत्कव्यत्वात्तस्य च वस्तुत्वे निवृत्त्यनुपपत्तेः । अनेन वस्तुत्वे च निमित्तत्वासिद्धेर्जीवकल्पनाया दुर्घटत्वात्तत्कार्यभूताऽपि कल्पना नावकल्पयत इत्याशङ्कते-सैवेति । उत्तरत्वेन श्लोकाक्षराण्यवतार्य व्याचष्टे-दृष्टान्तेनेति । स्वप्नसाधारणं रूपं रज्जुत्वं तेनेति यावत् । अनवधारितत्वमेव स्फोरयति-एवमेवेति । रज्जुरेवेयमित्यनेन प्रकारेणेत्यर्थः । उक्तावधारणाराहित्वं कारणं सूचयति-मन्देति । पूर्वं रज्जुस्वरूपनिश्चयात्प्रागवस्थायामित्यर्थः । सर्पा

सर्पधारादिभिर्मावैस्तद्वदात्मा विकल्पितः ॥ १७ ॥
निश्चितायां यथा रज्ज्वां विकल्पो विनिवर्तते ।

विकल्पिता भवति पूर्वं स्वरूपानिश्चयनिमित्तम् । यदि हि पूर्वमेव रज्जुः स्वरूपेण निश्चिता स्यात् न सर्पादिविकल्पोऽभविष्यत् । यथा स्वहस्ताङ्गुल्यादिषु । एष दृष्टान्तः । तद्वद्धेतुफलादिसंसारधर्मानर्थविलक्षणतया स्वेन विशुद्धविज्ञप्तिमात्रसत्ताद्वयरूपेणानिश्चितत्वाज्जीवप्राणाद्यनन्तभावभेदैरात्मा विकल्पित इत्येष सर्वोपनिषदां सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

रज्जुरेवेति निश्चये सर्वविकल्पनिवृत्तौ रज्जुरेवेति चाद्वैतं यथा तथा “नेति नेति” इति सर्वसंसारधर्मशून्यप्रतिपादकशास्त्रजनितविज्ञानसूर्या-

दिकल्पनायामन्वयव्यतिरेकसिद्धमुपादानमुपन्यस्यति-स्वरूपेति । एतदेव व्यतिरेकद्वारा विवृणोति-यदि ह्येति । देवदत्तस्य हस्ताद्यवयवेषु तद्रूपेणैव निश्चितेषु सर्पादिविकल्पो यथा नोपलभ्यते तथा पुरोवर्तिन्यपि रज्जुस्वरूपेण निश्चिते नासौ युक्तस्तथा च रज्ज्विज्ञानादेव स भवतीत्यर्थः । उपपादितं दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमभिदधानश्चतुर्थपादार्थमाह- एष इति । हेतुफलादौ व्यादिशब्देन कर्तृत्वभोक्तृवरागाद्वेषादि गृह्यते । विलक्षणत्वमेव स्फुटयति-स्वेनेति । अनारोपितेनेति यावत् । विज्ञप्तेर्विशुद्धत्वं जन्मादिराहित्यमाकारान्तरशून्यत्वं तन्मात्रत्वं चेत्यर्थः । तन्मात्रत्वमयुक्तं सामान्यविशेषभावादित्याशङ्क्याऽऽह-सतेति । न च तत्रान्यदस्ति सुखमिति मत्वा विशिनष्टि-अद्वयैति । सच्चिदानन्दाद्वयात्माविद्याविलसितं द्वैतमित्यत्र प्रमाणं सूचयति-इत्येष इति । अद्वैतश्रुतयस्तावत्तत्रोपलभ्यन्ते यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्याद्याश्च द्वैततत्प्रतिभासयोर्मृषात्वमावेदयन्त्यः श्रुतयः श्रूयन्ते तेनाद्वैतं तत्त्वं द्वैतमविद्याविजृम्भितमिति प्रमाणसिद्धमित्यर्थः ॥ १७ ॥

अविद्याकृता जीवकल्पनेत्यन्वयमुखेनोक्तं तदेवेदानीं व्यतिरेकमुखेन दर्शयति-निश्चितायामिति । रज्जुरेवेति रज्ज्वां निश्चितायां तदज्ञाननिवृत्तेस्तदुत्थसर्पादिविकल्पः सर्वथा निवर्तते रज्जुमात्रं चावशिष्यते तद्वदात्मनि श्रौतो निश्चयो यदा सम्पद्यते तदा सर्वस्याऽऽत्माविद्याकल्पितस्य जीवादिविकल्पस्य व्यावृत्तेरद्वैतमेवाऽऽत्मतत्त्वं परिशिष्यते । तस्मादात्माऽविद्याविजृम्भिता जीवकल्पनेत्यर्थः । दृष्टान्तभागं व्याचष्टे-रज्जुरिति । तद्वदित्यादि व्याकरोति-तयेति । सर्वस्यापि संसारात्मनो धर्मस्याऽऽत्मन्यारोपितस्यासत्त्वावेदकं यन्निषेधशास्त्रं तेन जनितं विज्ञानमेव सूर्यालोकास्तत्कृतो योऽयमात्मविनिश्चयः स एवाद्वितीयः शिष्यते । द्वैतं पुनः सर्वमेव व्यावृत्तं भवतीत्यर्थः । आत्म-

रज्जुरेवेति चाद्वैतं तद्वदात्मविनिश्चयः ॥ १८ ॥

प्राणादिभिरनन्तैश्च भावैरेतैर्विकल्पितः ।

मायैषा तस्य देवस्य यया संमोहितः स्वयम् ॥ १९ ॥

प्राण इति प्राणविदो भूतानीति च तद्विदः ।

लोककृतात्मविनिश्चयः 'आत्मैवेदं सर्वम्' 'अपूर्वोऽनपरोऽनन्तरोऽबाह्यः'
'सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' अजरोऽमरोऽमृतोऽभय एक एवाद्यः' इति ॥ १८ ॥

यद्यात्मैक एवेति निश्चयः कथं प्राणादिभिरनन्तैर्भावैरेतैः संसार-
लक्षणैर्विकल्पित इति । उच्यते शृणु मायैषा तस्याऽऽत्मनो देवस्य । यथा
मायाविना विहिता माया गगनमतिविमलं कुसुमितैः सपलाशैस्तुमि-
राकीर्णमिव करोति तथेयमपि देवस्य माया ययाऽयं स्वयमपि मोहित
इव मोहितो भवति । 'मम माया दुरत्यया' इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

विनिश्चयमेव विशिनष्टि-आत्मैवेति । सर्वमिदमात्मैवेत्युक्तेः पूर्णत्वं तस्योच्यते
पूर्वभाविना कारणेन संस्पर्शशून्योऽपूर्वः पश्चाद्भाविना कार्येण सम्बन्धविधुरो
ऽनपरमनन्तरं छिद्रं तच्छून्योऽनन्तरश्चिदेकरसस्तस्यैव प्रत्यक्त्वमबाह्यत्वं
कार्यकारणास्पृष्टमुभयकल्पनाधिष्ठानत्वेन ततोऽर्थान्तरत्वादित्याह-सबाह्येति ।
विशेषणत्रयं कौटस्थ्यव्यवस्थापनार्थम् । जन्मादिसम्बन्धाभावे कारणमविद्या
सम्बन्धराहित्यं दर्शयति-अभय इति । न खल्वविद्या तत्र कारणत्वेन सम्बन्ध
मनुभवति । तस्य पूर्णत्वेन कारणानपेक्षत्वादित्याह-एक इति । द्वैताद्वैतव्या-
घृत्त्यर्थमवधारणं नष्टविद्यायाः निराश्रयत्वेन विपत्तेः । आश्रयान्तरस्य चास-
त्त्वात् । तत्रैव सा प्रविशतीति चेत्सत्यम् । अविद्वद्दृष्ट्या तस्यास्तत्र प्रवे-
शेऽपि वस्तुदृष्ट्या नासौ तस्मिन्प्रवेष्टुं प्रभवतीत्याह-अद्वय इति ॥ १८ ॥

आत्मनोऽद्वितीयत्वे कथमनेकैर्भावैस्तस्य विकल्पितत्वमित्यभिप्रायाप्रति-
पत्त्या प्रत्यवतिष्ठते-प्राणादिभिरिति । सिद्धान्ती स्वाभिसन्धिमुद्घाटयन्नुत्तरमाह-
मायेति । चोद्यभागं विभजते-यदीति । उत्तरार्धमुत्तरत्वेन व्याकरोति-उच्यते
इति । मायामेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति-यथेति । तामेव मायां कार्यद्वारा स्फोरयति-
यथेति । यथा लौकिको मोहितो मोहपरवशो दृश्यते तथाऽयमात्मा स्वयमेव
मायासम्बन्धान्मोहितो भवति । अतो मोहद्वाराऽऽत्मन्येव मायाधिगतिरि-
त्यर्थः । मायाया मोहहेतुत्वं भगवताऽपि सूचितमित्याह-ममेति ॥ १९ ॥

ते के प्राणादयोऽनन्ता भावा यैरात्मा विकल्प्यते माययेत्यपेक्षायां
प्राणादिविकल्पनामुदहरति-प्राण इति । प्राणो हिरण्यगर्भस्तदस्थेश्वरो वा स
जगतो हेतुरिति प्राणविदो हिरण्यगर्भाद्या वैशेषिकादयश्च कल्पयन्ति । तद्वि-

गुणा इति गुणविदस्तत्त्वानीति च तद्विदः ॥ २० ॥

पादा इति पादविदो विषया इति तद्विदः ।

लोका इति लोकविदो देवा इति च तद्विदः ॥ २१ ॥

कल्पनामात्रम् । स्वतन्त्रस्य हिरण्यगर्भस्य सर्वजगद्धेतुत्वे मानाभावात् । पौरुषेयागमस्यापौरुषेयश्रुतिविरोधे स्वार्थे मानत्वायोगात्तदस्थेश्वरवादस्य च प्रमाणयुक्तिविहीनस्य प्रतिपत्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । कल्पनान्तरं दर्शयति-भूतानीति चेति । पृथिव्यप्तेजोवायवस्तत्त्वानि तानि च चत्वारि भूतानि जगत्कारणानीति लोकायतिकास्तदपि कल्पनामात्रम् । न हि भूतानि स्वतःसिद्धानि जडत्वविरोधात् । नापि परतः सिद्धानि । स्वगुणस्य चैतन्यस्य स्वग्राहकत्वायोगाद्बह्विगतौष्ण्यस्य बह्विविषयत्वाददर्शनात् । अतो भूतानि जगत्कर्तृणीति कल्पनैवेत्यर्थः । सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः साम्येनावस्थिता जगतो महदादिलक्षणस्य कारणमिति सांख्यास्तदपि कल्पनामात्रम् । साम्येन स्थितानां कारणत्वे प्रलयाभावप्रसङ्गात् । वैषम्यभजनस्य च निर्हेतुकत्वे सदा तदापातात् । सहेतुकत्वे हेतोर्नित्यत्वे प्राचीनदोषानुषङ्गादनित्यत्वे हेत्वन्तरापेक्षायामनवस्थानादित्याह-गुणा इतीति । कल्पनान्तरमाह-तत्त्वानीति चेति । आत्माऽविद्या शिव इति सङ्क्षेपतस्त्रीणि तत्त्वानि सर्वजगत्प्रवर्तकानीति शैवा मन्यन्ते तदपि कल्पनामात्रम् । आत्मनो भिन्नत्वे शिवस्य घटादितुल्यत्वप्रसङ्गादभिन्नत्वे तत्त्वानां त्रित्वव्याघातादित्यर्थः ॥ २० ॥

एकस्याऽऽत्मनो विश्वादयः पादाः सर्वव्यवहारहेतवो भवन्तीत्यपि कल्पनामात्रम् । निरंशस्याऽत्मनोऽंशभेदानुपपत्तेरित्याह-पादा इतीति । वात्स्यायन-प्रभृतीनां कल्पनां कथयति-विषया इतीति । शब्दादयो विषया भूयो भूयो भुज्यमानास्तत्त्वमिति विभ्रममात्रम् । “विषस्य विषयाणां च दूरमत्यन्तमन्तरम् । उपमुक्तं विषं हन्ति विषयाः स्मरणादपि” इति विषयानुसन्धानस्य निन्दितत्वात्तेषां पारमार्थिकतत्त्वभावानुपपत्तिरित्यर्थः । भूर्भुवः स्वरिति त्रयो लोका वस्तुभूताः सन्तीति पौराणिकाः । तदपि कल्पनामात्रम् । स्थानभेदेन त्रित्वे तदानन्त्यस्य दुरुत्तरत्वात्स्वातन्त्र्यस्य चासिद्धत्वादित्याह-लोका इतीति । अग्नीन्द्रादयो देवास्तत्तत्फलदातारो नेश्वरस्तथेति देवताकाण्डीयाः । तदपि कल्पनामात्रम् । अस्मदादिप्रयत्नमपेक्ष्य फलदातृत्वे तेषां भृत्येभ्यो विशेषाभावप्रसङ्गात् । स्वातन्त्र्येणोपकारकत्वे तदाराधनवैयर्थ्यात् । तद्वक्तानामपि विप्रतिपत्तिदर्शनात्तत्प्रसादस्याकिञ्चित्करत्वादित्याह-देवा इति चेति ॥ २१ ॥

॥ वेदा इति वेदविदो यज्ञा इति च तद्विदः ।

भोक्तेति च भोक्तृविदो भोज्यमिति च तद्विदः ॥२२॥

॥ सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः स्थूल इति च तद्विदः ।

मूर्त इति मूर्तविदोऽमूर्त इति च तद्विदः ॥ २३ ॥

काल इति कालविदो दिश इति च तद्विदः ।

ऋग्वेदादयो वेदाश्चत्वारस्तत्त्वानीति पाठका वदन्ति । तदपि कल्पना-
मात्रम् । न हि वेदा लौकिकवर्णव्यतिरिक्ता दृश्यन्ते । क्रमवतामेव वर्णानां
वेदशब्दवाच्यत्वाङ्गीकारात् । क्रमश्चोच्चारणोपलब्ध्योरन्यतरगतो वर्णेष्वारो-
प्यते । तथा च तथाविधक्रमवतां वर्णानामारोपितरूपेण वेदशब्दवाच्यत्वा-
त्कुतो वेदानां परमार्थतयाह—वेदा इति । ज्योतिष्टोमादयो यज्ञा वस्तुभूता
भवन्तीति बोधायनप्रभृतयो याज्ञिका मन्यन्ते तदपि भ्रान्तिमात्रम् । यज्ञ-
व्याख्यास्यामो द्रव्यं देवता त्याग इत्यत्रैकैकस्मिन्यज्ञविज्ञानाभावात्समुदाय-
स्यावस्तुत्वादित्याह—यज्ञा इति चेति । भोक्तृवाऽऽत्मा न कर्तेति सांख्याः ।
तत्र भोगो यदि विक्रिया स्वीक्रियते तर्हि कथं नानित्यत्वादिप्रसङ्गः स्वभावत्वे
सदा स्यादिति विषयसंनिधौ भोक्तृत्वं भ्रान्तिरेवेत्याह—भोक्तेति चेति । सू-
कारास्तु भोज्यं वस्त्विति प्रतिजानते । तदपि न । मधुरादिरसव्यञ्जनादे-
स्तदैवान्यथात्वदर्शनादैकरूप्यासम्भवादित्याह—भोज्यमिति चेति ॥ २२ ॥

आत्मा सूक्ष्मोऽणुपरिमाणः स्यादिति केचित् । तन्न । युगपदशेषशरीर-
व्यापिवेदनानुसन्धानासिद्धेरित्याह—सूक्ष्म इति । स्थूलो देहोऽहंप्रत्ययादात्मेति
लोकायतभेदः । तच्च न । मृतसुषुप्रयोरपि सङ्गाताविशेषाच्चैतन्यप्रसङ्गात् ।
एकैकस्य च भूतस्य चैतन्यादर्शनात्संघातस्य चावस्तुत्वादित्याह—स्थूल इति
चेति । मूर्तस्त्रिशूलादिधारी महेश्वरश्चक्रादिधारी वा परमार्थो भवतीत्या-
गमिकाः । तदपि भ्रान्तिमात्रम् । अस्मदादिशरीरवत्तस्यापि शरीरस्य पाञ्च-
भौतिकत्वात् । लीलाविग्रहकल्पनं च विग्रहाभावे लीलाभावादयुक्तमित्याह—
मूर्त इति । अमूर्तः सर्वाकारशून्यो निःस्वभावः परमार्थ इति शून्यवादिनस्त-
दपि कल्पनामात्रम् । परमार्थो निःस्वभावश्चेति व्याघातादित्याह—अमूर्त इति चेति ।
कालः परमार्थत इति ज्योतिर्विदः । तच्च न । कालैक्ये मुहूर्तादिव्यवहा-
रायोगात् । तन्नानात्वेऽपि न स्वातन्त्र्यम् । अन्यविषयत्वेन प्रतीतेः । उदय-
काल इत्यादिना क्रियाधर्मत्वेन प्रतीतेः स्फुटत्वात् । न च क्रियाधर्मत्वं काले-
ऽपि तदुत्पत्तिदर्शनादन्यथा कालानवच्छिन्नत्वेन क्रियानित्यत्वापातादित्याह—
काल इतीति । स्वरोदयविदस्तु दिशः परमार्था इत्याहुः । तदपि भ्रान्तिमा-

वादा इति वादविदो भुवनानीति तद्विदः ॥ २४ ॥

मन इति मनोविदो बुद्धिरिति च तद्विदः ।

चित्तमिति चित्तविदो धर्माधर्मौ च तद्विदः ॥ २५ ॥

पञ्चविंशक इत्येके षड्विंश इति चापरे ।

एकत्रिंशक इत्याहुरनन्त इति चापरे ॥ २६ ॥

त्रम् । तद्विदामपि पराजयदर्शनादित्याह—दिश इति चेति । धातुवादो मन्त्र-
वादश्चेत्यादयो वादा वस्तुभूता भवन्तीति केचित् । तदपि कल्पनामात्रम् ।
ताम्रादिस्वभावे स्थिते नष्टे च कनकादिस्वभावासम्भवात् । मन्त्रवादेऽपि
कालदष्टो न जीवति । अकालदष्टः स्वयमेवोत्थास्यतीत्यभ्युपगमाद्व्यामोहमा-
त्रसित्याह—वादा इतीति । भुवनानि चतुर्दश वस्तूनीति भुवनकोशविदः । तदपि
कल्पनामात्रम् । तेषामदृष्टत्वात् । न च तेभ्यस्तद्दर्शनम् । तेषां मिथो विप्र-
तिपत्तिदर्शनादित्याह—भुवनानीति ॥ २४ ॥

मन एवाऽऽत्मेति लोकायतभेदः । तदपि भ्रान्तिमात्रम् । तस्य स्वातन्त्र्ये
क्लेशप्राप्त्यनुपपत्तेः अस्वातन्त्र्ये च घटवदनात्मत्वात्करणत्वाच्च दीपवदात्म-
त्वायोगादित्याह—मन इति । बुद्धिरेवाऽऽत्मेति बौद्धाः । तेषामपि भ्रान्ति-
मात्रमेव । तत्सुषुप्ते व्यभिचाराद्वेद्यस्य च घटवदतिरिक्तवेद्यत्वादित्याह—
बुद्धिरिति । चित्तमेव बाह्याकारशून्यं विज्ञानम् । तदेवाऽऽत्मेत्यपरे । तत्रापि
प्रागुक्तन्यायाविशेषात्तुल्यं भ्रान्तित्वमित्याह—चित्तमिति । धर्माधर्मौ विधिनि-
षेधचोदनागम्यौ परमार्थाविति मीमांसकाः । तदपि कल्पनामात्रम् । देश-
कालादिषु धर्माधर्मयोर्विप्रतिपत्तिदर्शनादित्याह—धर्मेति ॥ २५ ॥

प्रधानं मूलप्रकृतिः । महदहङ्कारतन्मात्राणीति सप्तप्रकृतिविकृतयः । पञ्च ज्ञाने-
न्द्रियाणि । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । पञ्च विषयाः । मनश्चैकमिति षोडश विकाराः ।
पुरुषस्तु दृशिस्वभाव इति पञ्चविंशतिसङ्ख्याकः प्रपञ्चो वस्त्विति साङ्ख्याः ।
तच्च कल्पनामात्रम् । पञ्चविंशतिविशेषणस्याव्यावर्तकत्वे वैयर्थ्याद्व्यावर्तकत्वे
च व्यावर्त्यप्रमित्यप्रमित्योरनुपपत्तेरित्याह—पञ्चविंशक इति । पातञ्जलाः पुनरी-
श्वरमधिकं पश्यन्तः षड्विंशतिपदार्था इति कल्पयन्ति । तदयुक्तम् । ईश्वरस्य
पुरुषान्तर्भावादधिकत्वानुपपत्तेः । अनन्तर्भावे च घटवदनीश्वरत्वप्रसङ्गा-
दित्याह—षड्विंश इति चेति । पाशुपतास्तु रागाविद्यानियतिकालकलामाया-
धिकास्त एवैकत्रिंशत्पदार्था इति ब्रुवते । तन्न । क्लेशत्वेऽपि रागाविद्ययोरवा-
न्तरभेदवदस्मितादेरपि तद्विभक्तत्वेन सङ्ख्यातिरेकात्तस्य रागोपलक्षितत्वे
तस्याप्यविद्योपलक्षितत्वेन न्यूनतापातादविद्यामाययोश्चैकत्वादवान्तरभेदे च

लोकाँल्लोकविदः प्राहुराश्रमा इति तद्विदः ।

स्त्रीपुंनपुंसकं लैङ्गाः परापरमथापरे ॥२७॥

सृष्टिरिति सृष्टिविदो लय इति च तद्विदः ।

प्राणः प्राज्ञो बीजात्मा तत्कार्यभेदा हीतरे स्थित्यन्ताः । अन्ये च स
लौकिकाः सर्वप्राणिपरिकल्पिता भेदा रज्ज्वाभिव सर्पादयः । तच्छ्र

नियतावपि तदुपपत्तेः सङ्ख्यातिरेकतादवस्थम् । कालकलासु च तत्प्रति
रित्याह-एकत्रिशक इति । अनन्तः पदार्थभेदो न नियतोऽस्तीति केचित् । तद
न । वादिनां विवाददर्शनात् । विवादस्य चाज्ञानमूलकत्वादित्याह-
अनन्त इतीति ॥ २६ ॥

लोकानुरञ्जनमेव तत्त्वमिति लौकिकाः । तदपि विभ्रममात्रम् । लोक
भिन्नरुचित्वात्तदनुरञ्जनस्येश्वरेणापि कर्तुमशक्यत्वादित्याह-लोकानिति । द
प्रभृतयस्त्वाश्रमाः परमार्था इति समर्थयन्ते । तदसत् । वेषस्याऽऽश्रमशक्य
र्थत्वे शूद्रादेरपि प्रसङ्गाज्जातेश्च दुर्विवेचत्वात्तन्मूलस्याऽऽश्रमस्य दर्शयितु
शक्यत्वात्संस्कारस्य च देहसमवायित्वे पारलौकिकत्वायोगादसङ्गे चाऽऽत्म
तदसमवायादित्याह-आश्रमा इतीति । वैयाकरणास्तु स्त्रीपुंनपुंसकं शब्द
तत्त्वमिति वर्णयन्ति । तदप्ययुक्तम् । स्यादेः शब्दस्वभावत्वे सर्वाती
त्रिलिङ्गत्वायोगादेकस्यानेकस्वभावत्वासम्भवादौपाधिकधर्मत्वे च तस्याव
प्रसङ्गादित्याह-स्त्रीपुंनपुंसकमिति । द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चापरं चेति केचि
तच्च न । परिच्छेदे कचिदपि ब्रह्मत्वायोगाद्वस्तुतोऽपरिच्छिन्नस्य तद्भावा
त्याह-परापरमिति ॥ २७ ॥

सृष्टिर्वा लयो वा स्थितिर्वा तत्त्वमिति पौराणिकाः । तदपि कल्प
मात्रम् । सतोऽसतश्चोत्पत्त्याद्यभावस्य वक्ष्यमाणत्वादिति मत्वाऽऽह-सृष्टि
त्यादिना । यथोक्तकल्पनानामधिष्ठानं सूचयति-सर्वे चेति । उदाहृताश्चानुदा
ताश्च कल्पनाभेदा यावन्तो विद्यन्ते ते सर्वेऽपि प्रकृतात्मन्येव कल्पना
स्थायां कल्पन्ते नाऽऽत्मनः कल्पितत्वम् । सर्वस्य कल्पितत्वेनाधिष्ठानत्व
योगादित्यर्थः ।

प्राणादिश्लोकेषु प्राणशब्दार्थमाह-प्राण इति । तस्यैव बीजात्मनो विका
विशेषत्वादितरेषां न ततोऽत्यन्तभिन्नतेत्याह-तत्कार्येति । अन्तिमपदार्थं स
दयति । अन्य इति । कुलधर्मो ग्रामधर्मो देशधर्मश्चेत्येते सर्वशब्देन गृह्यन्ते
तेषामात्मनि तद्रज्ञानादेव कल्पितत्वं सदृष्टान्तं स्पष्टयति-रज्ज्वाभिविति । आत्

स्थितिरिति स्थितिविदः सर्वे चेह तु सर्वदा ॥२८॥

यं भावं दर्शयेद्यस्य तं भावं स तु पश्यति ।

तं चावति स भूत्वाऽसौ तद्ग्रहः समुपैति तम् ॥२९॥

एतैरेवोऽपृथग्भावैः पृथगेवेति लक्षितः ।

आत्मन्यात्मस्वरूपानिश्चयहेतोरविद्यया कल्पिता इति पिण्डीकृतोऽर्थः । प्राणादिश्लोकानां प्रत्येकं पदार्थव्याख्याने फल्गुप्रयोजनत्वाद्यत्तो न कृतः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

किं बहुना प्राणादीनामन्यतममुक्तमनुक्तं वाऽन्यं यं भावं पदार्थं दर्शये-
द्यस्याऽऽचार्योऽन्यो वाऽऽप्त इदमेव तत्त्वमिति स तं भावमात्मभूतं पश्य-
त्ययमहमिति वा ममेति वा तं च द्रष्टारं सभावोऽवति यो दर्शितो
भावोऽसौ भूत्वा रक्षति । स्वेनाऽऽत्मना सर्वतो निरुणद्धि । तस्मिन्ग्रह-
स्तद्ग्रहस्तदभिनिवेशः । इदमेव तत्त्वमिति स तं ग्रहीतारमुपैति । तस्या-
ऽऽत्मभावं निर्गच्छतीत्यर्थः ॥२९॥

एतैः प्राणादिभिरात्मनोऽपृथग्भूतैरपृथग्भावैरेष आत्मा रज्जुरिव सर्पा-
दिविकल्पनारूपैः पृथगेवेति लक्षितोऽभिलक्षितो निश्चितो मूढैरित्यर्थः ।
विवेकिनां तु रज्ज्वामिव कल्पिताः सर्पादयो नाऽऽत्मव्यतिरेकेण प्राणा-

नोऽधिष्ठानयोग्यतार्थं कल्पनाशून्यत्वमाह-तच्छून्य इति । किमिति समुदा-
यार्थः श्लोकानामुच्यते । श्लोकान्तरेष्विव प्रत्येकं पदार्थव्याख्यानमेतेषु किं
न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-प्रत्येकमिति ॥२८॥

लौकिकानां परीक्षकाणां च कतिपयकल्पनाभेदानुदाहृत्यानन्तत्वादशेष-
तस्तेषामुदाहर्तुमशक्यत्वं दृष्ट्वा सङ्क्षेपमात्रमाचष्टे-यं भावमिति । पादत्रयं विभ-
जते-किं बहुनेत्यादिना । तमेव भावं विशिनष्टि-यो दर्शित इति । स कथं द्रष्टारं
रक्षतीत्यपेक्षायामाह-असाविति । साधकपुरुषतादात्म्यमापद्येत्यर्थः । रक्षणप्रकारं
प्रकटयति-स्वेनेति । साक्षादसाधारणरूपत्वेन तत्रैव निष्ठामापाद्य ततोऽन्यत्र
प्रवृत्तिमुपासकस्य निवारयतीत्यर्थः । चतुर्थपादं व्याचष्टे-तस्मिन्निति । एते-
नान्यत्र प्रवृत्तिनिरोधे हेतुरुक्तः ॥ २९ ॥

तर्हि प्राणादीनामात्मवदेव तात्त्विकत्वं प्राप्तमित्याशङ्क्य कल्पितानाम-
धिष्ठानातिरेकेणावस्तुत्वात्रैवमित्याह-एतैरिति । उक्तज्ञानस्तुत्यर्थमाह-एवमिति ।
पूर्वार्धं व्याकरोति-एतैरिति । कल्पितानामधिष्ठानातिरेकेण सत्तास्फुरणयोर-
भावात्तद्द्वारेणाऽऽत्मनि भेददर्शनमविवेकिनामस्तु तदन्येषां कथमुपलब्धि-
रित्याशङ्क्याऽऽह-विवेकिनां त्विति । प्राणादीनामात्मातिरेकेणासत्त्वे प्रमाण-

एवं यो वेद तत्त्वेन कल्पयेत्सोऽविशङ्कितः ॥३०॥

स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा ।

तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥३१॥

दयः सन्तीत्यभिप्रायः । “इदं सर्वं यदयमात्मा” इति श्रुतेः । एवमात्म-
व्यतिरेकेणासत्त्वं रज्जुसर्पवदात्मनि कल्पितानामात्मानं च केवलं निर्दि-
कृतं यो वेद तत्त्वेन श्रुतितो युक्तितश्च सोऽविशङ्कितो वेदार्थं विभाग-
कल्पयेत्कल्पयतीत्यर्थः । इदमेवं परं वाक्यमदोऽन्यत्परमिति । न ह्यनघ्या-
त्मविद्वेदाज्ज्ञातुं शक्नोति तत्त्वतः । न ह्यनघ्यात्मचित्कश्चिच्चक्रियाफलमुपा-
श्नुत इति हि मानवं वचनम् ॥३०॥

यदेतद्वै तस्याः सत्त्वमुक्तं युक्तितस्तदेतद्वेदान्तप्रमाणावगतमित्याह ।
स्वप्नश्च माया च स्वप्नमाये असद्वस्त्वात्मिके असत्यौ सद्वस्त्वात्मिके इ-
लक्ष्येते अविवेकिभिः । यथा च प्रसारितपण्यापणगृहप्रासादस्त्रीपुंजनप-
व्यवहाराकीर्णमिव गन्धर्वनगरं दृश्यमानमेव सदकस्मादभावतां गतं

माह—इदमिति । उत्तरार्धं योजयति—एवमिति । तत्त्वेनाऽऽत्मवेदनोपा-
सूचयति—तत्त्वेनेति । स्वप्नदृश्यवज्जाग्रदृश्यानां मिथ्यात्वसाधको दृश्यत्वादि-
हेतुरत्र युक्तिरित्युच्यते । यथोक्तविज्ञानवान्वेदकिङ्करो न भवति किंतु सर्वं
वेदार्थं ब्रूते स एव वेदार्थो भवतीत्यर्थः । विभागतो वेदार्थव्याख्यानमभि-
नयति—इदमिति । ज्ञानकाण्डं साक्षादद्वैतवस्तुपरम् । कर्मकाण्डं तु साध्यसा-
धनसम्बन्धबोधनद्वारा परस्परया तस्मिन्पर्यवसितम् । “सर्वे वेदा यत्प-
मामनन्तीति” श्रुतेरित्यर्थः । आत्मविदो वेदार्थवित्त्वमुक्तं व्यनक्ति—न हीति ।
तदेव हि वेदार्थतत्त्वं यत्प्रत्यगात्मस्वरूपमतश्चाध्यात्मविदेव यथात्येव
तत्त्वज्ञाने प्रभवतीत्यर्थः । उक्तेऽर्थे स्मृतिमुदाहरति—न हीति । क्रियाशब्देन
प्रमाणमुच्यते । तत्फलं तत्त्वज्ञानमग्निहोत्रादिक्रियायाश्च शुद्धिद्वारा तस्मि-
न्पर्यवसानादित्यर्थः ॥३०॥

याभिर्युक्तिभिरस्मिन्प्रकरणे द्वैतस्य मिथ्यात्वं कथ्यते तासां प्रमाणानुग्राह-
कत्वादनाभासत्वमवसेयमित्याह—स्वप्नेति । श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह—यदेतद्वै-
तस्येति । असत्त्वे सत्त्ववत्प्रतिभां कथमित्याशङ्क्य श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे-
स्वप्नश्चेति । प्रसारितानि तत्र तत्र प्रकटतां प्रापितानि पण्यानि क्रयविक्रय-
द्रव्याणि येषामापणेषु दृष्टेषु ते प्रसारितपण्यापणास्ते च गृहाश्च प्रासादाश्च
स्त्रीपुंजनपदाश्चैतेषां व्यवहारास्तैराकीर्णमिति योजना । दृष्टान्तरयमनु-
दाष्टान्तिकमाह—येथा चेति । गन्धर्वनगराकारं चकारार्थः । “नेह नानाऽस्ति

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

दृष्टम् । यथा च स्वप्नमाये दृष्टे असद्रूपे तथा विश्वमिदं द्वैतं समस्तमस-
द्वदृष्टम् । क्लेशाह । वेदान्तेषु । “नेह नानाऽस्ति किंचन” । “इन्द्रो माया-
मिः” । “आत्मैवेदमग्र आसीत्” “ब्रह्मैवेदमग्र आसीत्” । “द्वितीयाद्वै भयं
भवति” । “न तु तद्द्वितीयमस्ति” । “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामूत”
इत्यादिषु । विचक्षणैर्निपुणतरवस्तुदर्शिभिः पण्डितैरित्यर्थः ।

“तमः श्वभ्रनिभं दृष्टं वर्षबुद्बुदसन्निभम् ।

नाशप्रायं सुखाद्धीनं नाशोत्तरमभावगम् ॥”

—इति व्यासस्मृतेः ॥३१॥

प्रकरणार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोकः । यदा वितथं द्वैतमात्मैवैकः परमा-
र्थतः संस्तदेदं निष्पन्नं भवति । सर्वोऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारोऽवि-
द्याविषय एवेति तदा न विरोधः । निरोधनं निरोधः प्रलय उत्पत्तिर्जननं
बद्धः संसारी जीवः साधकः साधनान्मोक्षस्य मुमुक्षुर्मोचनार्थं मुक्तो
विमुक्तबन्धः । उत्पत्तिप्रलययोरभावाद्ब्रह्मादयो न सन्तीत्येषा परमार्थता ।
कथमुत्पत्तिप्रलययोरभाव इत्युच्यते । द्वैतस्यासत्त्वात् । “यत्र हि द्वैतमिव

किंचने”त्यादयो वेदान्ताः । द्वैतस्य वस्तुतोऽसत्त्वे स्मृतिमपि दर्शयति—तम इति ।
तमसि मन्दान्धकारे रज्ज्वामधिष्ठाने भूच्छिद्रमिति यद्भ्रान्त्या भातितन्निभं
तत्तुल्यं विवेकिभिर्विश्वं दृष्टं तच्चातीव चञ्चलमालक्षितं नाशप्रायं वर्तमानका-
लेऽपि तद्योग्यतासत्त्वात् । न च द्वैतं कदाचिदपि सुरवरमुपलभ्यते दुःखा-
क्रान्तं तु दृश्यते । तच्च नाशप्रस्तम् । नाशादूर्ध्वमसत्त्वमेवोपगच्छति न तर्हि
तस्य परमार्थत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥३१॥

प्रमाणयुक्तिभ्यां द्वैतमिथ्यात्वप्रसाधनेनाद्वैतमेव पारमार्थिकमिति स्थिते
निर्धारितमर्थं सङ्गृह्णाति—नेत्यादिना । श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह—प्रकरणेति । कोऽसौ
प्रकरणार्थस्तस्य वा सङ्ग्रहे किं सिद्ध्यति तदाह—यदेति । व्यवहारमात्रस्याविद्या-
विषयत्वेऽपि किं स्यादिति चेत्तदाह—तदेति । चतुर्थपादार्थमाह—उत्पत्तीति ।
उक्तमेवार्थं प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रपञ्चयति—कथमित्यादिना । द्वैतासत्त्वं श्रुत्यवष्ट-
म्भेन स्पष्टयति—यत्र हीति । द्वैतस्यासत्त्वे कथमुत्पत्तिप्रलयौ न स्यातामित्याश-
ङ्क्य किं द्वैतस्य तौ किंवाऽद्वैतस्येत्याद्यं विकल्पं दूषयति—सतो हीति । द्वितीयं
प्रत्याह—नापीति । व्यावहारिकद्वैताङ्गीकारात्तस्यैवोत्पत्तिप्रलयावित्याशङ्क्याह—
यस्त्विति । विमतस्तत्त्वतो नोत्पत्तिप्रलयवान्कल्पितत्वाद्भ्रजुसर्पवदित्यत्र दृष्टा-
न्तासिद्धिमाशङ्क्य रज्जुसर्पस्य रज्ज्वामुत्पत्तिप्रलयौ मनसि वा द्वयोर्वेति

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ३२ ॥

भवति" । "य इह नानेव पश्यति" । "आत्मैवेदं सर्वम्" । "ब्रह्मैवेदं सर्वम्" "एकमेवाद्वितीयम्" । "इदं सर्वम् यदयमात्मा" इत्यादि श्रुतिभ्यो द्वैतस्यासत्त्वं सिद्धम् । सतो ह्युत्पत्तिः प्रलयो वा स्यान्नासत् शशविषाणादेः । नाप्यद्वैतमुत्पद्यते लीयते वा । अद्वयं चोत्पत्तिप्रलयश्चेति विप्रतिषिद्धम् । यस्तु पुनर्द्वैतसंन्यवहारः स रज्जुसर्पवदात्मनि प्राणादित्तक्षणः कल्पित इत्युक्तम् । न हि मनोविकल्पनायाः रज्जुसर्पादित्तक्षणाया रज्ज्वां प्रलय उत्पत्तिर्वा । न च मनसि रज्जुसर्पस्योत्पत्तिप्रलयो वा न चोभयतो वा । तथा मानसत्वाविशेषाद्द्वैतस्य । न हि विद्यते मनसि सुषुप्ते वा द्वैतं गृह्यते । अतो मनोविकल्पनामात्रं द्वैतमिति सिद्धम् । तस्मात्सूक्तं द्वैतस्यासत्त्वाविरोधाद्यभावः परमार्थतेति ।

यद्येवं द्वैताभावे शास्त्रव्यापारो नाद्वैते विरोधात् । तथा च सत्यद्वैतस्य वस्तुत्वे प्रमाणाभावाच्छून्यवादप्रसङ्गः । द्वैतस्य चाभावात् न रज्जुसर्पादित्तविकल्पनाया निरास्पदत्वानुपपत्तिरिति प्रयुक्तमेतत्कथमुज्जीवयसीत्याह-

विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह-न हीति । रज्जुं पश्यतां सर्वेषामुपलब्धिप्रसङ्गादित्यर्थः द्वितीयं दूषयति-न चेति । बहिरुपलब्धिविरोधादित्यर्थः । तृतीयं निरस्यति-न चेति । उभयतो मनोरज्जुलक्षणे न रज्जुसर्पस्योत्पत्तिप्रलयौ युक्तौ द्वयाथात्वानुपलम्भादित्यर्थः । रज्जुसर्पवद्द्वैतस्य मानसत्वाविशेषान्न तत्त्वतो जन्मविनाशौ दर्शयितुं शक्याविति दार्ष्टान्तिकमाह-तथेति । द्वैतस्य न कुतश्चित्त्विकौ जन्मविनाशाविति शेषः । मानसत्वासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह-न हीति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वैतं मनोविकल्पनामात्रमिति निगमयति-अत इति । न च मनो द्वैतस्य दर्शनमात्रे निमित्तमिति युक्तम् । भ्रमसिद्धस्याज्ञातसत्तात्प्रमाणाभावादित्यभिप्रेत्य प्रकृतमुपसंहरति-तस्मादिति ।

निरोधाद्यभावस्य परमार्थत्वे तत्रैव शास्त्रव्यापाराद्द्वैते तदव्यापारभावबोधने व्यापृतस्य भावबोधने व्यापारविरोधाद्द्वैतमप्रामाणिकं प्राप्तमिति शङ्कते-यथेवमिति । अद्वैतस्य प्रामाणिकत्वाभावे किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-तथा चेति । अद्वैतस्याप्रामाणिकत्वेऽपि कुतः शून्यवादो द्वैतस्य सत्त्वावित्याशङ्क्याऽऽह-द्वैतस्येति । नाप्रामाणिकशून्यवादो युक्तो यथा रज्ज्वामारोपितसर्पादेरज्जुरधिष्ठानम् । न हि निरधिष्ठानो भ्रमोऽस्ति । तथा द्वैतकल्पनाया निरधिष्ठानत्वायोगात्तदधिष्ठानत्वेनाद्वैतमास्थेयमित्योङ्कारप्रकरणे परिहृतमेतच्चोद्यं कथमुद्भावयसीति सिद्धान्तवाद्याह-नेत्यादिना । तत्र शून्यवादि-

रज्जुरपि सर्पविकल्पस्याऽऽस्पदभूता विकल्पितेवैति दृष्टान्तानुपपत्तिः ।
न । विकल्पनाक्षयेऽविकल्पितस्याविकल्पितत्वादेव सत्त्वोपपत्तेः ।
रज्जुसर्पवदसत्त्वमिति । चेत् । न । एकान्तेनाविकल्पितत्वादविकल्पितर-
ज्ज्वंशवत्प्राक्सर्पा भावविज्ञानात् । विकल्पयितुश्च प्राग्विकल्पनोत्पत्तेः
सिद्धत्वाभ्युपगमादसत्त्वानुपपत्तिः ।

कथं पुनः स्वरूपे व्यापाराभावे शास्त्रस्य द्वैतविज्ञाननिवर्तकत्वम् ।
नैष दोषः । रज्ज्वां सर्पादिवदात्मनि द्वैतस्याविद्याध्यस्तत्वात् । कथं
सुख्यहं दुःखी मूढो जातो मृतो जीर्णो देहवान्पश्यामि व्यक्तोऽव्यक्तः कर्ता
फली संयुक्तो वियुक्तः क्षीणो वृद्धोऽहं ममैत इत्येवमादयः सर्वे आत्मन्य-
ध्यारोप्यन्ते । आत्मैतेष्वनुगतः सर्वत्राव्यभिचारात् । यथा सर्पधारादिभे-

स्वमतानुसारेण दृष्टान्तासम्प्रतिपत्त्या चोदयति—आहेति । स्वमतसंमतस्यैव
दृष्टान्ततेत्यनियमात् । प्रसिद्धिमात्रेण परप्रतिबोधनसम्भवात् । भ्रमबाधे परिशि-
ष्यमाणस्यावधेः सत्यताया रज्ज्वादौ दृष्टत्वाद्वैतभ्रमबाधसाक्षितया स्फुरतश्चै-
तन्यस्याकल्पितत्वादेव सत्त्वान्न शून्यताप्रसक्तिरित्युत्तरमाह—नेत्यादिना । अद्वैत
मसदप्रामाणिकत्वाद्वज्जुसर्पवदिति तदकल्पितत्वाप्रसिद्धिं शङ्कते—रज्ज्वति ।
रज्जुसर्पस्यासत्त्वे भ्रान्तिविषयत्वं प्रयोजकमात्मनस्तु भ्रमसाक्षित्वान्नियमेन
भ्रमाविषयत्वान्नासत्त्वमित्युत्तरमाह—नैकान्तेनेति । अप्रामाणिकत्वहेतोरनैका-
न्तिकत्वं दोषान्तरमाह—अविकल्पितेति । नायं सर्पो रज्जुरेषेति सर्पाभावज्ञान-
पूर्वकपुरोवर्तिरज्जुत्वनिश्चयात्प्रागवस्थायां प्रामाणिकत्वाभावेऽपि सन्नेवा-
ज्ञातो रज्ज्वंशोऽभ्युपगम्यते । तथा सदैव प्रामाणिकत्वाभावेऽपि सन्नेवाऽऽ-
त्मा भविष्यतीत्यर्थः । आत्मनोऽसत्त्वाभावे हेत्वन्तरमाह—विकल्पयितुश्चेति ।

आत्मनो द्वैतभ्रमाधिष्ठानत्वेन सम्भावितत्वाद्वाधसाक्षित्वेन परिशिष्टत्वा-
त्पूर्वं भ्रमोत्पत्तेः स्वतःसिद्धत्वाच्च प्रमाणाविषयत्वेऽपि नास्ति शून्यतेत्युक्तम् ।
इदानीं प्रमिते धर्मिणि प्रतिषेधदर्शनादात्मनोऽप्रमितत्वे तत्र द्वैताभावप्रमापकं
शास्त्रमयुक्तमिति शङ्कते—कथमिति । प्रतिपन्ने धर्मिणि प्रतिषेधात्प्रमिते प्रतिषेध-
स्य विशेषणवैफल्यादेवान्भ्युपगमादात्मनश्च सर्वकल्पनास्वधिष्ठानाकारेण
स्फुरणाङ्गीकरणात्तस्मिन्प्रतिपन्ने द्वैतप्रतिषेधः सम्भवतीति परिहरति—नैष दोष
इति । भ्रमाविषयस्याऽऽत्मनोऽध्यासानुगततया स्फुरणमघटमानमित्याक्षिपति
कथमिति । स्वप्रकाशत्वेन स्वतो निर्विकल्पकस्फुरणेऽपि सविकल्पकव्यवहारे
समारोपितसंसृष्टाकारेण भ्रमविषयत्वमविरुद्धमित्याह—सुख्यहमित्यादिना । उक्त
न्यायेनाऽऽत्मप्रतीतेः सिद्धत्वात्प्रतिपन्ने तस्मिन्द्वैतप्रतिषेधस्य सुकरतेति फलि-

भावैरसद्भिरेवायमद्वयेन च कल्पितः ।

देषु रज्जुः । यदा चैवं विशेष्यस्वरूपप्रत्ययस्य सिद्धत्वान्न कर्तव्यं शास्त्रेण । अकृतकर्तृ च शास्त्रं कृतानुकारित्वेऽप्रमाणम् । यतोऽविद्याद्यारोपितसुखित्वादिविशेषप्रतिबन्धादेवाऽऽत्मनः स्वरूपेणानवस्थानं स्वरूपावस्थानं च निश्चेय इति ।

सुखित्वादिनिवर्तकं शास्त्रमात्मन्यसुखित्वादिप्रत्ययकरणेन नेति नेति स्थूलादिवाक्यैरात्मस्वरूपवदसुखित्वाद्यपि सुखित्वादिभेदेषु नानुवृत्तौ स्ति धर्मः । यद्यनुवृत्तः स्यान्नाभ्यारोपितसुखित्वादिलक्षणो विशेषः यथोष्णत्वगुणविशेषवत्यग्नौ शीतता । तस्मान्निर्विशेष एवाऽत्मनि सुखित्वादयो विशेषाः कल्पिताः । यत्त्वसुखित्वादिशास्त्रमात्मनस्तत्सुखित्वादिविशेषनिवृत्त्यर्थमेवेति सिद्धम् । “सिद्धं तु निवर्तकत्वात्” इत्यागमसिद्धम् ॥ ३२ ॥

पूर्वश्लोकार्थस्य हेतुमाह-यथा रज्ज्वामसद्भिः सर्पधारादिभिरद्वयेन

तमाह-यदा चेति । न केवलमारोपितविशेषणैर्विशेष्यस्याऽऽत्मनः स्वरूपस्याप्यस्य सिद्धत्वादेव न शास्त्रेण कर्तव्यत्वमनुवादत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गश्चेति त्याह-अकृतेति । स्फुरत्यात्मनि द्वैतनिषेधकत्वेऽपि शास्त्रस्य फलाभावादप्रामाण्यतदवस्थमित्याशङ्क्याऽऽह-अविद्येति । प्रतिषेधशास्त्रादपनीते प्रतिबन्धे स्वरूपावस्थानं फलतीत्यर्थः । निःशेषदुःखनिवृत्तिर्निरतिशयानन्दावाप्तिश्च परं श्रेयो । स्वरूपावस्थानमित्याशङ्क्याऽऽह-स्वरूपेति । इति प्रसिद्धं मोक्षशास्त्रेष्विति शेषः ।

द्वैतनिवर्तकत्वे शास्त्रस्य कारकत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-सुखित्वादिति असुखित्वादेः स्वाभाविकत्वादात्मनि स्फुरत्यस्फुरणमनुपपन्नमित्याशङ्क्य अपि विषयशुक्तीदमंशादेश्च स्वाभाविकोऽपि रजतादिभेदो दोषमाहात्म्याद्यथा प्रतिभाति तथाऽचिन्त्यशक्त्यविद्याप्रभावादात्मनि स्फुरत्यपि सुखित्वाद्यभ्याससुखित्वादिरूपेणास्फुरणमविरुद्धमित्याह-आत्मेति । विपक्षे भ्रमानुपपत्तिरित्याह-यदीति । उक्तमर्थं सङ्क्षिप्य निगमयति-तस्मादिति । असुखित्वादेरकल्पितत्वमसिद्धमाशङ्क्य निरस्यति-यत्त्विति । अस्थूलमशोकान्तरमित्यादि वाक्यं शास्त्रशब्देन गृह्यते । उक्तार्थे ब्रह्मिन्नाचार्यसंमतिमाह-सिद्धं त्विति । ब्रह्मपदानां व्युत्पत्त्यभावेऽपि सिद्धमेव शास्त्रप्रामाण्यमभावबोधनव्युत्पन्नन्यस्य संसृष्टैः स्थूलादिव्युत्पन्नपदैः स्वाभाविकद्वैताभावबोधनेनाप्यस्तनिवर्तकत्वादिति सूत्रार्थः ॥ ३२ ॥

यदुक्तं निरोधाद्यभावस्य परमार्थतेति तदुक्तम् । सामान्यविशेषात्मा

भावा अप्वद्वयेनैव तस्मादद्वयता शिवा ॥ ३३ ॥

रज्जुद्रव्येण लताऽयं सर्प इयं धारा दण्डोऽयमिति वा रज्जुद्रव्यमेव कल्प्यते । एवं प्राणादिभिरनन्तैरसद्भिरेवाविद्यमानैः न परमार्थतः । न ह्यप्रचलिते मनसि कश्चिद्भाव उपलक्षयितुं शक्यते केनचित् । न चाऽऽत्मनः प्रचलनमस्ति । प्रचलितस्यैवोपलभ्यमाना भावा न परमार्थतः सन्तः कल्पयितुं शक्याः । अतोऽसद्भिरेव प्राणादिभावैरद्वयेन च परमार्थसत्ता-

वस्तु नानारसमिति मते निरोधादेः सुसाध्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह-भावैरिति । भावा व्यावृत्ता विशेषाः । ते च व्यभिचारित्वादसन्तो रज्जुसर्पवत् । अद्वयमनुवृत्तं सामान्यं विशेषाकारैरवस्तुभूतैः सामान्याकारेण च तादृशेनायमव्यावृत्ताननुगतपूर्णसत्ताचिदेकतानः सन्नात्मैव मूढैर्मोहमाहात्म्यात्कल्प्यते । न वस्तुतः सामान्यविशेषभावोऽस्ति । परस्पराश्रयत्वादित्यर्थः । विशेषाणामसत्त्वे कथं सत्त्वेन व्यवहारः स्यादित्याशङ्क्य सत्तातादात्म्येन कल्पितत्वात्तेषां सत्त्वेन व्यवहारोपपत्तिरित्याह-भावा इति । अनुगतसत्ताकारेण कल्पिताः सत्त्वव्यवहारा भवन्तीति शेषः । सामान्यविशेषभावस्य कल्पितत्वादखण्डैकरसत्त्वे वस्तुनः सिद्धे निरोधादेर्दुःसाधनत्वमुचितमिति फलितमाह-तस्मादिति । श्लोकात्पर्यं दर्शयति-पूर्वेति । निरोधादिसर्वविशेषाभावोपलक्षितं वस्तु वस्तुभूतमिति पूर्वश्लोकार्थस्तस्य सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि विशेषानाश्रित्य निरोधादेः सुसाधनत्वादसत्त्वमाशङ्क्यते । तेन तस्य साधनापेक्षायां तत्प्रदर्शनपरोऽयं श्लोक इत्यर्थः । तत्र पूर्वार्धगतान्यक्षराणि दृष्टान्तावष्टम्भेन व्याचष्टे-यथेत्यादिना । संसृष्टरूपेण कल्पितत्वेऽपि स्वरूपेणानारोपितत्वाद्वज्जुद्रव्यस्य व्यावहारिकसत्यत्वमुन्नेयम् । अविद्यमानैरयमात्मा कल्प्यते न परमार्थतस्तेषां सत्त्वमिति शेषः । कथं प्राणादीनां परमार्थतोऽसत्त्वमित्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तेषां मनःस्पन्दितमात्रत्वप्रतीतेर्मृषात्वं स्वप्रवदित्याह-न हीति । आत्मपरिणामत्वान्मनश्चलनमन्तरेणापि प्राणादिभावानां परमार्थतः सत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह-न चेति । न हि विभोरात्मनो नभोवच्चलनं वास्तवमवकल्पते । न च तदभावे निरवयवस्य परिणामसम्भावनेत्यर्थः । प्राणादीनामात्मपरिणामसम्भवे फलितमाह-प्रचलितस्येति । प्रगतं चलितं यस्य स तथाकूटस्थस्यैवाऽऽत्मनो भासमाना भावा न परमार्थतः सन्तो भवितुमुत्सहन्ते । दृश्यत्वजडत्वादिना स्वप्रवन्मिथ्यात्वसिद्धेरित्यर्थः । एवं प्राणादिभावानां मिथ्यात्वं प्रसाध्य फलितं दर्शयन्पूर्वार्धाक्षराणां व्याख्यानमुपसंहरति-अत इति । अद्वयस्य परमार्थत्वात्तदात्मना कथमात्मा कल्पितः स्यादित्याशङ्क्य स्वरूपेणाकल्पितस्य संसृष्टरूपेण कल्पितत्वमिष्टमित्याह-परमार्थसतेति ।

नाऽऽत्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथञ्चन ।

ऽऽत्मना रज्जुवत्सर्वविकल्पास्पदभूतेनायं स्वयमेवाऽऽत्मा कल्पितः ।
सदैकस्वभावोऽपि संस्ते च प्राणादिभावा अप्यद्वयेनैव सताऽऽत्मना
विकल्पिताः । न हि निरास्पदा काचित्कल्पनोपलभ्यते । अतः सर्वकल्-
नास्पदत्वात्स्वेनाऽऽत्मनाऽद्वयस्याव्यभिचारात् । कल्पनावस्थायामप्यद्व-
यता शिवा । कल्पना एव त्वशिवाः । रज्जुसर्पादिवज्रासादिकारिण्यो हि
ताः । अद्वयताऽभयाऽतः सैव शिवा ॥ ३३ ॥

कुतश्चाद्वयता शिवा । नानाभूतं पृथक्त्वमन्यस्यान्यस्माद्यत्र दृष्टं
तत्राशिवं भवेत् । न ह्यत्राद्वये परमार्थसत्यात्मनि प्राणादिसंसारजातमिदं
जगदात्मभावेन परमार्थस्वरूपेण निरूप्यमाणं नानावस्त्वन्तरभूतं भवति ।
यथा रज्जुस्वरूपेण प्रकाशेन निरूप्यमाणो न नानाभूतः कल्पितः सर्पोऽ-
स्ति तद्वत् । नापि स्वेन प्राणाद्यात्मनेदं विद्यते कदाचिदपि रज्जुसर्पवत्
ल्पितत्वादेव । तथाऽन्योन्यं न पृथक्प्राणादि वस्तु यथाऽश्वान्महिषः पृथ-

अविद्यावशादिष्टा कल्पना न स्वभाववशादित्याह-सदेति । प्राणादीनामसत्ते
सत्त्वेन कथं व्यवहारगोचरत्वमित्याशङ्क्य तृतीयपादार्थमाह-ते चेति । कल्पि-
तानां प्राणादिभावानामधिष्ठानसत्तया सत्त्वेन न सत्ताऽवकल्प्यते । तेषाम-
धिष्ठानापेक्षानियमाभावादित्याशङ्क्याऽऽह-न हीति । सर्वविकल्पना साधिष्ठा-
नैव दृश्यते । न चासतोऽधिष्ठानत्वमारोपितानुवेधाभावात्तदनुवेधानु सतोऽ-
धिष्ठानत्वमेष्टव्यम् । तथा च प्राणादिभावानां वस्तुतोऽसत्त्वेऽपि सति कल्पि-
तानां सत्त्वेन व्यवहारसिद्धिरित्यर्थः । चतुर्थपादार्थमाह-अत इति । स्वेनेति
विशेषणं संसृष्टरूपेण व्यभिचाराङ्गीकारार्थम् । कल्पनाराहित्यदशायामेवाह-
यता शिवेत्याशङ्क्य कल्पनामात्रस्याशिवत्वान्मैवमित्याह-कल्पनेति । त्रासादी-
त्यादिशब्देन हर्षशोकादयो गृह्यन्ते । यदुक्तमद्वयता शिवेति तदुपपादयति-
अद्वयतेति ॥ ३३ ॥

किंच किमिदं नानाभूतं द्वैतमात्मतादात्म्येन वा सिध्यति स्वातन्त्र्ये-
वेति विवेक्तव्यम् । नाऽऽद्य इत्याह-नाऽऽत्मभावेनेति । इदं हि नानाभूतं द्वैतं
नाऽऽत्मतादात्म्येन सेद्गुमर्हति । जडाजडयोर्विरुद्धस्वभावयोस्तादात्म्यायो-
गात् । भेदोद्दिश्यतात्मतादात्म्ये च द्वैतस्य नानात्वासिद्धेरित्यर्थः । द्वितीयं
दूषयति-न स्वेनेति । स्वेन सत्ताप्रतीत्योरन्यानपेक्षतालक्षणस्वातन्त्र्येणापि न
द्वैतं सेद्गुं पारयति । तथा स्वातन्त्र्ये सत्यात्मत्वप्रसङ्गादनात्मनोऽद्वैतत्वा पात-
दित्यर्थः । किञ्च किमिदं द्वैतमन्योऽन्यं पृथगपृथग्वेति विवेक्तव्यं नाऽऽद्य
इत्याह-न पृथगिति । न हि किञ्चिदपि द्वैतं परस्परं पृथगेव सिध्यति पृथक्त्वव-

न पृथङ्नापृथक्किञ्चिदिति तत्त्वविदो विदुः ॥ ३४ ॥

वीतरागभयक्रोधैर्मुनिभिर्वेदपारगैः ।

ग्विद्यत एव । अतोऽसत्त्वाच्चापृथग्विद्यतेऽन्योन्यं परेण वा किञ्चिदिति । एवं परमर्थात्तत्त्वमात्मविदो ब्राह्मणा विदुः । अतोऽशिवहेतुत्वाभावादद्वय-
तैव शिवेत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

तदेतत्सम्यग्दर्शनं स्तूयते । विगतरागभयद्वेषक्रोधादिसर्वदोषैः सर्वदा
मुनिभिर्मननशीलैर्विवेकिभिर्वेदपारगैरवगतवेदार्थतत्त्वैर्ज्ञानिभिर्निर्विकल्पः-

धर्मप्रतियोगिरूपावच्छिन्नत्वेनान्योऽन्याश्रयत्वाद्धर्मत्वस्वरूपत्वयोर्दुर्वचनत्वा-
दित्यर्थः । नापि किञ्चिदन्योन्यमपृथग्भूत्वा सिध्यति । घटपटादिशब्दानां
पर्यायत्वप्रसङ्गाद्व्यवहारलोपापातादित्याह-नापृथगिति । अतो वास्तवाकारेण
स्ववर्था निरूपणासहमेव द्वैतमिति फलितमाह-इति तत्त्वेति । युक्तमद्वयता शिवेति
तत्र हेतुवन्तरोपन्यासपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति-कृतश्चेति । तदेव स्फुटयति-नाना-
भूतमित्यादिना । नानाभूतमित्यस्य पर्यायोपादानं पृथक्त्वमिति तस्य भयकारण-
त्वं प्रकटयति-अन्यस्येति । तत्र व्याघ्रचोरादाविति यावत् । तद्वयकारणं भेद-
दर्शनमद्वये वस्तुनि नास्तीत्याह-न द्वैतम् । अध्यस्तमधिष्ठानरूपेण तत्त्वतो निरु-
प्यमाणमसदेव भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह-यथेति । प्रदीपप्रकाशेनाधिष्ठानमात्र-
तया समारोपितः सर्पो यदा निरुप्यते तदा नासौ तद्वयतिरेकेण विध्यति ।
तथा जगदपीदं तदात्मस्वरूपेण निरुप्यमाणं नान्यत्वेन सिध्येदित्यर्थः । एवं
प्रथमपादं व्याख्याय द्वितीयपादं व्याचष्टे-नापीति । कदाचिदपीति । कल्पनाव-
स्थायां प्रागूर्ध्वं चेत्यर्थः । न पृथगित्यस्यार्थमाह-तथेति । पृथक्त्वस्यान्योन्याश्र-
यत्वेन दुर्वचनत्वाद्द्वैतस्योदाहरणं तु प्रातीतिकं पृथक्त्वमधिकृत्याविरुद्धम् ।
नापृथगित्यादि व्याकरोति-अत इति । द्वैतस्य प्रागुक्तन्यायेनासत्त्वाच्च तदन्यो-
न्यं वा परेणाऽऽत्मना वा सहापृथग्भूत्वा सेद्धुमर्हति । अतो दुर्निरूपत्वाच्च
किञ्चिद्द्वैतं नामास्तीति ब्रह्मविदां मतमित्यर्थः । दृष्टं हि द्वैतं भयहेतुस्तदस्पृष्टं
पुनरद्वैतमभयमेवेत्युपसंहरति-अत इति ॥ ३४ ॥

किमिति यथोक्तमद्वैतं सर्वेषां न प्रतीतिगोचरतामाचरतोत्याशङ्क्याऽऽह-
वीतेति । रागादिप्रतिबन्धविधुराणामेव यथोक्तमद्वैतदर्शनं न सर्वेषामित्यर्थः ।
श्लोकस्य तात्पर्यमाह-तदेतदिति । स्तुतिश्च तदुपायप्रवृत्तावुपकरोतीति शेषः ।
आदिपदेन सम्यग्दर्शनप्रतिबन्धकाः सर्वे दोषाः सङ्गृह्यन्ते । रागादिविमोक्रो-
यदा कदाचिदनधिकारिणामपि सम्भवत्यतो विशिनष्टि-सर्वदेति । सदा रागा-
दिव्यावृत्तौ विवेकं हेतुं प्रपञ्चयति-मुनिभिरिति । विवेके च पदशक्तेर्वाक्यतात्पर्य-

निर्विकल्पो ह्ययं दृष्टः प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः ॥ ३५ ॥

तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत्स्मृतिम् ।

अद्वैतं समनुप्राप्य जडवल्लोकमाचरेत् ॥ ३६ ॥

सर्वविकल्पशून्योऽयमात्मा दृष्ट उपलब्धो वेदान्तार्थतत्परैः । प्रपञ्चोपशमः प्रपञ्चो द्वैतभेदविस्तारस्तस्योपशमोऽभावो यस्मिन्स आत्मा प्रपञ्चोपशमोऽत एवाद्वयः । विगतदोषैरेव पण्डितैर्वेदान्तार्थतत्परैः संन्यासिभिः परमात्मा द्रष्टुं शक्यो नान्यैः रागादिक्लुषितचेतोभिः स्वपक्षपातिदर्शनैस्तार्किकादिभिरित्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

यस्मात्सर्वानर्थप्रशमरूपत्वादद्वयं शिवमभयमत एवं विदित्वैनमद्वैते स्मृतिं योजयेत् । अद्वैतावगमायैव स्मृतिं कुर्यादित्यर्थः । तच्चाद्वैतमवगम्याहमस्मि परं ब्रह्मेति विदित्वाऽशनायाद्यतीतं साक्षादपरोक्षादजमात्मानं सर्वलोकव्यवहारातीतं जडवल्लोकमाचरेत् । अप्रख्यापयन्नात्मानमहमेवंविध इत्यभिप्रायः ॥ ३६ ॥

स्य च परिज्ञानं कारणमित्याह-वेदेति । एवं सम्यग्ज्ञानाधिकारिणं साधनचतुष्टयसम्पन्नमुक्त्वा तद्विषयं निरूपयति-निर्विकल्प इति । आत्मनश्चाक्षुषत्वशङ्कां वारयति-उपलब्ध इति । हिशब्दद्योत्यमर्थमाह-वेदान्तेति । सर्वविकल्पशून्यत्वात्मात्मनः स्फुटयितुं प्रपञ्चोपशमविशेषणम् । आत्मनोऽभावत्वं बहुव्रीहिणा प्रत्युदस्यते । हेतुहेतुमद्भावेन पुनरुक्तिं विशेषणयोर्व्यासेधति-अत एवेति । सम्यग्दर्शनाधिकारिणो दर्शितानुपसंहरति-विगतेति । अनधिकारिणो दर्शयन्वैशेषिकवैनाशिकादिशास्त्राभिज्ञानामपि तदन्तर्भावं सूचयति-नान्यैरिति ॥ ३५ ॥

मिथ्याज्ञानप्रचयसंस्काराद्वेदान्तार्थतात्पर्यवृत्तां पण्डितानामपि नाद्वैते प्रत्ययदाढर्यं सिध्यतीत्याह-तस्मादिति । शास्त्रादद्वैतमवगम्य स्मृतिसन्ततिं कुर्वतो लोकानुवर्तने विधिनियममाह-अद्वैतमिति । तस्मादित्यस्यार्थमाह-यस्मादिति । एवमिति निर्विकल्पत्वादिपरामर्शः । विदित्वा शास्त्रतोऽवगम्येत्यर्थः । अद्वैतावगतिदाढर्यार्थं स्मृतिसन्ततिकर्तव्यतायां नियमविधिमभ्यनुजानाति-अद्वैत इति । अद्वैतमित्याद्युत्तरार्थं विभजते-तच्चेति । जडसदृशस्य कथं लोकाचरणमबुद्धिपूर्वकारित्वादित्याशङ्क्याऽऽह-सर्वलोकेति । लौकिकव्यवहारानतीत्य विदुषो जडवदाचरणं कीदृशमित्यपेक्षायां चतुर्थं पादमनूय तात्पर्यमाह-जडवदिति । एवंविधोऽहमित्यात्मानं विद्याभिजनादिभिरप्रख्यापयन्जडवदेव विद्वाल्लोकमाचरेदिति योजना ॥ ३६ ॥

निस्तुतिर्निर्मस्कारो निःस्वधाकार एव च ।

चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेत् ॥ ३७ ॥

कया चर्यया लोकमाचरेदित्याह-स्तुतिनमस्कारादिसर्वकर्मवर्जित-
स्त्यक्तसर्वबाह्यैषणः प्रतिपन्नपरमहंसपारिव्राज्य इत्यभिप्रायः । “एतं वै
तमात्मानं विदित्वा” इत्यादिश्रुतेः । “तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्प-
रायणाः” इत्यादिस्मृतेश्च । चलं शरीरं प्रतिक्षणमन्यथाभावात् । अचल-
मात्मतत्त्वम् । यदा कदाचिद्भोजनादिव्यवहारनिमित्तमाकाशवदचलं स्व-
रूपमात्मतत्त्वमात्मनो निकेतमाश्रयमात्मस्थितिं विस्मृत्याहमिति मन्यते
यदा तदा चलो देहो निकेतो यस्य सोऽयमेवं चलाचलनिकेतो विद्वान्न
पुनर्बाह्यविषयाश्रयः । स च यादृच्छिको भवेत् । यदृच्छाप्राप्तकौपोना-
च्छादनग्रासमात्रदेहस्थितिरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु परापरदेवयोः स्तुतिपूर्वकप्रमाणस्य श्राद्धादिक्रियायाश्च कर्तव्यतया
प्रतिबन्धात्कथं विदुषो जडवदाचरणमिति तत्राऽऽह-निस्तुतिरिति । तथाऽपि
जीवता कापि स्थातव्यत्वादाश्रयमुद्दिश्य प्रवृत्तेरावश्यकत्वात्कुतो जडसादृश्यमि-
त्याशङ्क्याऽऽह-चलेति । चलं चाचलं च चलाचले ते निकेतो यस्याऽऽश्रयः स त-
थेति यावत् । तथाऽपि कौपीनाच्छादनाशनपानादिदेहस्थितिप्रयोजकापेक्षया
प्रवृत्तिध्रौव्यान्न विदुषो जडतुल्यतेत्याशङ्क्याऽऽह-यतिरिति । आकाङ्क्षापूर्वकं
पूर्वाधार्क्षराणि व्याचष्टे-कथेत्यादिना । वर्णाश्रमाभिमानवतस्तत्तत्कर्मसु वर्तमा-
नस्य कथमिदं विशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह-त्यक्तेति । परमहंसस्य पारिव्राज्यं प्रति-
पत्तुमशक्यमप्रामाणिकत्वादिति चेन्मैवं श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादित्याह-एतमिति ।
विदित्वेत्यापातिकं वेदनं व्युत्थानहेतुत्वेनोच्यते । तस्मिन्नेव परस्मिन्वस्तुनि
विषयान्तरेभ्यो व्यावृत्ता बुद्धिर्येषामिति तथा । तदेव परं वस्त्वात्मानिरुपचरितं
स्वरूपं येषां ते तथोच्यन्ते । तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि निष्ठा निश्चयेन स्थिति-
र्येषां ते तथेत्याह-तन्निष्ठा इति । तदेवाऽऽत्मभूतं परं वस्तु परमयनं परा गति-
र्येषां ते तथेत्याह-तत्परायणा इति । आदिशब्देन सर्वकर्माणि मनसेत्यादिवाक्यं
गृह्यते । कदा पुनश्चलो देहो विदुषो निकेतो भवति तत्राऽऽह-यदेति । अवि-
वक्षिते हि कालविशेषे विवक्षितं व्यवहारं निमित्तीकृत्याऽऽत्मस्थितिमुक्तवि-
शेषणवतीं विस्मृत्याहङ्कारममकारपरवशो यदा विद्वानवतिष्ठते तदेति योजना ।
स्वभावतस्त्वचलमात्मस्वरूपमेवास्य निकेतनम् । चलं पुनः शरीरमुपदर्शित-
विस्मरणद्वारेणेति निगमयति-सोऽयमिति । अविदुषो विशेषार्थं व्यावर्त्य कीर्त-
यति-न पुनरिति । चतुर्थपादार्थमाह-स चेति ॥ ३७ ॥

तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु बाह्यतः ।

तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वादप्रच्युतो भवेत् ॥ ३८ ॥

इति गौडपादीयकारिकायां (सु) वैतथ्याख्यं द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २ ॥

बाह्यं पृथिव्यादि तत्त्वमाध्यात्मिकं च देहादिलक्षणं रज्जुसर्पादिवत्स्व-
प्रमायादिवच्चासत् । “वाचाऽऽरम्भणं विकारो नाप्रधेयम्” इत्यादिश्रुतेः
“आत्मा च सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजोऽपूर्वोऽनपरोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्न
आकाशवत्सर्वगतः सूक्ष्मोऽचलो निर्गुणो निष्कलो निष्क्रियस्तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि” इतिश्रुतेः । इत्थेवं तत्त्वं दृष्ट्वा तत्त्वीभूतस्तदारामो न
बाह्यरमणो यथाऽतत्त्वदर्शी कश्चिच्चित्तमात्मत्वेन प्रतिपन्नश्चित्तचलनमनुच-
लितमात्मानं मन्यमानस्तत्त्वाच्चलितं देहादिभूतमात्मानं कदाचिन्मन्यते
प्रच्युतोऽहमात्मतत्त्वादिदानीमिति । समाहिते तु मनसि कदाचित्तत्त्वभूतं
प्रसन्नात्मानं मन्यते इदानीमस्मि तत्त्वीभूत इति । न तथाऽऽत्मविद्भवेत् ।
आत्मन एकरूपत्वात्स्वरूपप्रच्यवनासम्भवाच्च । सदैव ब्रह्मास्मीत्यप्रच्युतो

अहमेव परं ब्रह्म न मत्तोऽन्यदस्ति किञ्चिदिति स्मृतिसन्ततिकरणमपि न
कालंविशेषनियतं किन्तु नैरन्तर्येण कर्तव्यमित्याह—तत्त्वमिति । आध्यात्मिकं
शरीरादि कल्पितं तत्त्वमधिष्ठानमात्रं दृष्ट्वा बाह्यतो देहाद्वहिरवस्थितं पृथिव्यादि
च कल्पितत्वेनावगत्त्वादधिष्ठानमात्रमेवेत्यनुभूय स्वयमपि द्रष्टा परमार्थवस्तु-
स्वभावमापन्नस्तत्रैवाऽऽसक्तचेता बाह्येभ्यो विषयेभ्यो व्यावृत्तबुद्धिस्तस्मिन्नेव
तत्त्वे परमार्थभूते प्रतिष्ठितस्तद्दर्शननिष्ठः स्यादित्यर्थः । पृथिव्यादेर्देहादेश्च प्रत्येकं
परमार्थत्वसम्भवे कथमद्वैतनिष्ठा सिध्येदित्याशङ्क्य व्याचष्टे—बाह्यमित्यादिना ।
किन्तुदुभयोस्तत्त्वं तदाऽऽह—रज्जुसर्पवदिति । उक्तस्य विकारजातस्यासत्त्वे प्रमा-
णमाह—वाचाऽऽरम्भणमिति । द्रष्टुरात्मनोऽपि दृश्यप्रतियोगित्वात्तुल्यं वाचाऽऽ-
रम्भणत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मा चेति । भवतु परस्याऽऽत्मनस्तत्तदागमवचन-
निर्देशादुक्तलक्षणत्वं तथाऽपि द्रष्टुरात्मनो न यथोक्तरूपत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—
तत्त्वमिति । विशेषणानि तु प्राचीनानि तत्तदागमोपात्तान्यपुनरुक्तानि ।
द्वितीयार्थं व्याचष्टे—इत्येवमिति । आत्मारामत्वं कथमित्याशङ्क्य बाह्यविष-
यासक्तिं त्यक्त्वा प्रत्यगात्मन्येव परितृप्तत्वादित्याह—न बाह्येति । तत्त्वादप्रच्युतो
भवतीत्येतद्व्यतिरेकमुखेन व्याकरोति—यथेत्यादिना । अतत्त्वदर्शीति च्छेदः ।
आत्मविदो नाव्यवस्थितमात्मदर्शनमित्यत्र हेतुमाह—आत्मन इति । सति स्वरूपे
स्वरूपात्प्रच्युतेरप्रसक्तत्वात्तत्प्रतिषेधो युक्तो न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—सदेति ।

अथ गौडपादीयकारिकास्वद्वैतारण्यं तृतीयं प्रकरणम् ।

ॐ उपासनाश्रितो धर्मो जाते ब्रह्मणि वर्तते ।

भवेत्तत्त्वात्सदाऽप्रच्युतात्मतत्त्वदर्शनो भवेदित्यभिप्रायः । “शुनि चैव श्वपाके च” । “समं सर्वेषु भूतेषु” इत्यादिस्मृतेः ॥ ३८ ॥

इति श्रीगोविन्द भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्रजकाचार्यस्य
शङ्करभगवतः कृतौ गौडपादीये आगमशास्त्रभाष्ये
वैतथ्याख्यं द्वितीयप्रकरणम् ॥ २ ॥

ओङ्कारनिर्णय उक्तः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत आत्मेतिप्रतिज्ञामात्रेण ।

वस्तुनः सदैकरूपत्वे स्मृतिमुदाहरति-शुनि चेति । समदर्शिनः सदैकरूपवस्तु-
दर्शिन एव पण्डिता नान्ये तथेत्यर्थः । स्वरूपाप्रच्यवने च स्मृतिं दर्शयति-
सममिति । तत्र हि विनश्यत्स्वविनश्यन्तमिति स्वरूपाप्रच्यवनमुक्तम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचितायां गौडपादी-
यकारिकाभाष्यटीकायां वैतथ्याख्यं द्वितीय-
प्रकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

तर्कावष्टम्भेन द्वैतवैतथ्यनिरूपणं परिसमाप्याद्वैतमार्थिकमपि तर्कतः
सम्भावयितुं प्रकरणान्तरं प्रारिप्सुरुपास्योपासकभेददृष्टिं तावदपवदति-उपा-
सनेति । देहस्य धारणाद्धर्मो जीवो भूतसङ्गाताकारेण जाते ब्रह्मणि तदभिमा-
नित्वेन वर्तते । स प्रागुत्पत्तेरजं सर्वमित्येवं कालावच्छिन्नं वस्तु मन्यते ।
स पुनरुपासनां पुरुषार्थसाधनत्वेनाऽऽश्रितस्तदेव ब्रह्म प्रतिपत्स्ये शरीरपाता-
दूर्ध्वमित्येवम् । यतो मिथ्याज्ञानवानवतिष्ठते तेनासौ कृपणोऽल्पको ब्रह्मविद्भिः
स्मृतश्चिन्तित इत्यर्थः । प्रकरणान्तरमवतारयन्वृत्तमनुद्ववति-ओङ्कारेति । तस्य
हि निर्णये प्रथमे प्रकरणे प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत इति विशेषणैरात्मा प्रतिज्ञा-
मात्रेणाद्वितीयो व्याख्यात इत्यर्थः । द्वितीयप्रकरणार्थं सङ्क्षिप्यानुवदति-ज्ञात
इति । तत्रैवाऽऽद्ये प्रकरणे ‘ज्ञाते द्वैतं न विद्यते’ इत्यत्र प्रतिज्ञामात्रेण द्वैताभावः ।

प्रागुत्पत्तेरजं सर्वं तेनासौ कृपणः स्मृतः ॥ १ ॥

‘ज्ञाते द्वतं न विद्यते’ इति च । तत्र द्वैताभावस्तु वैतथ्यप्रकरणेन स्वममा-
यागन्धर्वनगरादिदृष्टान्तैर्दृश्यत्वाद्यन्तर्गत्वादिहेतुभिस्तर्केण च प्रतिपा-
दितः । अद्वैतं किमागममात्रेण प्रतिपत्तव्यमाहोस्वित्तर्केणापीत्यत आह ।
शक्यते तर्केणापि ज्ञातुम् । तत्कथमित्यद्वैतप्रकरणमारभ्यते । उपास्यो-
पासनादिभेदजातं सर्वं धितथं केवलश्चाऽऽत्माऽद्वयः परमार्थ इति स्थि-
तमतीते प्रकरणे । यत उपासनाश्रित उपासनामात्मनो मोक्षसाधनत्वेन
गत उपासकोऽहं ममोपास्यं ब्रह्म । तदुपासनं कृत्वा जाते ब्रह्मणोदानी
वर्तमानोऽजं ब्रह्म शरीरपातादूर्ध्वं प्रतिपत्स्ये प्रागुत्पत्तेश्चाजमिदं सर्वमहं
च । यदात्मकोऽहं प्रागुत्पत्तेरिदानीं जातो जाते ब्रह्मणि च वर्तमान
उपासनया पुनस्तदेव प्रतिपत्स्य इत्येवमुपासनाश्रितो धर्मः साधको
येनैवं क्षुद्रब्रह्मचित्तेनासौ कारणेन कृपणो दीनोऽल्पकः स्मृतो नित्याजब्र-
ह्मदर्शिभिर्महात्मभिरित्यभिप्रायः । “यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते” इत्यादिश्रुतेस्तलवकाराणाम् ॥

उक्तः । स तु द्वितीयेन प्रकरणेन हेतुदृष्टान्तात्मकेन तर्केण च प्रतिपादितो
नात्र प्रतिपादयितव्यमवशिष्टमस्तीत्यर्थः । तृतीयं प्रकरणमाकाङ्क्षापूर्वकम-
वतारयति—अद्वैतमिति । ‘नैषातर्केण मतिरापनेयेति’ श्रुतेरद्वैतं कथं तर्केण ज्ञातुं
शक्यमित्याक्षिपति—तत्कथमिति । स्वतन्त्रतर्काप्रवेशेऽपि तस्मिन्नागमिकतर्कस्य
सहकारितया सम्भवनाहेतुत्वात्तर्केणापि ज्ञातुं शक्यमिति व्यवहारोपपत्तिरिति
मत्वाऽऽह—अद्वैतेति । यदि तर्केणाद्वैतं सम्भारयितुं प्रकरणमारभ्यते तर्हि किमि-
त्युपासकनिन्दा प्रथमं प्रस्तूयते तत्राऽऽह—उपास्येति । उक्तवक्ष्यमाणविरोधि-
त्वादुपासकस्य तन्निन्दा प्रकृतोपयोगिनीत्यर्थः । कथं तर्हि तत्र तत्राजत्वमा-
त्मनो दर्शयन्ती श्रुतिर्घटिष्यते तत्राऽऽह—प्रागिति । प्रागवस्थायां सर्वमिदमज-
महं च तथेत्युपासको यतो मन्यतेऽतश्च प्रागवस्थब्रह्मविषया भविष्यत्यजत्व-
श्रुतिरित्यर्थः । कार्यस्थित्यवस्थायां यदि ब्रह्म तन्मात्रमिष्टं तर्हि किमुपासनया
प्राप्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—यदात्मक इति । इदानीमुत्पत्त्यवस्थायां जातो जाते
ब्रह्मणि स्थित्यवस्थायां वर्तमानोऽहं प्रागुत्पत्तेर्यदात्मकः सन्नासं तदेव पुनः
प्रलयावस्थायामुपासनया प्रतिपत्स्ये तत्कतुन्यायादिति सम्बन्धः । तलव-
काराणां शाखायामुपास्यस्य ब्रह्मत्वनिषेधदर्शनाच्चोपासकनिन्दा युक्तेत्याह—
यद्वाचेति । अनभ्युदितमनभिप्रकाशितमभ्युद्यतेऽभिप्रकाश्यते उपासते वाचा
विषयीकुर्वन्तीत्यर्थः । आदिशब्देन यन्मनसेत्यादि गृह्यते ॥ १ ॥

अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समतांगतम् ।

यथा न जायते किञ्चिज्जायमानं समन्ततः ॥ २ ॥

सबाह्याभ्यन्तरमजमात्मानं प्रतिपत्तुमशक्नुवन्नविद्यया दीनमात्मानं
मन्यमानो जातोऽहं जाते ब्रह्मणि वर्ते तदुपासनाश्रितः सन्नह्य प्रतिपत्स्य
इत्येवं प्रतिपन्नः कृपणो भवति यस्मादतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमकृपणभाव-
मजं ब्रह्म । तद्धि कार्पण्यास्पदम् “यत्रान्योऽन्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्वि-
जानाति तदल्पं मर्त्यमसत्” “वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयम्” इत्या-
दिश्रुतिभ्यः । तद्विपरीतं सबाह्याभ्यन्तरमजकार्पण्यं भूमाख्यं ब्रह्म । यत्प्राप्या-
विद्याकृतसर्वकार्पण्यनिवृत्तिस्तदकार्पण्यं वक्ष्यामीत्यर्थः । तदजाति, अवि-
द्यमाना जातिरस्य । समतां गतं सर्वसाम्यं गतम् । कस्मात् । अवयव-
वैषम्याभावात् । यद्धि सावयवं वस्तु तदवयवैर्वैषम्यं गच्छज्जायत
इत्युच्यते । इदं तु निरवयवत्वात्समतां गतमिति न कैश्चिदवयवैः स्फुटत्य-
तोऽजात्यकार्पण्यम् । समन्ततः समन्ताद्यथा न जायते किञ्चिदल्पमपि
न स्फुटति रज्जुसर्पवद्विद्याकृतदृष्ट्या जायमानं येन प्रकारेण न जायते
सर्वतोऽजमेव ब्रह्म भवति तथा तं प्रकारं शृण्वित्यर्थः ॥ २ ॥

भेददर्शिनमुपासकमद्वैतविरोधिनं निन्दित्वा सम्प्रत्यद्वैतप्रतिज्ञां करोति-
अत इति । जातिर्जन्म तद्रहितमजातिः । तत्र हेतुमाह-समतामिति । जन्मराहित्यं
साधयति-यथेति । अतःशब्दार्थमाह-सबाह्येति । प्रतिज्ञाभागं विभजते-
अकृपणेति । तदेव व्यतिरेकमुखेन स्फोरयति-तद्धीति । दर्शनादिविशेष-
व्यवहारगोचरीभूतं कार्यजातं परिच्छिन्नं नाशि चोच्यते । तदेव कृपणत्वा-
लम्बनमित्यर्थः । तच्च मिथ्याभूतमित्यत्र प्रमाणमाह-वाचाऽऽरम्भणमिति ।
कार्पण्यमुक्त्वा तदभावरूपमकार्पण्यं प्रकटयति-तद्विपरीतमिति । प्राप्य ज्ञात्वेति
यावत् । द्वितीयपादं व्याचष्टे-तदजातीत्यादिना । सर्वात्मना साम्यं निर्विशेषत्वं
गतमित्यत्र हेतुं पृच्छति-कस्मादिति । निर्विशेषत्वे हेतुमाह-अवयवेति । हेतुमेव
प्रकटयन्व्यतिरेकमुखेनाजत्वं प्रपञ्चयति-यद्धीत्यादिना । समन्तत इति
पूर्णत्वसङ्कीर्तनम् । द्वितीयार्धं व्याचष्टे-यथेत्यादिना । यथा रज्ज्वां सर्पो भ्रान्त्या
जायते तथा सर्व भ्रान्तिदृष्ट्या जायमानत्वेन भासमानमपि यथा येन प्रकारेण
वस्तुतो न जायते किन्तु सर्वतो देशतः कालतो वस्तुतश्च पूर्ण कूटस्थमेव
वस्तु भवति तथा तं प्रकारमिति सम्बन्धः ॥ २ ॥

आत्मा आकाशवज्जीवैर्घटाकाशैरिवोदितः ।

घटादिवच्च सङ्घातैर्जातावेतन्निदर्शनम् ॥ ३ ॥

अजाति ब्रह्माकार्पण्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं तत्सिद्ध्यर्थं हेतुं दृष्टान्तं च वक्ष्यामीत्याह-आत्मा परो हि यस्मादाकाशवत्सूक्ष्मो निरवयवः सर्वगत आकाशवदुक्तो जीवैः क्षेत्रज्ञैर्घटाकाशैरिव घटाकाशतुल्य उदित उक्तः । स एवाऽऽकाशसमः पर आत्मा । अथवा घटाकाशैर्यथाऽऽकाश उदित उत्पन्नस्तथा परो जीवात्मभिरुत्पन्नो जीवात्मनां परस्मादात्मन उत्पत्तिर्या श्रूयते वेदान्तेषु सा महाकाशाद्वटाकाशोत्पत्तिसमा न परमार्थत इत्यभिप्रायः । तस्मादेवाऽऽकाशाद्वटादयः सङ्घाता यथोत्पद्यन्त एवमाकाशस्थानीयात्परमात्मनः पृथिव्यादिभूतसङ्घाता आध्यात्मिकाश्च कार्यकारणलक्षणा रज्जुसर्पवद्विकल्पिता जायन्ते । अत उच्यते घटादिवच्च सङ्घातैरुदित इति । यदा मन्दबुद्धिप्रतिपिपादयिषया श्रुत्याऽऽत्मनो जातिरुच्यते जीवादीनां तदा जाताबुद्ध्युपगम्यमानायामेतन्निदर्शनं दृष्टान्तो यथोदिताकाशवदित्यादिः ॥ ३ ॥

प्रतिज्ञावाक्ये ब्रह्मशब्देन परमात्मा प्रकृतः स कीदृगित्यपेक्षायामाह-आत्मा हीति । जीवभेदप्रतीतिस्तर्हि कथमित्याशङ्क्याऽऽह-जीवैरिति । यथाऽऽकाशो विभुत्वादिधर्मः स्वगततात्त्विकभेदवान्न भवति तथा परमात्मा विशेषाभावात् । यथा च महाकाशो घटाकारेण प्रतीयते तथा परमात्मानानाविधजीवाकारेण प्रतीतिगोचरो भवतीत्यर्थः । कथं सङ्घातानां परमादुत्पत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-घटादिवदिति । यथा मृदः सकाशाद्वटादयो जायन्ते तथा परमात्मैव पृथिव्यादिसङ्घाताकारेण जायत इत्यर्थः । यदाऽऽत्मनो जीवादीनामुत्पत्तिरिष्टा तदा तस्यामुत्पत्तौ दृष्टान्तवचनमेतदित्याह-जाताविति । श्लोकस्य वृत्तानुवादपूर्वकं तात्पर्यमाह-अजातीत्यादिना । प्रथमपादस्याक्षरार्थमाह-आत्मेत्यादिना । विमतः स्वगततात्त्विकभेदशून्यः सूक्ष्मत्वान्निरवयवत्वाद्विभुत्वादाकाशवत् । न च परमाण्वादौ सूक्ष्मत्वादेर्व्यभिचारः । तस्यैवासम्भत्वात् । क्वचिदपि तात्त्विकभेदासम्प्रतिपत्तेश्चेत्यर्थः । जीवैरित्यादिव्याचष्टे-जीवैरिति । जीवाकारेण परमात्मैवोक्तः । "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि" इति स्मृतेरित्यर्थः । उदितशब्दश्चेदुक्तार्थस्तर्हि परस्यैवाऽऽत्मनः सङ्घातरूपेणोक्तत्वे सप्रपञ्चत्वं प्रसज्येतेत्याशङ्क्याऽऽह-अथवेति । तर्हि नाऽऽत्माऽऽश्रुतेरितिन्यायविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-जीवात्मनामिति । तृतीयपादं व्याचष्टे-तस्मादेवेति । उक्तेऽर्थे वाक्यमवतारयति-अत इति । आकाशस्यावकाशप्रदाने

घटादिषु प्रलीनेषु घटाकाशादयो यथा ।

आकाशे सम्प्रलीयन्ते तद्वज्जीवा इहाऽऽत्मनि ॥ ४ ॥

यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।

न सर्वे सम्प्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः ॥ ५ ॥

यथा घटाद्युत्पत्त्या घटाकाशाद्युत्पत्तिः । यथा घटादिप्रलये घटाकाशादिप्रलयस्तद्वद्देहादिसङ्घातोत्पत्त्या जीवोत्पत्तिस्तत्प्रलये च जीवानामिहाऽऽत्मनि प्रलयो न स्वत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्वदेहेष्वारमैकत्वं एकस्मिन्नननमरणसुखादिमत्यात्मनि सर्वात्मनां तत्सम्बन्धः क्रियाफलसाङ्कर्यं च स्यादिति य आहुर्द्वैतिनस्तान्प्रतीदमुच्यते । यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते संयुक्ते न सर्वे घटाकाशादयस्तद्वज्जोधूमादिभिः संयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः ।

नन्वेक एवाऽऽत्मा । बाढम् । ननु न श्रुतं त्वयाऽऽकाशवत्सर्वसङ्घाते-

च (?) घटाद्युत्पत्तौ कारणत्वं निर्विकारस्यैव दृष्टमिति द्रष्टव्यम् । जातावित्यादेरर्थमाह-यदेति ॥ ३ ॥

अद्वैतस्य जीवसृष्टिश्रुतिविरोधं परिहृत्य तस्यैव जीवप्रलयश्रुत्या विरोधमाशङ्क्य परिहरति-घटादिष्विति । औपाधिकौ जीवानामुत्पत्तिप्रलयौ न स्वाभाविकौ । तथा चोत्पत्तिश्रुत्या विरोधाभाववदद्वैतस्य प्रलयश्रुत्याऽपि न विरोधोऽस्तीति श्लोकाक्षरव्याख्यानेन प्रकटयति-यथेत्यादिना ॥ ४ ॥

इदानीमद्वैतस्य व्यवस्थानुपपत्त्या विरोधमाशङ्क्य परिहरति-यथैकस्मिन्निति । उक्तदृष्टान्तवशादेकस्मिन्जीवे सुखादिसंयुक्ते सत्यपरे जीवास्तैरेव सुखादिभिर्न संयुज्यन्त औपाधिकभेदादित्याह-तद्वदिति । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कां दर्शयति-सर्वदेहेष्विति । ऐकात्म्ये कर्तर्येकस्मिन्कर्तारः सर्वे भोक्तरि चैकस्मिन्भोक्तारः सर्वे भवेयुरित्यव्यवस्थान्तरमाह-क्रियेति । व्यवस्थानुपपत्त्या द्वैतमेष्टव्यमिति वदन्तं प्रत्युत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति-तान्प्रतीति । किमिदमैकात्म्ये साङ्कर्यं किमेकस्मिन्जीवे व्यवस्थितेन सुखादिना जीवान्तराणां तद्वत्त्वं स्यादित्युच्यते किंवा सर्वोपाधिष्वात्मैक्यात्तस्य स्वरूपेण सर्वसुखादिमत्त्वं स्यादित्यापाद्यते तत्राऽऽद्यं प्रत्याह-तद्वदिति ।

आत्मनः सर्वत्रैकत्वात्तस्य स्वरूपेण सर्वसुखादिमत्त्वमिति द्वितीयं पक्षं विवक्षन्नाशङ्कते-नन्विति । सर्वत्राऽऽत्मैकत्वमुक्तमङ्गीकरोति-बाढमिति । तदेकत्वमुपपत्तिशून्यं कथमङ्गीकृतमित्याशङ्क्याऽऽह-ननु नेति । यदि सर्वत्रैकत्वं

एक एवाऽऽत्मेति । यद्येक एवाऽऽत्मा तर्हि सर्वत्र सुखो दुःखो च स्यात् । न चेदं साङ्ख्यचोद्यं सम्भवति । न हि साङ्ख्य आत्मनः सुखदुःखादिमत्त्वमिच्छति । बुद्धिसमवायाभ्युपगमात्सुखदुःखादीनाम् । न चोपलब्धिस्वरूपस्याऽऽत्मनो भेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति । भेदाभावे प्रधानस्य पारार्थ्यानुपपत्तिरिति चेत् । न । प्रधानकृतस्यार्थस्याऽऽत्मन्यसमवायात् । यदि हि प्रधानकृतो बन्धो मोक्षो वाऽर्थः पुरुषेण भेदेन समवैति ततः प्रधानस्य पारार्थ्यमात्मैकत्वेनोपपद्यत इति युक्ता पुरुषभेदकल्पना । न च साङ्ख्यैर्बन्धो मोक्षो वाऽर्थः पुरुषसमवेतोऽभ्युपगम्यते । निर्विशेषाश्च चेतनमात्रा आत्मानोऽभ्युपगम्यन्ते । अतः पुरुषसत्तामात्रप्रयुक्तमेव प्रधानस्य पारार्थ्यं सिद्धं न तु पुरुषभेदप्रयुक्तमिति ।

अतः पुरुषभेदकल्पनायां न प्रधानस्य पारार्थ्यं हेतुः । न चान्यत्पुरुषभेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति साङ्ख्यानाम् । परसत्तामात्रमेव चैतन्निमित्तीकृतद्वयं वध्यते मुच्यते च प्रधानम् । परश्चोपलब्धिमात्रसत्तास्वरूपेण प्रधानप्रवृत्तौ हेतुर्न केनचिद्विशेषेणेति । केवलमूढतयैव पुरुषभेदकल्पना चेदार्थः

नियतमिष्यते तर्हि तत्र तत्र सुखित्वं दुःखित्वं च तस्यैवैकस्य प्राप्तमिति व्यवस्थाऽसिद्धिरिति चोदयति-यद्येक एवेति । आत्मस्वरूपस्य सर्वत्रैकत्वेऽपि कल्पितभेदाव्यवस्थासिद्धिरित्यभिप्रेत्य किमिदं साङ्ख्यस्य चोद्यं किंवा वैशेषिकादेरिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह-न चेदमिति । किंचैकाल्यं दूषयता साङ्ख्ये तद्भेदोऽभ्युपगम्यते । स च नाभ्युपगन्तुं शक्यते तन्मानाभावादित्याह-चेति । प्रधानं हि कस्यचिद्भोगमपवर्गं च कस्यचिदादधत्पुरुषशेषमिष्यते । तत् पुरुषभेदाभावे नोपपद्यते । तेनार्थापत्त्या पुरुषभेदः सिध्यतीति शङ्कते-भेदेति अर्थापत्तेरनुदयं वदन्नुत्तरमाह-नेत्यादिना । संक्षिप्तमेवोक्तं विवृणोति-यदि हीति प्रधानस्य पारार्थ्यसामर्थ्यादेव पुरुषेषु कश्चिदतिशयो भविष्यतीत्याशङ्क्यापि सिद्धान्तप्रसङ्गान्मैवमित्याह-निर्विशेषा इति ।

किञ्च प्रधानस्य पारार्थ्यं परं शेषिणमपेक्षते । न तस्मिन्भेदमपि काङ्क्षते अतोऽन्यथाऽभ्युपपत्तिरित्याह-अत इति । जन्ममरणादिव्यवस्थानुपपत्त्या पुरुषभेदकल्पनमपि न युक्तं व्यधिकरणत्वादिति मत्वाऽऽह-न चेति । न केवलं प्रमाणशून्या पुरुषभेदकल्पना किन्तु प्रयोजनशून्या चेत्याह-परेति । न तु पुरुषसत्तामात्रं निमित्तीकृत्य प्रधानं प्रवर्तते । किंत्वीश्वराधिष्ठितमिति सेवकादिमतमाशङ्क्य तस्यापि पुरुषत्वाविशेषादुपलब्धिमात्रत्वमभ्युपेत्याऽऽह-

परित्यागश्च । ये त्वाद्बुवैशेषिकादय इच्छादय आत्मसमवायिन इति । तदप्यसत् । स्मृतिहेतूनां संस्काराणामप्रदेशवत्यात्मन्यसमवायात् ।

आत्ममनःसंयोगाच्च स्मृत्युत्पत्तेः स्मृतिनियमानुपपत्तिः । युगपद्वा सर्वस्मृत्युत्पत्तिप्रसङ्गः । न च भिन्नजातीयानां स्पर्शादिहीनानामात्मनां मन आदिभिः सम्बन्धो युक्तः । न च द्रव्याद्रूपादयो गुणाः कर्मसामान्य-विशेषसमवाया वा भिन्नाः सन्ति परेषाम् (वेदान्तिनाम्) । यदि ह्यत्यन्त-भिन्ना एव द्रव्यात्स्युरिच्छादयश्चाऽऽत्मनस्तथा च सति द्रव्येण तेषां

परश्चेति । वेदार्थो वेदप्रतिपाद्यमद्वैतम् । द्वितीयमुत्थापयति-ये त्विति । बुद्धिसुख दुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारा नव विशेषगुणाः । ते च प्रत्येकमात्मसु व्यवस्थया समवेताः स्वीक्रियन्ते । तेषां व्यवस्थानुपपत्त्या प्रतिदेहमात्मभेद सिद्धिरित्यर्थः । किं बुद्ध्यादयो रूपादिवदात्मव्यापिनः किंवा संयोगादिवदे-कदेशवृत्तयः । नाऽऽद्यः । ज्ञानादिगुणानामाश्रयव्यापिनामाश्रयसंयुक्ते सर्व-स्मिन्नपर्यायेण ज्ञाततादिव्यवहारजनकत्वप्रसङ्गादित्याह-तदप्यसदिति । द्वितीये त्वेकदेशः सत्योऽसत्यो वा । प्रथमे घटादिवदात्मनः सत्येकदेशत्वात्कार्यत्वा दिप्रसङ्गः । द्वितीये कल्पितैकदेशानामेव ज्ञानादिगुणवत्त्वमात्मनस्तु न तद्व-त्त्वं सिध्यतीत्याह-स्मृतीति । स्मृतिहेतवः संस्कारा भावनाख्यास्तेषां ग्रहणमित-रेषामुपलक्षणार्थं तेषामात्मनि समवायाभावात्परस्य सिद्धान्तासिद्धिरिति शेषः ।

किञ्चाऽऽत्ममनःसंयोगासमवायिकारणाज्ज्ञानानामुत्पत्तिरिष्टा । तथा च सति ग्रहणसमये स्मृतिने सम्भवत्येवेति नियमो नोपपद्यते । ग्रहणकारणसंयोगे-नैव स्मृत्युपपत्तिसम्भवादित्याह-आत्मेति । किञ्चाऽऽत्ममनसोः संयोगादेकस्मा-देकस्याः स्मृतेः समुत्पत्तिसमये स्मृत्यन्तराण्यपि समुत्पद्येरन् । असमवायि-कारणस्य तुल्यत्वात् । न च समुद्बुद्धसंस्कारायौगपद्याद्युगपदनुत्पत्तिः । तेषां तदुद्बोधस्य चाऽऽत्मनि विप्रतिपन्नत्वेन स्मृतिसामान्यन्तर्भावासम्भवादित्यभि-प्रेत्याऽऽह-युगपद्वेति । किञ्च समानजातीयानां स्पर्शादिमतां च परस्परं सम्बन्धो दृष्टः । यथा मल्लानां मेषाणां रज्जुघटादीनां च तदुभयाभावादात्मनां मनआ-दिभिः सम्बन्धासिद्धेर्नोक्तादसमवायिकारणाद्बुद्ध्यादिगुणोत्पत्तिः सिध्यती-त्याह-न चेति । गुणादीनां साजात्यस्य स्पर्शादिमत्त्वस्य चाभावेऽपि द्रव्येण सम्बन्धवदात्मनो मनआदिभिः सम्बन्धः सिध्येदिति चेन्नेत्याह-न चेति । स्व-तन्त्रं सन्मात्रं द्रव्यशब्देनात्र विवक्षितं न ततो भेदेन गुणादयो वेदान्तिमते विद्यन्ते । शुक्लः पटः खण्डो गौरित्यादिसामानाधिकरण्यदर्शनात् । द्रव्यमेव तु कल्पनया तत्तदाकारेण भातीत्यभ्युपगमात् । अतो दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तिरित्यर्थः । विपक्षे दोषमाह-यदि होति । गुणादयो द्रव्यादत्यन्तभिन्ना हिमवद्विन्ध्ययोरिव

सम्बन्धानुपपत्तिः । अयुतसिद्धानां समवायलक्षणः सम्बन्धो न विरुध्यत इति चेत् । न । इच्छादिभ्योऽनित्येभ्य आत्मनो नित्यस्य पूर्वसिद्धत्वान्नायुतसिद्धत्वोपपत्तिः । आत्मनाऽयुतसिद्धत्वे चेच्छादीनामात्मगतमहत्त्ववन्नित्यत्वप्रसङ्गः । स चानिष्टः । आत्मनोऽनिर्माक्षप्रसङ्गात् ।

समवायस्य च द्रव्यादन्यत्वे सति द्रव्येण सम्बन्धान्तरं वाच्यं यथा द्रव्यगुणयोः । समवायो नित्यसम्बन्ध एवेति न वाच्यमिति चेत्तथा च समवायसम्बन्धवतां नित्यसम्बन्धप्रसङ्गात्पृथक्त्वानुपपत्तिः । अत्यन्तपृथक्त्वे च द्रव्यादीनां स्पर्शवदस्पर्शद्रव्ययोरिव पृथ्वायर्थानुपपत्तिः । इच्छाद्युपजनापायवद्गुणवत्त्वे चाऽऽत्मनोऽनित्यत्वप्रसङ्गः । देहफलादिवत्सा-

यदि स्युर्यदि चाऽऽत्मनः सकाशादिच्छादयोऽत्यन्तं भिन्ना भवेयुस्तदा गुणादीनां द्रव्येण तद्वदेव सम्बन्धानुपपत्तेः । इच्छादीनां चाऽऽत्मना तदयोगात्पारतन्त्र्यासिद्धिरित्यर्थः । अत्यन्तभिन्नानामपि समवायसम्बन्धात्पारतन्त्र्योपपत्तिरिति शङ्कते-अयुतेति । किमिदमयुतसिद्धत्वमपृथक्कालत्वं किंवा पृथग्देशत्वमुतापृथक्स्वभावत्वमाहोस्वित्संयोगविभागायोग्यत्वम् । नाऽऽद्यः । विकल्पासहत्वात् । किमिच्छाद्यपेक्षयाऽपृथक्कालत्वं किंवाऽऽत्मापेक्षयेच्छादीनामिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति-नेत्यादिना । यद्यात्मना सहाऽपृथक्कालत्वमिच्छादीनां तदाऽऽत्मनोऽनादित्वात्तद्गतमहत्त्ववन्नित्यत्वं तेषामापपतीत्याह-आत्मनेति । प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्य निराचष्टे-स चेति ।

न चापृथग्देशत्वमयुतसिद्धत्वम् । तन्तुपटादीनां पृथग्देशानामयुतसिद्धत्वभावप्रसङ्गात् । न चापृथक्स्वभावत्वमयुतसिद्धत्वम् । भेदपक्षपरिक्षयात् । न च संयोगविभागायोग्यत्वमयुतसिद्धत्वम् । देवदत्तस्य हस्तादीनां चायुतसिद्धत्वभावापातादित्यभिप्रेत्य समवायस्य द्रव्यादन्यत्वे तावन्मात्रत्वेन तत्सम्बन्धत्वव्याघातात्ततोऽन्यत्वेन सम्बन्धान्तरमस्ति न वेति विकल्प्याऽऽद्ये स्यादनवस्थेति मत्वाऽऽह-समवायस्येति । द्वितीयं शङ्कते-समवाय इति । न वाच्यं सम्बन्धान्तरमिति शेषः । समवायस्य नित्यसम्बन्धत्वे समवायवतां द्रव्यगुणादीनामपि तद्वत्त्वाद्भेदस्य कदाचिदप्यनुपलम्भात्पृथक्त्वप्रथानुपपत्तिरिति दूषयति-तथा चेति । संयोगस्यापि समवायसाम्यं चकारेण सूच्यते । समवायस्य समवायिभिर्गुणादीनां च द्रव्येणान्यन्तभेदे हिमवद्विन्ध्ययोरिव सम्बन्धानुपपत्तेः । तेषु परतन्त्रताव्यवहारासिद्धिरित्याह-अत्यन्तेति । किञ्चेच्छादयो नाऽऽत्मगुणा उपजनापायवत्त्वादूपादिवत् । यद्वाऽऽत्मा नानित्यगुणवान्नित्यत्वाद्यतिरेकेण देहादिवदित्याह-इच्छादीति । न केवलमात्मनोऽनित्यगुणत्वेऽनित्यत्वप्रसक्तिरेव दोषः । किन्त्वन्यदपि दोषद्वयं दुष्परिहरमिति बाध-

रूपकार्यसमाख्याश्च भिद्यन्ते तत्र तत्र चै

वयवत्वं विक्रियावत्त्वं च देहादिवदेवेति दोषार्थपरिहारा । यथा त्वाका-
शस्याविद्याधारोपितरजोधूममलत्वादितोषवत्त्वं तस्मात्तन्मोक्षोऽविद्याधा-
रोपितबुद्ध्याद्युपाधिकृतसुखदुःखादिदोषवत्त्वे बन्धमोक्षेत्येव व्यवहार-
रिका न विरुध्यन्ते । सर्ववादिभिरविद्याकृतव्यवहाराभ्युपगमात्परमार्था-
नभ्युपगमाच्च । तस्मादात्मभेदपरिकल्पना वृथैव तार्किकैः क्रियत इति ॥५॥

कथं पुनरात्मभेदनिमित्त इव व्यवहार एकस्मिन्नात्मन्यविद्याकृत
उपपद्यत इति । उच्यते । यथेहाऽऽकाश एकस्मिन्घटकरकापवरकाद्या-
काशानामल्पत्वमहत्त्वादिरूपाणि भिद्यन्ते, तथा कार्यमुदकाहरणधारण-
शयनादि समाख्याश्च घटाकाशकरकाकाश इत्याद्यास्तत्कृताश्च भिन्ना
दृश्यन्ते । तत्र तत्र वै व्यवहारविषय इत्यर्थः । सर्वोऽयमाकाशे रूपादि-

कान्तरमाह-सावयवत्वमिति । यद्यात्मनो नेच्छादिगुणवत्त्वं तदा तस्य बन्धा-
भावान्मोक्षो न स्यादतो बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्त्या प्रतिदेहं सुखदुःखादि-
विशिष्टात्मभेदसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह-यथा त्विति । अवस्तुत्वादविद्यायास्तत्कृ-
तव्यवहारायोगाद्व्यावहारिकबन्धाद्यभ्युपगमासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह-सर्ववादि-
भिरिति । अविद्याकृतमनुष्यत्वाधारोपेण लौकिकवैदिकव्यवहारः सर्ववादि-
भिरिष्यते तत्कृता च व्यवस्थाऽऽस्थीयते । तस्मादस्माकमपि तथैव सर्वमवि-
रुद्धमित्यर्थः । परमार्थे च मोक्षे केनापि वादिना व्यवहारो नाभ्युपगम्यते ।
तथा च मोक्षे परेषां व्यवहारस्यैवाभावात्तन्निर्वाहकपारमार्थिकभेदाभ्युपगमो
वृथेत्याह-परमार्थेति । कल्पितभेदवशादपि पूर्वोक्तसर्वव्यवस्थासौस्थ्यात्पारमा-
र्थिकात्मभेदकल्पना प्रमाणप्रयोजनशून्येत्युपसंहरति-तस्मादिति ॥ ५ ॥

अद्वैतस्य श्रुत्यादिविरोधाभावेऽप्यनुमानविरोधमाशङ्क्यानेकान्तिकत्वे-
नानुमानं दूषयति-रूपेति । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्क्यामाह-कथमिति । यथाऽऽत्म-
भेदवादे तद्वेदनिमित्तो रूपादिव्यवहारस्तथैकस्मिन्नेवाऽऽत्मन्यात्मैक्यपक्षे
रूपादिव्यवहारो नोपपद्यते । तथा च विमता जीवास्तत्त्वतो भिद्यन्ते भिन्न-
नामकत्वाद्भिन्नकार्यकरत्वाद्भिन्नरूपत्वाद्धटपटादिवदित्यनुमानविरुद्धमद्वैतमि-
त्यर्थः । घटाकाशादिष्वनैकान्तिकत्वं विवक्षित्वा श्लोकाक्षराणि व्युत्पाद-
यति-उच्यत इत्यादिना । शयनादिसमाख्याश्च भिद्यन्त इति सम्बन्धः । तत्कृता-
श्चेत्यत्र तच्छब्देन विकल्पितो घटाकाशभेदो गृह्यते । चकारोऽवधारणार्थः ।
घटाकाशादीनामुक्तहेतुत्वेऽपि विपक्षत्वाभावे कथमनेकान्तिकत्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽह-सर्वोऽयमिति । उक्तेऽर्थे तृतीयं पादं विभजते-न चेति । परोपाधि-

आकाशस्य न भेदोऽस्ति तद्वज्जीवेषु निर्णयः ॥ ६ ॥

नाऽऽकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा ।

नैवाऽऽत्मनः सदा जीवो विकारावयवौ तथा ॥ ७ ॥

यथा भवति बालानां गगनं मलिनं मलैः ।

भेदकृतो व्यवहारो न परमार्थ एव । परमार्थतस्त्वाकाशस्य न भेदोऽस्ति । न चाऽऽकाशभेदनिमित्तो व्यवहारोऽस्त्यन्तरेण परोपाधिकृतं द्वारम् । यथैतत्तद्ब्रह्मोपाधिभेदकृतेषु जीवेषु घटाकाशस्थानीयेष्वात्मसु निरूपणा-
कृतो बुद्धिमद्भिर्निर्णयो निश्चय इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु तत्र परमार्थकृत एव घटाकाशादिषु रूपकार्यादिभेदव्यवहार इति । नैतदस्ति । यस्मात्परमार्थाकाशस्य घटाकाशो न विकारः । यथा सुवर्णस्य रुचकादिर्यथा वाऽपां फेनबुद्बुदहिमादिः । नाप्यवयवो यथा वृक्षस्य शाखादिः । न तथाऽऽकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा तथा नैवाऽऽत्मनः परस्य परमार्थसतो महाकाशस्थानीयस्य घटाकाश-
स्थानीयो जीवः सदा सर्वदा यथोक्त दृष्टान्तवन्न विकारो नाप्यवयवः । अत आत्मभेदकृतो व्यवहारो मृषैवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

यस्माद्यथा घटाकाशादिभेदबुद्धिनिवन्धनो रूपकार्यादिभेदव्यवहारस्तथा

शब्देन घटकरकादिरुच्यते । दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे-यथैतदित्यादिना ॥ ६ ॥

घटाकाशादीनां विपक्षत्वाभावमाशङ्क्य परिहरति-नेत्यादिना । घटाका-
शादिराकाशस्य विकारोऽवयवौ वेत्यङ्गीकारात्तत्रापि भेदस्य तात्त्विकत्वाच्च विपक्षतेति श्लोकस्य व्यावर्त्य चोद्यमुत्थापयति-नन्विति । आकाशस्य निर्वि-
कारत्वं निरवयवत्वं च लोकसिद्धं गृहीत्वा परिहरति-नैतदस्तीति । तत्र वैधर्म्योदाहरणद्वयमाह-यथेति । घटाकाशादिराकाशाख्यस्य महाकाशस्याव-
यवो न भवतीत्यत्र व्यतिरेकदृष्टान्तमाह-यथा वृक्षस्येति । उक्तदृष्टान्तानां दार्ष्टान्तिकमाह-न तथेति । घटाकाशस्य महाकाशं प्रति विकारत्वमवयवत्वं च नास्तीत्युक्तं दृष्टान्तत्वेनानूद्य दार्ष्टान्तिकं दर्शयन्नुत्तरार्धं व्याकरोति-
यथेत्यादिना । अनैकान्तिकत्वेनानुमानस्यामानत्वे स्थिते फलितमाह-अत इति ॥ ७ ॥

जीवो ब्रह्मणो नांशो न विकारोऽपि तु ब्रह्मैवोपाध्यनुप्रविष्टं जीवशब्द-
तमित्युक्तं तदयुक्तं ब्रह्मणः शुद्धत्वाज्जीवस्य रागादिमलवत्त्वाद्नेकत्वाद्योगादि-
त्याशङ्क्य परमार्थतो जीवस्यापि नास्ति मलवत्त्वमित्याह-यथेति । श्लोकस्य

तथा भवत्यबुद्धानामात्माऽपि मलिनो मलैः ॥८॥

मरणे सम्भवे चैव गत्यागमनयोरपि ।

स्थितौ सर्वशरीरेषु आकाशेनाविलक्षणः ॥ ९ ॥

देहोपाधिजीवभेदकृतो जन्ममरणादिव्यवहारस्तस्मात्तत्कृतमेव क्लेश-
कर्मफलमलवत्त्वमात्मनो न परमार्थत इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपिपादयिष-
न्नाह—यथा भवति लोके बालानामविवेकिनां गगनमाकाशं घनरजोधू-
मादिमलैर्मलिनं मलवन्न गगनं मलवद्याथात्म्यविवेकिनाम्, तथा भव-
त्यात्मा परोऽपि यो विज्ञाता प्रत्यक्क्लेशकर्मफलमलैर्मलिनोऽबुद्धानां प्रत्य-
गात्मविवेकरहितानां नाऽऽत्मविवेकवताम् । न ह्युपरदेशस्तद्वत्प्राण्यध्या-
रोपितोदकफेनतरङ्गादिमान् । तथा नाऽऽत्माऽबुधारोपितक्लेशादिमलैर्म-
लिनो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

पुनरप्युक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—घटाकाशजन्मनाशगमनागमनस्थितिव-
त्सर्वशरीरेष्वामनो जन्ममरणादिराकाशेनाविलक्षणः प्रत्येतव्य इत्यर्थः ॥९॥

तात्पर्यमाह—यस्मादिति । घटाकाशो मठाकाशः सूचीपाशाकारश्चेत्युपाधिनि-
मित्तो भेदस्तद्विषया बुद्धिस्तत्प्रयुक्तो रूपभेदोऽर्थक्रियाभेदो नामभेदश्चेति
व्यवहारो नभसि यथोपलभ्यते तथा देहाद्युपाधिभेदप्रयुक्तो जीवभेदस्तत्कृतो
जननमरणसुखदुःखादिव्यवहारो व्यवस्थितो यस्मादास्थीयते तस्मात्तेनावि-
द्यमानेन कृतमेवाऽऽत्मनो रागादिमलवत्त्वं न वस्तुतोऽस्तीत्येतमर्थं दृष्टान्त-
द्वारा प्रतिपिपादयिषन्नादौ दृष्टान्तमाहेति योजना । दृष्टान्तभागनिविष्टान्य-
क्षराणि व्याचष्टे—यथेत्यादिना । दार्ष्टान्तिकभागगतानामक्षराणामर्थमाह—तथेति ।
यो हि प्रत्यगात्मा विज्ञाता सोऽप्यबुद्धानां मलिनो भवतीति सम्बन्धः ।
अबुद्धानामित्येतद्व्याचष्टे—प्रत्यगात्मेति । अविवेकिभिरध्यारोपितेऽपि प्रत्यगा-
त्मनो मलवत्त्वे मलप्रयुक्तं फलं तत्र वास्तवं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—
न हीति ॥ ८ ॥

ननु जीवो मरणानन्तरं धर्मानुरोधेन स्वर्गं गच्छति । अधर्मवशाच्च नरकं
प्रतिपद्यते । धर्माधर्मयोश्च भोगेन क्षये पुनरागत्य योनिविशेषे सम्भवति ।
तत्र यावद्भोगं स्थित्वा पुनरपि परलोकाय प्रतिष्ठते । एवमिहलोकपरलोक-
सञ्चरणव्यवहारविरुद्धमद्वैतमिति तत्राऽऽह—मरण इति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—
पुनरपीति । आत्मनि सर्वो व्यवहारोऽविद्याकृतो वास्तवो नेत्युक्तोऽर्थः ।
आत्मनो हि गगनोपमस्य गत्यादेर्वस्तुतोऽसम्भवादविद्याकृतस्तस्मिन्गत्यादि-
रित्यर्थः ॥ ९ ॥

सङ्घाताः स्वप्नवत्सर्वे आत्ममायाविसर्जिताः ।

आधिक्ये सर्वसाम्ये वा नोपपत्तिर्हि विद्यते ॥ १० ॥

रसादयो हि ये कोशा व्याख्यातास्तैत्तिरीयके ।

घटादिस्थानीयास्तु देहादिसङ्घाताः स्वप्नदृश्यदेहादिवन्मायाविकृत-
देहादिवच्चाऽऽत्ममायाविसर्जिता आत्मनो मायाऽविद्या तथा प्रत्युपस्था-
पिता न परमार्थतः सन्तीत्यर्थः । यद्याधिक्यमधिकभावस्तिर्यग्देहाद्य-
पेक्षया देवादिकार्यकारणसङ्घातानां यदि वा सर्वेषां समतैव नैषामुपपत्ति-
सम्भवः सङ्घावप्रतिपादको हेतुर्विद्यते । नास्ति हि यस्मात्तस्मादविद्याकृता
एव न परमार्थतः सन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

उत्पत्त्यादिवर्जितस्याद्वयस्याऽऽत्मतत्त्वस्य श्रुतिप्रमाणकत्वप्रदर्शनार्थं
वाक्यान्युपन्यस्यन्ते । रसादयोऽन्तरसमयः प्राणमय इत्येवमादयः कोशा
इव कोशा अस्याऽऽदेरिवोत्तरोत्तरस्यापेक्षया बहिर्भावात्पूर्वपूर्वस्य व्या-
ख्याता विस्पष्टमाख्यातास्तैत्तिरीयके । तैत्तिरीयकशास्त्रोपनिषद्ब्रह्मणां तेषां
कोशानामात्मा येनाऽऽत्मना पञ्चापि कोशा आत्मवन्तोऽन्तरतमेन । स

ननु सङ्घातशब्दितानामुपाधीनां सत्यत्वात्तत्प्रयुक्तभेदस्यापि तथात्वाद-
द्वैतानुपपत्तितादवस्थमिति चेत्तत्राऽऽह-सङ्घाता इति । देवादिदेहानां पूज्यत-
मत्वेनाऽऽधिक्याभ्युपगमान्नासत्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य देहभेदेषु केषु चिदा-
धिक्ये मूढदृष्ट्या कल्पितेऽपि विवेकदृष्ट्या सर्वदेहानां पञ्चभूतात्मकत्वा-
विशेषादशेषसाम्ये वा स्वीकृते नास्ति सङ्घातेषु सत्यत्वे काचिदुपपत्तिरित्याह-
आधिक्य इति । पूर्वार्धाक्षराणि योजयति-घटादीति । मणिमन्त्रादिरूपां मायाभि-
द्रजालप्रयोजकभूतां व्यावर्तयति-अविद्येति । विमता देहा न सत्या देहत्वात्स-
म्प्रतिपन्नवदित्यर्थः । ब्रह्मादिदेहानामुत्कृष्टत्वान्नाविद्याकृतत्वमित्याशङ्क्य द्विती-
यार्धं व्याचष्टे-यदीत्यादीना ॥ १० ॥

जीवस्याद्वितीयब्रह्मत्वमुपपत्त्यवष्टम्भेनोपपादितम् । इदानीं तत्रैव तैत्ति-
रीयश्रुतेस्तात्पर्यमाह-रसादयो हीति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह-उत्पत्त्यादीति । अक्ष-
रार्थं कथयति-रसादय इति । आदिशब्देन मनोमयविज्ञानमयानन्दमया गृह्यन्ते ।
खङ्गादेर्यथा कोशास्तदपेक्षया बहिर्भवन्ति तद्वदेते पञ्च कोशा व्यपदिश्यन्ते ।
तत्र हेतुमाह-उत्तरोत्तरस्येति । पूर्वपूर्वस्यान्नमयादेरुत्तरोत्तरप्राणमयाद्यपेक्ष्य बहि-
र्भावाद्ब्रह्म सर्वान्तरं प्रतिष्ठाभूतमपेक्षयाऽऽनन्दमयस्यापि बहिर्भावाविशेषाद-
विशिष्टं पञ्चानामपि कोशत्वमित्यर्थः । अवशिष्टान्यक्षराणि व्याचष्टे-व्याख्याता

तेषामात्मा परो जीवः खं यथा सम्प्रकाशितः ॥ ११ ॥

द्वयोर्द्वयोर्मधुज्ञाने परं ब्रह्म प्रकाशितम् ।

पृथिव्यामुदरे चैव यथाऽऽकाशः प्रकाशितः ॥ १२ ॥

हि सर्वेषां जीवननिमित्तत्वाज्जीवः । कोऽसावित्याह—पर एवाऽऽत्मा यः पूर्वं “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति प्रकृतः । यस्मादात्मनः स्वप्नमायादि-
ब्रह्माकाशादिक्रमेण रसादयः कोशलक्षणाः सङ्घाता आत्ममायाविसर्जिता
इत्युक्तम् । स आत्माऽस्माभिर्यथा खं तथेति सम्प्रकाशितः । आत्मा
आकाशवदित्यादिश्लोकैः । न तार्किकपरिकल्पितात्मवत्पुरुषबुद्धि-
प्रमाणस्य इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

किञ्चाधिदैवमध्यात्मं च तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः पृथिव्याद्यन्तर्गतो
यो विज्ञाता पर एवाऽऽत्मा ब्रह्म सर्वमिति द्वयोर्द्वयोरद्वैतक्षयात्परं ब्रह्म
प्रकाशितम् । केत्याह—ब्रह्मविद्याख्यं मध्वमृतममृतत्वं मोदनहेतुत्वाद्ब्रि-
ह्मायते यस्मिन्निति मधुज्ञानं मधुब्राह्मणं तस्मिन्नित्यर्थः । किमिवेत्याह—

इत्यादिना । तत्र जीवशब्दप्रवृत्तिं व्युत्पादयति—स हीति । विशिष्टं जीवशब्दार्थ-
स्याकाङ्क्षाद्वारा व्यावर्तयति—कोऽसावित्यादिना । प्रकरणाविच्छेदनार्थं प्रकरणमनु-
सन्धत्ते—यस्मादिति । प्रकृतस्य परस्याऽऽत्मनः श्रौतत्वे फलितमाह—नेत्यादिना ॥ ११ ॥

मनुष्योऽहं प्राण्यहं प्रमाताऽहं कर्ताऽहं भोक्ताऽहमिति पञ्चानां विशिष्टानां
अदेकं स्वरूपमनुगतं प्रत्यक्चैतन्यं तद्ब्रह्मैवेति जीवपरयोरैक्ये तैत्तिरीयश्रुतेस्ता-
त्पर्यमुक्त्वा तत्रैव बृहदारण्यकश्रुतेरपि तात्पर्यमाह—द्वयोरिति । मधुब्राह्मणे बहुषु
पर्यायेष्वधिदैवाध्यात्मविभक्तयोः स्थानयोरयमेव स इति परं ब्रह्म प्रत्यक्सप्र-
काशितम् । अतोऽस्मिन्बृहदारण्यकश्रुतेरपि ब्रह्मात्मैक्ये तात्पर्यमित्यर्थः । तत्र
इष्टान्तमाह—पृथिव्यामिति । न केवलमैक्ये तैत्तिरीयश्रुतेरेव तात्पर्यं किन्तु बृह-
दारण्यकश्रुतेरपीत्याह—किञ्चेति । अधिदैवं पृथिव्यादावध्यात्मं च शरीरे तेजो-
मयो ज्योतिर्मयश्चैतन्यप्रधानोऽमृतमयोऽमरणधर्मा पुरुषः पूर्णः पृथिव्यादौ
शरीरे चान्तर्गतो यो विज्ञाता स पर एवाऽऽत्मा । तेन स विज्ञाता सर्व
पूर्णमपरिच्छिन्नं ब्रह्मैवेति परं ब्रह्म प्रकाशितमिति सम्बन्धः । अपवादावस्था-
यामध्यारोपासम्भवाद्द्वयोर्द्वयोरिति कथमुच्यते तत्राऽऽह—आद्वैतक्षय्यदिति ।
द्वैतक्षयपर्यन्तं ब्रह्म प्रकाशितम् । द्वयोर्द्वयोरिति पुनरनुवाकमात्रमित्यर्थः ।
मधुज्ञानं मध्वेव प्रकाशितं न ब्रह्म इत्याशङ्क्य मधुज्ञानशब्दार्थं व्युत्पादयति—
केत्यादिना । शब्दस्य कचिदाभितत्वं रूपवदनुमीयते । तच्च शब्दाधिकरण

जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते ।

नानात्वं निन्द्यते यच्च तदेवं हि समञ्जसम् ॥ १३ ॥

पृथिव्यामुदरे चैव यथैक आकाशोऽनुमानेन प्रकाशितो लोके तद्वि-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

यद्युक्तिः श्रुतितश्च निर्धारितं जीवस्य परस्य चाऽऽत्मनो जीवा-
त्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते स्तूयते शास्त्रेण व्यासादिभिश्च । यच्च
सर्वप्राणिसाधारणं स्वाभाविकं शास्त्रबहिष्कृतैः कुतार्किकैर्विरचितं
नानात्वदर्शनं निन्द्यते “न तु तद्वितीयमस्ति” “द्वितीयाद्वै भयं भवति”
“उदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति” “इदं सर्वं यदयमात्मा”
“मृत्योः स मृत्युमानोति य इह नानेव पश्यति” इत्यादिवाक्यैश्चान्यैश्च
ब्रह्मविद्भिः । यच्चैतत्तदेवं हि समञ्जसमृज्ववबोधं न्याय्यमित्यर्थः । यास्तु

सामान्यतः सिद्धं पारिशेष्यादाकाशमिति सिद्धमिति । तच्च कल्पनालाघवा-
देकमेवेति गम्यते । तथा च बहिरन्तश्चैकमेवाऽऽकाशमनुमानप्राप्ता-
ण्यादधिगतम् । तथाऽधिदैवमध्यात्मं च ब्रह्म प्रत्यग्भूतं सिद्धमित्युत्तरार्धं
व्याचष्टे-किमेवेत्यादिना ॥ १२ ॥

इतश्चैकत्वे श्रुतीनां तात्पर्यमित्याह-जीवात्मनोरिति । अभेदेन ब्रह्म वेद
ब्रह्मैव भवतीत्यादिना ब्रह्मभावफलवादेनेत्यर्थः । यत्प्रशस्यते तद्विधेयमित्या-
दिन्यायादेकत्वदर्शने फलवादोपपत्त्युपलम्भादेकत्वं प्रशस्तत्वाद्विवक्षितमिति
भावः । यच्चानेकत्वं सर्वप्राणिसाधारणं तन्निन्द्यमानं दृश्यते । यन्निन्द्यते तन्नि-
षिध्यत इति न्यायान्नानात्वं शास्त्रार्थो न भवतीत्याह-नानात्वमिति । तदुभयमे-
कत्वप्रशंसनं नानात्वनिन्दनं चैकत्वमेव शास्त्रीयमित्यभ्युपगमे सति युक्तमिति
फलितमाह-तदेवं हीति । श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे-यदिति । अनन्यत्वमिवशङ्का
व्यावर्त्यैकरसत्वं दर्शयति-अभेदेनेति । तत्प्रशस्यते शास्त्रेणेति तत्पदमादाय व्या-
ख्येयम् । शास्त्रेणाभेदवेदनेन फलवादेनेत्यर्थः । व्यासपाराशरादिभिश्च
वेदार्थं व्याचक्षाणैरेकत्वं स्तूयते “वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ।
अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नान्यत्ततः कारणकार्यजातम्” इत्यादिवाक्यै-
रित्याह-व्यासादिभिश्चेति । द्वितीयार्धं विभजते-यच्चेति । तन्निन्द्यत इति यच्छ-
ब्देनोपक्रपाद्द्रष्टव्यम् । “अविद्यामोहितात्मानः पुरुषा भिन्नदर्शिनः । किं तेन
न कृतं पापं चोरेणाऽऽत्मापहारिणा” । इत्यादिवाक्यैर्व्यासादयोऽपि द्वैतदर्शनं
निन्दन्तीत्याह-अन्यैश्चेति । एवमनेकत्वदर्शनस्य निन्दितत्वेन निषिद्धत्वान्नाने-
कत्वं शास्त्रीयमित्युक्त्वा चतुर्थपादार्थमाह-यच्चैतदिति । विषयभेदेन प्रशंस-

जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्तेः प्रकीर्तितम् ।

तार्किकपरिकल्पिताः कुदृष्ट्यस्ता अनृज्व्यो निरूप्यमाणा न घटनां प्राञ्चन्तीत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

ननु श्रुत्याऽपि जीवपरमात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्तेरुत्पत्त्यर्थोपनिषद्वाक्येभ्यः पूर्वं प्रकीर्तितं कर्मकाण्डे । अनेकशः कामभेदत इदं कामोऽदः-काम इति । परश्च “स दाधार पृथिवीं द्याम्” इत्यादिमन्त्रवर्णैः । तत्र कथं कर्मज्ञानकाण्डवाक्यविरोधे ज्ञानकाण्डवाक्यार्थस्यैवैकत्वस्य सामञ्जस्यमवधार्यत इति अत्रोच्यते—“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” “यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः” । “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” । “तदैक्षत” । “तत्तेजोऽसृजत” इत्याद्युत्पत्त्यर्थोपनिषद्वाक्येभ्यः

निन्दनं चेत्यर्थः । एवं हीति । द्वैतस्याशास्त्रीयत्वमद्वैतस्यैव तत्तात्पर्यगम्यत्वमित्यङ्गीकारे सतीत्यर्थः । भेददृष्टीनामपि न्याय्यत्वाविशेषाद्भेददर्शननिन्दनस्य कुतो न्याय्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—यास्त्विति ।—

या वेदवाङ्माः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोमूला हि ताः स्मृताः ॥

—इति मनुवचनादित्यर्थः । न्यायविरोधादपि भेदवादानामसमञ्जसत्वमित्याह—निरूप्यमाणा इति । वैशेषिकवैनाशिकादिकल्पना भेदानुसारिण्यो भेदश्च परस्पराश्रयतादिदोषदूषितो न प्रमीयते । तेन भेदवादानामुल्लेखामूलानामसमञ्जसतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

न भेदवादानामुल्लेखामात्रमूलत्वं श्रुतिमूलत्वादित्यशङ्क्य परिहरति—जीवात्मनोरिति । उत्पत्तिर्व्युत्पत्तिः सम्यग्ज्ञानं तदर्थोपनिषदां प्रवृत्त्यपेक्षया प्राक्प्रवृत्तकर्मकाण्डेन यत्परापरयोर्नानात्वमुक्तं तदोदनं पचतीति भविष्यत्यवृत्त्या तण्डुलेष्वोदनत्ववद्गौणमेव न मुख्यभेदार्थत्वं श्रुतेर्युज्यते । भेदस्यापूर्वत्वपुरुषार्थत्वयोरभावादित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामाह—नन्विति । न केवलमस्माभिरुल्लेखितमिदं किन्तु श्रुत्याऽपि दर्शितमित्यपेक्षार्थः । भेदं वदन्त्याः श्रुतेस्तात्पर्यलिङ्गमभ्यासं सूचयति—अनेकश इति । कर्मकाण्डे तत्तत्कामनाभेदेन नियोज्यभेदसिद्धावपि कथं जीवपरयोर्भेदः सिध्यति परस्य तत्रानुक्तत्वादि-त्याशङ्क्याऽऽह—परश्चेति । ‘हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र’ इति मन्त्रे प्रकृतो हिरण्यगर्भः सर्वनाम्ना परामृश्यते । स इमां पृथिवीं द्यामपि धृतवान् । अन्यथा गुरुत्वात्तयोरवस्थानायोगात् । न च हिरण्यगर्भातिरिक्तमीश्वरं परे बुध्यन्ते

भविष्यद्दृश्या गौणं तन्मुख्यत्वं हि न युज्यते ॥ १४ ॥

प्राक्पृथक्त्वं कर्मकाण्डे प्रकीर्तितं यत्तत्र परमार्थम् । किं तर्हि गौणम् । महाकाशघटाकाशादिभेदवत् । यथौदनं पचतीति भविष्यद्दृश्या तद्वत् । न हि भेदवाक्यानां कदाचिदपि मुख्यभेदार्थत्वमुपपद्यते । स्वाभाविका-विद्यावत्प्राणिभेददृष्ट्यनुवादित्वादात्मभेदवाक्यानाम् । इह चोपनिषत्सु-त्यत्तिप्रलयादिवाक्यैर्जीवपरमात्मनोरेकत्वमेव प्रतिपिपादयिषितम् । “त-त्त्वमसि” “अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद” इत्यादिभिः । अत उपनिषत्स्वेकत्वं श्रुत्या प्रतिपिपादयिषितं भविष्यतीति भाविनीमेकवृत्ति-माश्रित्य लोके भेददृष्ट्यनुवादो गौणपक्षेति प्रायः । अथवा “तदैक्षत” “तत्तज्जोऽसृजत” इत्याद्युत्पत्तेः प्राक् “एकमेवाद्वितीयम्” इत्येकत्वं प्रकी-र्तितम् । तदेव च “तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि” इत्येकत्वं भविष्यतीति तां भविष्यद्दृष्टिर्मेपेक्ष्य यज्जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्र क्वचिद्वाक्ये गम्यमानं तद्गौणम् । यथौदनं पचतीति तद्वत् ॥ १४ ॥

मन्त्रवर्णैः । परश्च प्रकीर्तित इति सम्बन्धः । कर्मकाण्डार्थं ज्ञानकाण्डेनापवाध्य-ज्ञानकाण्डार्थस्यैकत्वस्य सामञ्जस्यमवधार्यतामित्याशङ्क्य बाध्यबाधकभा-वनिर्धारणे कारणानवधारणान्मैवमित्याह-तत्रेति । श्लोकाक्षरैरुत्तरमाह-अत्रेत्यादिना । पृथक्त्वस्य गौणत्वे प्रागुक्तमेव दृष्टान्तमाह-महाकाशेति । तत्रैव श्लोकसूचितमुदाहरणमाह-यथेति । मुख्यत्वं हीत्यादि व्याचष्टे-न हीति । भेद-स्यापूर्वत्वाद्यभावान्न वाक्यानां तत्परत्वं तत्परातत्परयोश्च तत्परं वाक्यं बल-वदिति न्यायादखण्डवाक्यार्थस्यैव सामञ्जस्यमित्यर्थः । अद्वैतवाक्यानामपि कथमद्वैते तात्पर्यमित्याशङ्क्यापूर्वार्थत्वादुपपत्तिमत्त्वाच्चेत्याह-इह चेति । अद्वैतं तावन्मानान्तरागोचरत्वादपूर्वमेकमेवाद्वितीयमिति प्रागवस्थायां ब्रह्माद्वितीयं श्रुतम् । तदेवेदं सृष्ट्वा । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेरनुप्रविष्टं जीवोऽभिलप्यते । तेन जीवस्य ब्रह्मतीं सम्भवतीत्युपपत्त्याऽपि श्रुतेरद्वै-तार्थत्वं गम्यते । सृष्ट्यादिश्रुतीनामद्वैते तात्पर्यं न सृष्ट्यादावित्यनन्तरमेव वक्ष्यते । तस्मादद्वैते श्रुतेस्तात्पर्याच्चदर्थस्यैव तात्त्विकतेत्यर्थः । न केवलमुप-पत्तेरेवाद्वैते श्रुतेस्तात्पर्यं किंतु नवकृत्वोऽभ्यासादपीत्याह-तत्त्वमिति । भेददृष्टे-रपवादाच्च श्रुतेरद्वैते तात्पर्यं प्रतिभातीत्याह-अन्योऽसाविति । आदिशब्देना-द्वैतवादीनि द्वैतनिषेधीनि च वचनान्तराणि गृह्यन्ते । एकत्वमेव प्रतिपि-पादयिषितमिति पूर्वेण सम्बन्धः । एकत्वे श्रुतेस्तात्पर्ये सिद्धे तृतीयपादाव-

मृलोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा ।

ननु यदुत्पत्तेः प्रागजं सर्वमेकमेवाद्वितीयं तथाऽप्युत्पत्तेरूर्ध्वं जात-
मिदं सर्वं जीवाश्च मिथ्या इति । मैवम् । अन्यार्थत्वादुत्पत्तिश्रुतीनाम् ।
पूर्वमपि परिहृत एवायं दोषः । स्वप्रवदात्ममायाविसर्जिताः संघाता घटा-
काशोत्पत्तिभेदादिवज्जीवानामुत्पत्तिभेदादिरिति । इत एवोत्पत्तिभेदादि-
श्रुतिभ्य आकृष्येह पुनरुत्पत्तिश्रुतीनामैदम्पर्यप्रतिपिपादयिष्योपन्यासः ।
मृलोहविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तोपन्यासैः सृष्टिर्या चोदिता प्रकाशिताऽन्य-
थाऽन्यथा च स सर्वः सृष्टिप्रकारो जीवपरमात्मैकत्वबुद्ध्यवतारारोपा-
योऽस्माकम् । यथा प्राणसंवादे वागाद्यासुरपाप्मवेद्याद्याख्यायिका

ष्टम्भेन फलितमाह-अत इति । श्लोकस्य साध्याहारं व्याख्यानान्तरमाह-
अथवेत्यादिना ॥ १४ ॥

सृष्ट्यादिश्रुतिषु शब्दशक्तिवशादेव सृष्ट्यादिभेददृष्टेरद्वैतानुपपत्तिरि-
त्याशङ्क्याऽऽह-मृलोहेति । उत्पत्त्यादिश्रुतीनां स्वार्थनिष्ठत्वमुपेत्य व्यावर्त्य
चोद्यमुत्थापयति-नन्विति । तासां स्वार्थनिष्ठत्वाभावान्निरवकाशं चोद्यमिति
परिहरति-मैवमिति । परिहृतत्वाच्च नेदं चोद्यं सावकाशमित्याह-पूर्वमपीति ।
यदि प्रकृतोत्पत्त्यादिश्रुतिभ्यः सकाशादुपक्रमोपसंहारैकरूप्यं तात्पर्यलिङ्ग-
माकृष्योद्गाढ्य मृषा सृष्ट्यादिश्रुतेः स्वार्थपरत्वं परिहृतं तर्हि पुनरुपन्यासो
वृथा स्यादित्याशङ्कते-इत एवेति । उत्पत्त्यादिश्रुतीनां मिथ्यासृष्टिपरत्वं पूर्व-
मुक्तम् । इह तु तासां ब्रह्मात्मैक्ये तात्पर्यप्रतिपादनेच्छया पुनरुपन्यासः
सिद्ध्यतीत्युत्तरमाह-इह पुनरिति । पादत्रयगतान्यक्षराणि योजयति-सुदित्या-
दिना । यः शब्दशक्त्या प्रतीयते न स श्रुत्यर्थो भवति किन्तु तात्पर्यगम्यस्यैव
श्रुत्यर्थतेत्यत्र दृष्टान्तमाह-यथेति । वागादीनां प्राणानामहं श्रेयानहं श्रेयानिति
मिथः सङ्घर्षः संवादस्तत्र याऽऽख्यायिका श्रूयते नासौ श्रुत्यर्थो भवति ।
वागादीनामचेतनत्वात् । तथा सृष्ट्यादिश्रुतिरपि न स्वार्थे तात्पर्यवतीत्यर्थः ।
उदाहरणान्तरं सूचयति-वागादीति । देवासुरसङ्ग्रामे देवास्तावदसुरानभिभ-
वितुं यज्ञमुपचक्रमिरे । वागादीश्चोद्गातृत्वेन वजिरे । तांश्च वागादीन्कल्याणा-
सङ्गजेन पाप्मना असुरा विविधुरित्याद्याख्यायिका च न यथाश्रुतार्था । वागा-
दीनां वागभावेनोद्गानासामर्थ्यात् । किन्त्वसुरैरघर्षितत्वात्प्राणोक्तान्तौ देह-
पातप्रसिद्धेश्च प्राणः श्रेष्ठो भवतीति प्राणवैशिष्ट्यनिश्चये बुद्ध्यवतारशेषत्वेन सा
कल्पिता । तथैव प्रकृतेऽपि सृष्ट्यादिश्रुतेः स्वार्थे तात्पर्याभावात्तत्कार्यस्य तद्व्य-
तिरेकेणाभावात्तदेवास्तीत्यद्वैतबुद्ध्यवतारोपायत्वेन सृष्ट्यादिप्रक्रिया कल्प-

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन ॥ १५ ॥

कल्पिता प्राणवैशिष्ट्यबोधावताराय । तदप्यसिद्धमिति चेत् । न । शाखा-
भेदेऽन्यथाऽन्यथा च प्राणादिसंवादश्रवणात् । यदि हि संवादः परमार्थ-
पवाभूदेकरूप एव संवादः सर्वशाखास्वश्रोण्यद्विरुद्धानेकप्रकारेण नाश्रो-
ण्यत् । श्रूयते तु । तस्मान्न तादर्थ्यं संवादश्रुतीनाम् । तथोत्पत्तिवाक्यानि
प्रत्येतव्यानि । कल्पसर्गभेदात्संवादश्रुतीनामुत्पत्तिश्रुतीनां च प्रतिसर्ग-
मन्यथात्वमिति चेन्न । निष्प्रयोजनत्वाद्यथोक्तबुद्ध्यवतारप्रयोजनव्यतिरे-
केण । न ह्यन्यप्रयोजनवत्त्वं संवादोत्पत्तिश्रुतीनां शक्यं कल्पयितुम् ।
तथात्वप्रतिपत्तये ध्यानार्थमिति चेन्न । कलहोत्पत्तिप्रलयानां प्रतिपत्तेर-

तेत्यर्थः । देवताशब्दप्रयोगाच्चेतनत्वंवागादीनामिति मुख्यार्थत्वं संवाददि-
श्रवणस्य । अतोऽसिद्धमुदाहरणमिति शङ्कते-तदपीति । संवादविसंवादयोरसतो
श्रुतेऽर्थे प्रामाण्यमर्थवादानामित्यङ्गीकारादविरोधापेक्षमेवार्थवादप्रामाण्यम् ।
इह तु परस्परव्याहृतिदर्शनान्न प्रामाण्यमिति परिहरति-न शाखाभेदेऽस्ति ।
प्राणादीत्यादिशब्देन मुख्यप्राणातिरिक्ता वागादयो गृह्यन्ते । उक्तमेव समा-
धानं व्यतिरेकमुखेन विवृणोति-यदि हीति । कचिद्विवदमानानां प्राणानां
स्वयमेव निर्णेतुमशक्तानां प्रजापतिमुपगतानां यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरमिदं
पापिष्ठतरमिव तिष्ठति सं वः श्रेष्ठो भवतीति तेनोक्तानां प्रवासः श्रूयते ।
कचित्तु स्वातन्त्र्येण । यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरमिदं पतति स नः श्रेयानित्यालो-
च्य प्रवासो व्यपदिश्यते । कचित्पुनर्वाकचक्षुःश्रोत्रमनांसीति मुख्यप्राणातिरि-
क्ताश्चत्वारः श्रूयन्ते । कचित्त्वगादयोऽपीत्येवं विरुद्धानेकप्रकारेण संवादश्र-
वणमस्तीत्याह-श्रूयते त्विति । प्राणसंवादश्रुतीनां मिथो विरोधान्नास्ति
स्वार्थे प्रामाण्यमित्युपसंहरति-तस्मादिति । उक्तदृष्टान्तानुरोधादुत्पत्ति-
वाक्यान्यपि न विवक्षितार्थानि । कचिदाकाशादिक्रमेण सृष्टिः कचि-
दग्न्यादिक्रमेण कचित्प्राणादिक्रमेण कचिदक्रमेणेत्येवं परस्परपराहृतिदर्श-
नादित्याह-तथेति । प्रतिकल्पं सृष्टिभेदस्येष्टत्वादुक्तश्रुतीनामपि प्रतिसर्ग-
मन्यथात्वाद्व्यवस्थयाऽर्थवत्त्वं स्यादिति शङ्कते-कल्पेति । सिद्धे प्रामा-
ण्ये व्यवस्था कल्प्यते । तदेव नाद्यापि सिद्धमित्युत्तरमाह-नेत्यदिना । तासां
प्रयोजनवत्त्वं त्वयाऽपि स्वीकृतमित्याशङ्क्याऽऽह-यथोक्तेति । प्रयोजनान्तरा
भावं प्रकटयति-न हीति । प्राणादिभावप्राप्तये ध्यानार्थं प्राणादिसंकीर्तनमिति
शङ्कते-तथात्वेति । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः । न्यायसान्ध्या-

आश्रमास्त्रिविधा हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः ।

उपासनोपदिष्टेयं तदर्थमनुकम्पया ॥ १६ ॥

निष्ठत्वात् । तस्मादुत्पत्त्यादिश्रुतय आत्मैकत्वबुद्ध्यवतारायैव नान्यार्थाः
कल्पयितुं युक्ताः । अतो नास्त्युत्पत्त्यादिकृतो भेदः कथञ्चन ॥ १५ ॥

यदि पर एवाऽऽत्मा नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव एकः परमार्थः सन्
“एकमेवाद्वितीयम्” इत्यादिश्रुतिभ्योऽसदन्यत्किमर्थेयमुपासनोपदिष्टा ।
“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” “य आत्माऽपहृतपाप्मा” “स क्रतुं कुर्वीत” ।
“आत्मेत्येवोपासीत” इत्यादिश्रुतिभ्यः । कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि । शृणु
तत्र कारणम् । आश्रमा आश्रमिणोऽधिकृताः । वर्णिनश्च मार्गागाः । आश्र-
मशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात्रिविधाः । कथम् । हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः । हीना

त्कलहादिध्यानात्तत्प्राप्तिः फलं स्यात् । तच्चानिष्ठमिति परिहरति-नेत्यादिना ।
प्राणसंवादाश्रुतीनां प्राणवैशिष्ट्यावबोधावतारार्थत्वमुपपाद्य दार्ष्टान्तिकमुपसंह-
रति-तस्मादिति । उत्पत्त्यादिश्रुतीनामुत्पत्त्यादिपरत्वाभावे फलितं चतुर्थपादा-
वष्टम्भेन स्पष्टयति-अत इति ॥ १५ ॥

उत्पत्त्यादिश्रुतिविरोधमद्वैते परिहृत्योपासनविध्यनुपपत्तिविरोधं परिह-
रति-आश्रमा इति । आश्रमिणो वर्णिनश्च कार्यब्रह्मोपासका हीनदृष्टयः । कारण-
ब्रह्मोपासका मध्यमदृष्टयः । अद्वितीयब्रह्मदर्शनशीलास्तूमत्तदृष्टयः । एवमेतेषु
मध्ये तेषां मन्दानां मध्यमानां चोत्तमदृष्टिप्रवेशार्थं दयालुना वेदेनोपासनोप-
दिष्टा । तथा चोपासनानुष्ठानद्वारेणोत्तमामेकत्वदृष्टिं क्रमेण प्राप्ता उत्तमेष्वेवा-
न्तर्भविष्यन्तीत्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामाह-यदीति । तस्यैव परमार्थतः
सत्त्वे प्रमाणमाह-एकमेवेति । द्वैतप्रतीतेर्मिथ्याद्वैतविषयत्वेनाविरोधमाह-अस-
दिति । अद्वैतस्यैव वस्तुत्वे ध्यानविधिविरोधमाह-किमर्थेति । उपासनोपदेशमेव
विशदयति-आत्मेति । तत्र हि निदिध्यासितव्य इत्युपासनोपदिश्यते । य
आत्मेत्यादौ तु स विजिज्ञासितव्य इति ध्यानविधिः । स क्रतुमित्यत्र सश-
ब्देन शमादिमानधिकारी परामृश्यते । अद्वैतस्यैव वस्तुत्वे कर्मविधिविरोधो-
ऽपि प्रसरतीत्याह-कर्माणि चेति । किमर्थान्युपदिष्टानीति सम्बन्धः । अद्वैताधिका-
रिणोऽधिकार्यन्तरं प्रति विधिद्वयं सावकाशमिति परिहरति-शृण्विति । तत्रेत्यु-
पासनोपदेशः कर्मोपदेशश्च गृह्यते । तदेव कारणमक्षरयोजनया प्रकटयति-
आश्रमा इति । आश्रमशब्देनाऽऽश्रमिणो गृह्यन्तां वर्णिनस्तु कथं गृह्येरन्नित्या-
शङ्क्याऽऽह-आश्रमेति । शूद्रान्व्यावर्त्य त्रैवर्णिकानामेव ग्रहणार्थं मार्गागा

स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम् ।

निकृष्टा मध्यमोत्कृष्टा च दृष्टिदर्शनसामर्थ्यं येषां ते मन्दमध्यमोत्तमबुद्धि-
सामर्थ्योपेता इत्यर्थः । उपसानोपदिष्टं तदर्थं मन्दमध्यमदृष्ट्याश्रमाद्यर्थं
कर्माणि च । न चाऽऽत्मैक एवाद्वितीय इति निश्चितोत्तमदृष्ट्यर्थं दयालुना
वेदेनानुकम्पया सन्मार्गगाः सन्तः कथमिमानुत्तमामेकत्वदृष्टिं प्राप्नुयुरिति

“यन्मनसा न मनुते येनाऽऽहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नैदं यदिदमुपासते” ॥

“तत्त्वमसि” “आत्मैवेदं सर्वम्” इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ १६ ॥

शास्त्रोपपत्तिभ्यामवधारितत्वादद्वयात्मदर्शनं सम्यग्दर्शनं तद्वाह्यत्वा-
न्मिथ्यादर्शनमन्यत् । इतश्च मिथ्यादर्शनं द्वैतिनां रागद्वेषादिदोषास्पदत्वा-
त्कथं स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु स्वसिद्धान्तरचनानियमेषु कपिलकणादबुद्धा-
हृतादिदृष्ट्यनुसारिणो द्वैतिनो निश्चिताः । एवमेवैष परमार्थो नान्यथेति

इति विशेषणम् । त्रैविध्यमेवाऽऽकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति-कथमित्यादिना । कार्यब्रह्म-
विषयवान्निकृष्टत्वम् । मध्यमत्वं कारणब्रह्मविषयत्वात् । उत्कृष्टत्वमद्वैतविषय
त्वादिति द्रष्टव्यम् । एवं पूर्वार्थं व्याख्यायोत्तरार्थं व्याकरोति-उपासनेति ।
कर्मोपदेशस्यापि तदर्थत्वमाह-कर्माणि चेति । व्यावर्त्यां शङ्कां दर्शयति-न चेति ।
वेदेनोपासनाद्युपदेशे मन्दानां मध्यमानां च कथमनुग्रहः सिध्यतीत्याशङ्क्या-
ऽऽह-सन्मार्गगा इति । प्राप्नुयुरित्युपासनोपदिष्टा कर्माणि चेति पूर्वेण सम्बन्धः ।
उपास्यं ब्रह्मैव न भवतीति प्रतिषेधान्मन्दमध्यमदृष्टिविषयत्वमुपासनस्य
प्रतिभातीत्याह-यन्मनसेति । अद्वैतदृष्टीनां तु वर्णाश्रमभेदाभिमानाभावादेव
नोपासनं कर्म वा सम्भवतीत्याह-तत्त्वमसीति ॥ १६ ॥

अद्वैतदर्शनस्योपासनादिविधिविरोधाभावेऽपि मतान्तरैर्विरोधोऽस्तीत्या-
शङ्क्य तेषां भ्रान्तिमूलत्वान्मैवमित्याह-स्वसिद्धान्तेति । श्लोकस्य तात्पर्यं वक्तुं
भूमिकां करोति-शास्त्रेति । तद्वाह्यत्वादित्यत्र तच्छब्देन शास्त्रोपपत्ती गृह्येते ।
द्वैतदर्शनस्य मिथ्यादर्शनत्वे हेत्वन्तरपरत्वमवतारितस्य श्लोकस्य दर्शयति-
इत्यर्थेति । इतःशब्दार्थमेव दर्शयति-द्वैतिनामिति । आदिशब्देन मदमानादयो
गृहीताः । स्वीयं स्वीयं सिद्धान्तं व्यवस्थापयितुं तत्त्वज्ञानमधिकृत्य प्रवृत्तानां
वादिनां कुतो दोषास्पदत्वमित्याक्षिपति-कथमिति । श्लोकाक्षरयोजनया परिह-
रति-स्वसिद्धान्तेत्यादिना । निश्चयमेव स्फोरयति-एवमेवेति । रागास्पदत्वेऽपि

परस्परं विरुध्यन्ते तैरयं न विरुध्यते ॥ १७ ॥

अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्भेद उच्यते ।

तत्र तत्राऽनुरक्ताः प्रतिपक्षं चाऽऽत्मनः पश्यन्तस्तं द्विषन्त इत्येवं रागद्वेषो-
पेताः स्वसिद्धान्तदर्शननिमित्तमेव परस्परमन्योन्यं विरुध्यन्ते । तैरन्योन्य-
विरोधिभिरस्मदीयोऽयं वैदिकः सर्वानन्यत्वादात्मैकत्वदर्शनपक्षो न विरु-
ध्यते । यथा स्वहस्तपादादिभिः । एवं रागद्वेषादिदोषानास्पदत्वादात्मैकत्व-
बुद्धिरेव सम्यग्दर्शनमित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

केन हेतुना तैर्न विरुध्यत इत्युच्यते । अद्वैतं परमार्थो हि यस्माद्वैतं
नानात्वं तस्याद्वैतस्य भेदस्तद्भेदस्तस्य कार्यमित्यर्थः । “एकमेवाद्वितीयम्”
“तत्तेजोऽसृजत” इति श्रुतेः । उपपत्तेश्च । स्वचित्तस्पन्दनाभावे समाधौ

तेषां द्वेषास्पदत्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह-प्रतिपक्षमिति । उत्तरार्धं विभजते-स्व-
सिद्धान्तेति । यद्धि वादिनां प्रत्येकं स्वसिद्धान्तत्वेनोपसङ्गृहीतं दर्शनं तन्निर्धार-
णार्थमन्योन्यं वादिनो विरोधमाचरन्तो दृश्यन्ते । न च तैरद्वैतदर्शनं विरु-
ध्यमानमध्यवसीयते । यथा स्वकीयकरचरणादिभिराघाते कदाचिदाचरि-
तेऽपि द्वेषो न जायते । परबुद्धयभावात्तथा द्वैताभिमानिभिरुपद्रवे क्षुद्रे
कृतेऽपि नाद्वैतदर्शिनस्तेषु द्वेषो जायते । सर्वानन्यत्वात्परबुद्धयभावादित्यर्थः ।
अद्वैतदर्शनस्य सम्यग्दर्शनत्वं प्रतिज्ञातम् । कथं प्रदर्शितया प्रक्रियया प्रतिपन्नमि-
त्याशङ्क्याऽऽह-एवमिति ॥ १७ ॥

द्वैतपक्षैरद्वैतपक्षस्य विषयद्वारके विरोधेऽधिगम्यमाने कथमविरोधवा-
चोयुक्तिरित्याशङ्क्य स्वमतपर्यालोचनया तावदविरोधमाह-अद्वैतमिति । मिथ्या-
भूतेन द्वैतेनाद्वैतस्याविरोधेऽपि परमार्थभूतेन तेन विरोधः स्यादित्याशङ्क्य
तथाविधं द्वैतमेव नास्तीति मत्वाऽऽह-तेषामिति । द्वैतिनां परमार्थत्वेनापर-
मार्थत्वेन च द्वैतमेव व्यवहारगोचरीभूतम् । तच्च सम्प्रतिपन्नद्वैतवन्मिथ्येत्येवं
स्थिते न द्वैतेनाद्वैतस्य विरोधः शक्यशङ्को भवतीत्यर्थः । श्लोकप्रतिषेध्यं प्रश्नं
करोति-केनेति । श्लोकाक्षराणामर्थमाचक्षाणो हेतुमाह-उच्यत इति । द्वैतस्या-
द्वैतकार्यत्वे प्रमाणमाह-एकमेवेति । श्रुतिप्रामाण्याद्द्वैतस्याद्वैतकार्यत्वावगमा-
त्कार्यस्य च कारणाद्भेदेन सत्त्वनिषेधात्तत्सत्यमित्यवधारणान्नाद्वैतदर्शनं द्वैत-
दर्शनेन विरुद्धमित्यर्थः । अद्वैतदर्शनं द्वैतदर्शनैरविरुद्धमित्यत्रैव युक्तिमाह-
उपपत्तेश्चेति । तामेवोपपत्तिं सङ्क्षिप्य दर्शयति-स्वचित्तेति । सुषुप्त्याद्यवस्थार्या
स्वकीयचित्तस्पन्दनाभावे मिथ्याज्ञानोपरमे सति द्वैतदर्शनाभावादद्वैतं सिद्धम्

तेषामुभयथा द्वैतं तेनायं न विरुध्यते ॥ १८ ॥

मायया भिद्यते ह्येतन्नान्यथाऽजं कथञ्चन ।

तत्त्वतो भिद्यमाने हि मर्त्यताममृतं व्रजेत् ॥ १९ ॥

मूर्छायां सुषुप्तौ चाभावात् । अतस्तद्भेद उच्यते द्वैतम् । द्वैतिनां तु तेषां परमार्थतश्चापरमार्थतश्चोभयथाऽपि द्वैतमेव । यदि च तेषां भ्रान्तानां द्वैतद्वष्टिरस्माकमद्वैतद्वष्टिरभ्रान्तानाम् । तेनायं हेतुनाऽस्मत्पक्षो न विरुध्यते तैः । “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” “न तु तद्वितीयमस्ति” इति श्रुतेः । यथा मत्तगजारूढ उन्मत्तं भूमिष्ठं प्रति गजारूढोऽहं वाहय मां प्रतीतिं ब्रुवाणमपि तं प्रति न वाहयत्यविरोधबुद्ध्या तद्वत् । ततः परमार्थतो ब्रह्मविदात्मैव द्वैतिनाम् । तेनायं हेतुनाऽस्मत्पक्षो न विरुध्यते तैः ॥ १८ ॥

द्वैतमद्वैतभेद इत्युक्ते द्वैतमप्यद्वैतवत्परमार्थसदिति स्यात्कस्यचिदाशङ्केत्यत आह-यत्परमार्थसदद्वैतं मायया भिद्यते ह्येतत्तैमिरिकानेकचन्द्रवद्द्रज्जुः सर्पधारादिभिर्भेदैरिव न परमार्थतो निरवयवत्वादात्मनः । सावयवं ह्यवयवान्यथात्वेन भिद्यते । यथा मृदटादिभेदैः । तस्मान्निरवयवमजं नान्यथा कथञ्चन केनचिदपि प्रकारेण न भिद्यत इत्यभिप्रायः । तत्त्वतो

ततश्च स्वप्रवज्जाग्रद्भेदानामुत्पत्तिदर्शनादित्युपपत्तेर्द्वैतमद्वैतकार्यं न च कारणं तत्कार्यप्रतिभासैर्विरुध्यते । कार्यस्य वाचाऽऽरम्भणमात्रत्वात्कारणातिरेकेणाभावादित्यर्थः । तेषामित्यादिभागं विभजते-द्वैतिनां त्विति । परमार्थद्वैतांशेनाद्वैतविरोधमाशङ्क्य द्विधा व्यवहारेऽपि विमतस्य द्वैतस्य द्वैतत्वादेव सम्प्रतिपन्नवन्मिथ्यात्वसिद्धेर्न तेन विरोधोऽद्वैतस्येति मन्वानः सन्नाह-यदि चेति । भ्रान्तिमूलद्वैतदर्शनैरद्वैतदर्शनं प्रमाणमूलमविरुद्धमित्येतद्दृष्टान्तेनोपपादयति-यथेत्यादिना । कार्यकारणभूतयोर्द्वैताद्वैतयोरविरोधे सिद्धे फलितमाह-तत इति । अद्वैतिनां द्वैतिनां च प्रातिस्विकपक्षपर्यालोचनातो द्वैतपक्षैरद्वैतपक्षो विरुद्धो न भवतीति फलितमुपसंहरति-तेनेति ॥ १८ ॥

अद्वैतमेव द्वैतात्मना परिणमते चेदद्वैतमपि तात्त्विकं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-माययेति । विवर्तवादानङ्गीकारे दोषमाह-तत्त्वत इति । पूर्वार्धव्यावर्त्यामाशङ्कामादर्शयति-द्वैतमिति । तत्र पूर्वार्धाक्षराण्यवतार्य व्याकरोति-अत आहति । विमतो भेदो मिथ्याभेदत्वाच्चन्द्रादिभेदवदित्यर्थः । विमतं तत्त्वतो भेदरहितम् । निरवयवत्वान्नित्यत्वादजत्वाच्च व्यतिरेकेण मृदादिवदित्याह-नेत्यादिना । निरवयवत्वेऽपि वस्तुनः स्फुटनधर्मत्वमाशङ्क्याऽऽह-सावयवं हीति ।

अजातस्यैव भावस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।

अजातो ह्यमृतो भावो मर्त्यतां कथमेष्यति ॥ २० ॥

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्विष्यति ॥ २१ ॥

भिद्यमाने ह्यमृतमजमद्वयं स्वभावतः सन्मर्त्यतां व्रजेत् । यथाऽग्निः शीत-
ताम् । तच्चानिष्टं स्वभाववैपरीत्यगमनम् । सर्वप्रमाणविरोधात् । अज-
मव्ययमात्मतत्त्वं माययैव भिद्यते न परमार्थतः । तस्मान्न परमार्थः
सद्ब्रूतम् ॥ १९ ॥

ये तु पुनः केचिदुपनिषद्व्याख्यातारो ब्रह्मवादिनो वावदूका अजा-
तस्यैवाऽऽत्मतत्त्वस्यामृतस्य स्वभावतो जातिमुत्पत्तिमिच्छन्ति परमार्थतः
एव तेषां जातं चेत्तदेव मर्त्यतामेष्यत्यवश्यम् । स चाजातो ह्यमृतो भावः
स्वभावतः सन्नात्मा कथं मर्त्यतामेष्यति । न कथञ्चन मर्त्यत्वं स्वभाववै-
परीत्यमेष्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥

यस्मान्न भवत्यमृतं मर्त्यं लोके नापि मर्त्यममृतं तथा । ततः प्रकृतेः
स्वभावस्यान्यथाभावः स्वतः प्रच्युतिर्न कथञ्चिद्विष्यति । अग्नेरिवौ-
ष्ण्यस्य ॥ २१ ॥

उक्तमनुमानं निगमयति-तस्मादिति । अन्यथा परमार्थत्वेनेत्यर्थः । पुनर्नवनु-
कर्षणमन्वयार्थं, कार्यत्वधर्मत्वांशत्वादिरत्र प्रकारोऽभिप्रेतः । विपक्षे दोषं वद-
न्दितीयार्थं विवृणोति-तत्त्वत इति । प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्य निराचष्टे-तच्चेति ।
विवर्तवादमुपसंहरति-अजमिति । स्थिते विवर्तवादे फलितमाह-तस्मादिति ॥ १९ ॥

स्वपक्षमुक्त्वा स्वयूध्यपक्षमनुभाष्य दूषयति-अजातस्येति । अनुवादवि-
भागं विभजते-ये त्विति । स्वभावत एवाजातस्य स्वभावत एवामृतस्य चाऽऽ-
त्मतत्त्वस्य परमार्थत एव जातिमुत्पत्तिं ये स्वयूध्याः स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । जातस्य
हि ध्रुवो मृत्युरिति न्यायेन दूषयति-तेषामिति । अजातो हीत्याद्यक्षराण्युक्तेऽर्थे
योजयति-स चेति ॥ २० ॥

पदार्थानां स्वभाववैपरीत्यगमनमनुपपन्नमित्युक्तं प्रपञ्चयति-न भवतीति ।
तत्र पूर्वार्धं हेतुत्वेन व्याचष्टे-यस्मादिति । उत्तरार्धं हेतुमत्त्वेन योजयति-तत
इति । यथाऽग्नेः स्वभावभूतस्योष्णत्वस्यान्यथात्वं शैत्यगमनमयुक्तं तथाऽन्य-
त्रापि स्वभावस्यान्यथात्वमनुचितं स्वरूपनाशप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ २१ ॥

स्वभावेनामृतो यस्य भावो गच्छति मर्त्यताम् ।

कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ॥ २२ ॥

भूततोऽभूततो वाऽपि सृज्यमाने समा श्रुतिः ।

यस्य पुनर्वादिनः स्वभावेनामृतो भावो मर्त्यतां गच्छति परमार्थतो जायते तस्य प्रागुत्पत्तेः सभावः स्वभावतोऽमृत इति प्रतिज्ञा मृषैव । कथं तर्हि कृतकेनामृतस्तस्य स्वभावः कृतकेनामृतः स कथं स्थास्यति निश्चलोऽमृतस्वभावतया न कथञ्चित्स्थास्यत्यात्मजातिवादिनः सर्वदाऽजं नाम नास्त्येव सर्वमेतन्मर्त्यम् । अतोऽनिर्माक्षप्रसङ्ग इत्यभिप्रायः ॥ २२ ॥

नन्वजातिवादिनः सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिर्न सङ्गच्छते प्रामाण्यम् । बाहं विद्यते सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिः । सा त्वन्यपरा । उपायः सोऽवता-

ननु ब्रह्म कारणरूपेण प्रागुत्पत्तेरमृतमपि कार्याकारेणोत्पत्त्युत्तरकालं मर्त्यतां गमिष्यति । ततो रूपभेदादुभयमविरुद्धमिति तत्राऽऽह-स्वभावेनेति । पूर्वार्धं साध्याहारं योजयति-यस्येति । प्रागवस्थायामपि कारणस्यैव कार्याकारेण जन्मयोग्यतया मर्त्यत्वावगमान्मृषैव प्रतिज्ञा स्यादित्यर्थः । कथं तर्हि तस्य प्रतिज्ञा युक्तेत्याशङ्क्य कृतकेन मर्त्यविलयेनामृतस्तस्य वादिनः स कारणाख्यो भावो भवतीति प्रतिज्ञा युक्तेत्याह-कथमित्यादिना । भवतु प्रलयावस्थायाम्-मृतावस्थापरिणामेनामृतत्वं ततो वा किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-कृतकेनेति । कृत-कत्वस्य यत्कृतकं तदनित्यमिति विनाशित्वेन व्याप्तत्वादित्यर्थः । किञ्चास्या-मवस्थायां कार्यमात्रं वस्त्वित्यजं ब्रह्मास्मीति ज्ञानाभावान्मोक्षो न स्यादित्याह-आत्मेति ॥ २२ ॥

परिणामवादस्य सृष्टिश्रुत्यनुसारेण स्वीकार्यत्वमाशङ्क्य निरस्यति-भूत इति । परिणामवादे विवर्तवादे च सृष्टिश्रुतेरविशेषादद्वैतानुरोधिश्रुतियुक्ति-वशाद्विवर्तवादस्यैव स्वीकर्तव्यतेति भावः । सृष्टिश्रुतेरद्वैतानुरूपेण प्रमाणयु-क्त्यनुगृहीतमद्वैतमेवाभ्युपगन्तव्यमिति फलितमाह-निश्चितमिति । श्लोकव्या-चर्या शङ्कां दर्शयति-नन्विति । यद्यात्मा कार्याकारेण न जायते तर्हि सृष्टिश्रु-तिरश्लिष्टा स्यादित्यर्थः । सृष्ट्यनुवादिनी श्रुतिरस्तीत्यङ्गीकरोति-बाहमिति । तस्या मिथ्यासृष्ट्यनुवादित्वेन कथमुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-सा त्विति । कथ-मद्वैतपरत्वेन सृष्टिश्रुतिरुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-उपाय इति । यदि सृष्टिश्रुते-रद्वैतपरत्वेन तद्विरोधसमाधी अधस्तादेवोक्तौ तर्हि पुनश्चोद्यं तत्परिहारश्चा-

निश्चितं युक्तियुक्तं च यत्तद्वति नेतरत् ॥ २३ ॥

रायेत्यवोचाम । इदानीमुक्तेऽपि परिहारे पुनश्चोद्यपरिहारौ विवक्षितार्थं प्रति सृष्टिश्रुत्यक्षराणामानुलोम्यविरोधाशङ्कामात्रपरिहारार्थौ । भूततः परमार्थतः सृज्यमाने वस्तुन्यभूततो मायया वा मायाविनेव सृज्यमाने वस्तुनि समा तुल्या सृष्टिश्रुतिः । ननु गौणमुख्ययोर्मुख्ये शब्दार्थप्रतिपत्तिर्युक्ता । न । अन्यथा सृष्टेरप्रसिद्धत्वान्निष्प्रयोजनत्वाच्चेत्यवोचाम । अविद्या-सृष्टिविषयैव सर्वा गौणी मुख्या च सृष्टिर्न परमार्थतः । “सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः” इति श्रुतेः । तस्माच्छ्रुत्या निश्चितं यदेकमेवाद्वितीयमजममृतमिति युक्तियुक्तं च युक्त्या सम्पन्नं तदेवेत्यवोचाम पूर्वग्रन्थैः । तदेव श्रुत्यर्थो भवति नेतरत्कदाचिदपि ॥ २३ ॥

युक्तौ पुनरुक्तेरित्याशङ्कथाऽऽह-इदानीमिति । मिथ्यासृष्टिवादे श्रुतिपदानाम-सृजताऽभवदित्यादीनामसामञ्जस्यविरोधाशङ्कायां तावन्मात्रं परिहर्तुं पुनश्चोद्यपरिहारावित्यर्थः । श्लोकस्य तात्पर्यमुक्त्वा पूर्वार्धाक्षराणि व्याकरोति-भूतत इति । माया ह्येषा मया सृष्टेत्यादिवत्तत्तेजोऽसृजतेति श्रुतिः । स्रज-त्यच्चाभवदिति श्रुतिस्तु देवदत्तो व्याघ्रोऽभवदिति वत् । न च सत्यत्वं विशेषणमत्रोपलभ्यते । तेन मायामयया सृष्टाविष्टायामपि सृष्टिश्रुतिः श्लिष्टेत्यर्थः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय इति न्यायमाश्रित्य शङ्कते-नन्विति । अभिर्माणवक इत्यत्र माणवकेऽग्निशब्दप्रयोगेऽप्याग्निमानयेत्यादिप्रयोगे प्रथमं बहिर्प्रतीति-मुख्यमेव प्रथमं प्रतिभातीति मुख्ये पदव्युत्पत्तेर्मुख्यार्थतया सत्या सृष्टिरेष्ट-व्येत्यर्थः । मुख्यसृष्टयङ्गीकारेऽपि सत्या सृष्टिर्न सिध्यति । अस्मत्पक्षे सत्यायाः सृष्टेः सृष्टिशब्दार्थत्वेनाप्रसिद्धत्वादिति परिहरति-नेत्यादिना । लौकिकानां मुख्यसृष्टेः सत्यसृष्टित्वेन प्रसिद्धत्वेऽपि फलाभावात् तत्र श्रुतितात्पर्य-मित्याह-निष्प्रयोजनत्वाच्चेति । अन्यथा सृष्टेरप्रसिद्धत्वमेव स्पष्टयति-अविद्येति । गौणी स्वप्ने रथादिसृष्टिः । मुख्या जागरे घटादिसृष्टि सर्वाऽप्यविद्यावस्थायामेव तस्यां सत्यामेव भावान्न तत्त्वदृष्ट्या काऽपि सृष्टिः सम्भवति । तथा भूतस्यान्यथाभूतस्य स्वतः परतो वा वस्तुनोऽन्यथाभावासम्भवात्तदतिरेकेण च सृष्टेरयोगादित्यर्थः । वस्तुस्वरूपालोचनया वास्तव्याः सृष्टेरश्लिष्टत्वे श्रुति-मनुकूलयति-सबाह्वेति । सृष्टेरविद्याविद्यमानत्वेऽपि किं वस्तु विवक्षितमित्या-शङ्क्योत्तरार्धं विभजते-तस्मादिति । निरवयत्वं विभुत्वमित्यादियुक्तिः । तेना-द्वैतमेव श्रुतितात्पर्यगम्यं न द्वैतमिति फलितमाह-तदेवेति ॥ २३ ॥

नेह नानेति चाऽऽम्नायादिन्द्रो मायाभिरित्यपि ।

अजायमानो बहुधा मायया जायते तु सः ॥ २४ ॥

कथं श्रुतिनिश्चय । इत्याह—यदि हि भूतत एव सृष्टिः स्यात्ततः सत्यमेव नाना वस्त्विति तदभावप्रदर्शनार्थमाज्ञायो न स्यात् । अस्ति च “नेह नानाऽऽस्ति किञ्चन” इत्यादिराज्ञायो द्वैतभावप्रतिषेधार्थः । तस्मादात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्था कल्पिता सृष्टिरभूतैव प्राणसंवादवत् । “इन्द्रो मायाभिः” इत्यभूतार्थप्रतिपादकेन मायाशब्देन व्यपदेशात् । ननु प्रज्ञावचनो मायाशब्दः । सत्यम् । इन्द्रियप्रज्ञाया अविद्यामयत्वेन मायात्वाभ्युपगमाददोषः । मायाभिरिन्द्रियप्रज्ञाभिरविद्यारूपाभिरित्यर्थः । “अजायमानो बहुधा विजायते” इति श्रुतेः । तस्मान्माययैव जायते तु सः । तुशब्दोऽवधारणार्थः—माययैवेति । न ह्यजायमानत्वं बहुधा जन्म चैकत्र सम्भवति ।

सृष्टेर्मृषात्वस्पष्टीकरणद्वारेणाद्वैतमेव श्रुत्यर्थतया निर्धारयितुं श्रौतनिश्चयमेव विवृणोति—नेहेति । आकाङ्क्षां प्रदर्श्य श्लोकाक्षराणि व्याकरोति—कथमित्यादिना । तत्राऽऽद्यपादे व्यतिरेकं दर्शयित्वा पुनरन्वयाख्यानेन व्याचष्टे—यदि हीति । द्वैतभावश्चेत्प्रतिषिध्यते कथं तर्हि सृष्टिरुपदिश्यते तत्राऽऽह—तस्मादिति । यथा प्राणवैशिष्ट्यदृष्टवर्थं प्राणसंवादः श्रुतिषु कल्प्यते तथा सृष्टिरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थत्वेन कल्पिता । वास्तव्याः सृष्टेरयोगस्योपदिष्टत्वादित्यर्थः । कल्पिता सृष्टिरित्यत्र हेत्वन्तरं दर्शयन्दितीयं पादमवतार्य तात्पर्यमाह—इन्द्र इति । मायाशब्देन सृष्टेर्व्यपदेशादसौ कल्पिता युक्तेति शेषः । अभिधानग्रन्थे प्रज्ञानामसु पाठान्मायाशब्दो मिथ्यार्थो न भवतीति शङ्कते—नन्विति । मायाशब्दस्य प्रज्ञानामसु काचित्कं पाठमङ्गीकरोति—सत्यमिति । कथं तर्हि मिथ्यार्थत्वं तत्राऽऽह—इन्द्रियेति । न हि मायाशब्दिता प्रज्ञा ब्रह्मचैतन्यम् । भूयश्चान्ते विश्वमायानि वृत्तिरित्यादौ निवृत्तिश्रवणात् । किंत्वासाविन्द्रियजन्या तस्याश्चाविद्यान्वयव्यतिरेकानुविधायितया विद्यात्वेन मिथ्यात्वान्मायाशब्दस्य मिथ्यार्थत्वेनानुपपत्तिरित्यर्थः । तात्पर्यार्थमुक्त्वा तत्रैवाक्षरानुगुण्यमाह—मायाभिरिति । पुरुरूपः सन्नोयत इति सम्बन्धः । मायामयी सृष्टिरित्यत्र हेत्वन्तरपरत्वेन तृतीयपादमवतारयति—अजायमान इति । अजायमानस्य बहुधा विजायमानत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्य चतुर्थपादमुत्थापयति—तस्मादिति । अश्रुतस्य कथमेवकारस्याऽऽवापः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तुशब्द इति । अवधारणरूपमर्थमेवाभिनयति—माययैवेति । कस्मादित्यमवधारयते ।

संभूतेरपवादाच्च सम्भवः प्रतिषिध्यते ।

अज्ञादिव शैत्यमौष्ण्यं च । फलवत्त्वाच्चाऽऽत्मैकत्वदर्शनमेव श्रुति-
निश्चितोऽर्थः । “तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” इत्यादि-
मन्त्रवर्णात् । “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति” इति निन्दितत्वाच्च सृष्ट्यादि-
भेददृष्टेः ॥ २४ ॥

“अन्धं तमः प्रविशन्ति ये सम्भूतिमुपासते” इति सम्भूतेरुपास्यत्वाप-
वादात्सम्भवः प्रतिषिध्यते । न हि परमार्थतः सम्भूतायां सम्भूतौ तदपवाद
उपपद्यते । ननु विनाशेन सम्भूतेः समुच्चयविध्यर्थः सम्भूत्यपवादः । “यथाऽ-
न्धं तमः प्रविशन्ति तेऽविद्यामुपासते” इति । सत्यमेव देवतादर्शनस्य
सम्भूतिविषयस्य विनाशशब्दवाच्यस्य कर्मणः समुच्चयविधानार्थः सम्भू-
त्यपवादः । तथाऽपि विनाशाख्यस्य कर्मणः स्वाभाविकाज्ञानप्रवृत्तिरूपस्य

वास्तवे जन्मनि का वस्तुक्षतिरित्याशङ्क्याऽऽह-न ह्येति । आत्मैकत्व-
ज्ञानमेव सृष्टिश्रुतितात्पर्यगम्यं सृष्टिस्तु तच्छेषत्वादविवक्षितेत्यत्र हेत्वन्तर-
माह-फलवत्त्वाच्चेति । तस्य फलत्वे प्रमाणमाह-तत्रेति । एकत्वमाचार्योपदेश-
मनुपश्यतः साक्षात्कुर्वतस्तत्रैकत्वसाक्षात्कारे सति शोकमोहोपलक्षितः संसारो
न भवतीत्यर्थः । न केवलं विफलत्वाद्भेददृष्टिरविवक्षिता किन्तु निन्दितत्वेन
निषिद्धत्वादनर्थकरत्वाच्चेत्याह-मृत्योरिति ॥ २४ ॥

भेददृष्टेर्मिथ्यात्वे हेत्वन्तरमाह-सम्भूतेरिति । सम्यग्भूतिरैश्वर्यं यस्याः सा
सम्भूतिर्देवता हिरण्यगर्भाख्या । तस्याश्च कार्यमध्ये श्रेष्ठाया निन्दितत्वात्प्र-
धानमल्लनिर्वाहणन्यायेन सम्भवशब्दितं कार्यमेव निषिध्यते । तथा च सिद्धं
तस्या वस्तुत्वमित्यर्थः । कारणप्रतिषेधेन तदवस्तुत्वसिद्धेश्च यथोक्तार्थसि-
द्धिरित्याह-को न्वेनमिति । पूर्वार्धं व्याकरोति-अन्धमिति । सम्भूत्युपासनाया
मन्त्रार्धेनाऽऽद्येन निन्दां विधाय ततो भूय इवेत्यादिनोत्तरार्धेन सम्भूतेरुक्ताया
देवताया हेयत्वमुपपाद्यते । ततश्च प्रधानभूतदेवतोपास्यत्वापवादात्ततोऽर्वाक्तनं
सर्वमेव सम्भवशब्दितं कार्यमात्रं निषिध्यते । तथा च तदवस्तुत्वसिद्धिरि-
त्यर्थः । सम्भूतेरपवादेऽपि तस्मिन्मिथ्यात्वनियमाभावात् कार्यमात्रस्य मि-
थ्यात्वं शक्यं प्रतिज्ञातुमित्याशङ्क्याऽह-न हीति । सम्भूतिनिन्दा तदवस्तुत्व-
ख्यापनार्था न भवति । किन्तु विनाशेन कर्मणा देवतोपासनस्य समुच्चयवि-
ध्यर्था । समुच्चयविधानस्य फलवत्त्वादिति शङ्कते-नन्विति । अपवादस्य
समुच्चयविध्यर्थत्वे दृष्टान्तमाह-यथेति । अत्र खल्वविद्याशब्दितकर्मापवादो-
विद्याकर्मणोः समुच्चयविध्यर्थः स्थितो विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदो-

कोन्वेनं जनयेदिति कारणं प्रतिषिध्यते ॥ २५ ॥

मृत्योरतितरणार्थत्ववदेवतादर्शनकर्मसमुच्चयस्य पुरुषसंस्कारार्थस्य कर्म-
फलरागप्रवृत्तिरूपस्य साध्यसाधनैषणाद्वयलक्षणस्य मृत्योरतितरणार्थ-
त्वम् । एवं ह्येषणाद्वयरूपान्मृत्योरशुद्धिवियुक्तः पुरुषः संस्कृतः स्यादतो
मृत्योरतितरणार्था देवता दर्शनकर्मसमुच्चयलक्षणा ह्यविद्या । एवमेवैषणा-
लक्षणादविद्याया मृत्योरतितीर्णस्य विरक्तस्योपनिषच्छास्त्रार्थालोचनपर-
स्य नान्तरीयकी परमात्मैकत्वविद्योत्पत्तिरिति पूर्वभाविनीमविद्यामपेक्ष्य
पश्चाद्भाविनी ब्रह्मविद्याऽमृतत्वसाधना एकेन पुरुषेण सम्प्रध्यमानाऽविद्याया
समुच्चोयत इत्युच्यते । अतोऽन्यार्थत्वादमृतत्वसाधनं ब्रह्मविद्यामपेक्ष्य
निन्दार्थ एव भवति सम्भूत्यपवादः । यद्यप्यशुद्धिवियोगहेतुरतन्निष्ठत्वात् ।
अत एव सम्भूतेरपवादात्सम्भूतेरापेक्षिकमेव सत्त्वमिति । परमार्थसदात्मै-
कत्वमपेक्ष्यामृताख्यः सम्भवः प्रतिषिध्यते । एवं मायानिर्मितस्यैव जीव-
स्याविद्यया प्रत्युपस्थापितस्याविद्यानाशे स्वभावरूपत्वात्परमार्थतः को

भयं सहेति श्रवणादित्यर्थः । उक्तं चोद्यमनुजानाति-सत्यमिति । तर्हि सम्भूत्य-
पवादस्तदवस्तुत्वख्यापको न भवतीत्युक्तं स्थितमेवेत्याशङ्क्य समुच्चयस्या-
विद्यावस्थायामवस्थितफलत्वाद्यदवस्तुत्वं सम्भूत्यादेर्निन्दाधीनमुक्तं तत्तदव-
स्थमेवेति मन्वानः सन्नाह-तथाऽपीति । यथाग्निहोत्रादेः शास्त्रीयस्य कर्मणोऽशा-
स्त्रीयप्रवृत्तिरूपमृत्युतरणार्थत्वं तथा साधनाद्येषणारूपमृत्युतरणार्थत्वं समु-
च्चयस्यापि वाच्यम् । तथा च सम्भूत्यादेरवस्तुत्वमविरुद्धमित्यर्थः । मृत्युतर-
णार्थत्वे संस्कारार्थत्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह-एवं हीति । कामचारकामवाद-
कामभक्षणादिलक्षणस्वाभाविकप्रवृत्तिरूपाशुद्धिवियोगः संस्कारो यथा नित्या-
ग्निहोत्रादिकलं तथा निष्कामेनानुष्ठितसमुच्चयफलं कामाख्या शुद्धिव्यावृत्तिरि-
त्यर्थः । अविद्याया मृत्युं तीर्त्वेति मन्त्रे मृत्युतरणहेतुरविद्येति श्रवणात् सम्भूत्या-
ऽमृतमश्नुत इति च सम्भूतेरमृतत्वफलाभिलाषात्कथं समुच्चयफलं मृत्योरति-
तरणमित्याशङ्क्याऽऽह-अत इति । यतो न समुच्चयान्मुख्यममृतत्वं घटते तस्य ।
विद्ययाऽमृतमश्नुत इति वक्ष्यमाणत्वात् । अतः समुच्चयलक्षणाऽविद्याऽविद्याया
मृत्युं तीर्त्वेत्यत्र निर्दिश्यते । आपेक्षिकमृत्युतरणहेतुत्वसम्भवादित्यर्थः । यद्यवि-
द्याशब्देन समुच्चयो विवक्ष्यते कथं तर्हि विद्यां चाविद्यां चेत्यनेन विद्याविद्ययोः
समुच्चयो निर्दिश्यते । न हि देवतादर्शनकर्मसमुच्चयस्य ब्रह्मविद्यायाः समुच्चयः
सम्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह-एवमिति । नान्तरीयकत्वमवश्यम्भावित्वं प्रतिबन्ध-
काभावे कार्योत्पत्तेरुपपत्तेरित्यर्थः । एवं मन्त्रार्थे स्थिते प्रकृते फलितमाह-

स एष नेति नेतीति व्याख्यातं निहुते यतः ।

न्वेनं जनयेत् । न हि रज्ज्वामविधारोपितं सर्पं पुनर्विवेकतो नष्टं जनयेत्कश्चित् । तथा न कश्चिदेनं जनयेदिति को न्वित्याक्षेपार्थत्वात्कारणं प्रतिषिध्यते । अविद्योद्भूतस्य नष्टस्य जनयितृकारणं न किञ्चिदस्तीत्यभिप्रायः “नायं कुतश्चिन्न वभूव कश्चित्” इति श्रुतेः ॥ २५ ॥

सर्वविशेषप्रतिषेधेन “अथात आदेशो नेति नेति” इति प्रतिपादितस्याऽऽत्मनो दुर्वाध्यत्वं मन्यमाना श्रुतिः पुनः पुनरुपायान्तरत्वेन तस्यैव प्रतिपादयिष्या यद्यव्याख्यातं तत्सर्वं निहुते । ग्राह्यं जनिमद्बुद्धिविषय-

अत इति । अन्यार्थत्वं समुच्चयस्याशुद्धिक्षयहेतुत्वं तच्चेदिष्टं किमित्यपवादस्तत्राऽऽह-यद्यपीति । तथाऽप्यतन्निष्ठत्वात्परमार्थमृतत्वफलत्वाभावात्तदपवादसिद्धिरित्यर्थः । अपवादफलं दर्शयन्नाद्यभागविभजनमुपसंहरति-अत एवेति । को न्वेनं जनयेत्पुनरिति श्रुत्यर्थमाचक्षाणो द्वितीयार्थं विभजते-एवं मायेत्यादिना । उक्तमर्थं दृष्टान्ते स्पष्टयति-न हीति । न कश्चिदेनं जनयेदिति कारणं प्रतिषिध्यत इति सम्बन्धः । प्रश्नार्थे किञ्चिन्वेदं दृश्यमाने कथं कारणप्रतिषेधसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह-को न्विति । अक्षरार्थमुक्त्वा द्वितीयार्थस्य तात्पर्यमाह-अविद्येति । ततश्चेदुद्भूतो जीवः कथं तस्य जनयितृकारणं नेत्युच्यते व्याघातादित्याशङ्क्याऽऽह-नष्टस्येति । जीवस्य जनयितृकारणाभावे प्रमाणमाह-नायमिति । तस्याविद्यामन्तरेण स्वतो जन्माभावं सूचयति-न वभूवेति ॥ २५ ॥

इतोऽपि द्वैतं वस्तु न भवतीत्याह-स एष इति । द्वे वावेत्यादिना व्याख्यातं मूर्तामूर्तादि सर्वमेव त्याज्यमग्राह्यं नेति नेतीति वीप्सया यतो निषेधति श्रुतिरतः स एष इत्युपक्रम्य प्रतिपादितस्याऽऽत्मतत्त्वस्य कूटस्थस्याविषयत्वेन प्रथमोपपत्तिरित्यर्थः । नेति नेतीति वीप्सातात्पर्यमाह-सर्वेति । रूपद्वयोपन्यासानन्तरं तन्निषेधमन्तरेण निर्विशेषवस्तुप्रतिपत्तेरयोगात्तत्प्रतिपत्त्या च पुरुषार्थपरिसमाप्तिसम्भवादादेशो निर्विशेषस्याऽऽत्मतत्त्वस्योपदेशस्तावत्प्रस्तूयते । एवं प्रस्तुत्य नेति नेतीति वीप्सया सर्वस्य मूर्तामूर्तादिविशेषस्याऽऽरोपितस्य निषेधो दर्शितस्तेन चाऽऽत्मा जिज्ञासितो विशिष्टो निर्दिष्ट इत्यर्थः । स चेदेवं मूर्तामूर्ताधिकारे प्रतिपादितस्तर्हि किमिति प्रदेशान्तरे पुनः पुनरेवं प्रतिपाद्यते पुनरुक्तेरित्याशङ्क्य व्याख्यातमित्यादि व्याचष्टे-प्रतिपादितस्येति । यद्यपि मूर्तामूतप्रकरणे प्रतिपादितमात्मतत्त्वं तथाऽपि तस्य परमसूक्ष्मत्वादुर्ज्ञानत्वं मन्यते श्रुतिः । सा पुनरुपायाविशेषसद्भावाभिप्रायेण तस्यैव पुनः पुनः प्रतिपादनेच्छया याद्य-

सर्वमग्राह्यभावेन हेतुनाऽजं प्रकाशते ॥ २६ ॥

सतो हि मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतः ।

मपलपत्यर्थात् “स एष नेति नेति” इत्यात्मनोऽदृश्यतां दर्शयन्ती श्रुति-
रूपायस्योपेयनिष्ठतामजानत उपायत्वेन व्याख्यातस्योपेयवद्भाह्यता माभू-
दित्यग्राह्यभावेन हेतुना कारणेन निहृत इत्यर्थः । ततश्चैवमुपायस्योपेयनि-
ष्ठतामेव जानत उपेयस्य च नित्यैकरूपत्वमिति तस्य सबाह्याभ्यन्तरमज-
मात्मतत्त्वं प्रकाशते स्वयमेव ॥ २६ ॥

एवं हि श्रुतिवाक्यशतैः सबाह्याभ्यन्तरमजमात्मतत्त्वमद्वयं न
ततोऽन्यदस्तीति निश्चितमेतत् । युक्त्या चाधुनैतदेव पुनर्निर्धार्यत

दारोपितं तत्तदशेषमपहुत्यविशिष्टमात्मस्वरूपं निवेदयतीत्यर्थः । सर्वमित्यादि-
स्पष्टोक्त्वाणः स एष इति व्याचष्टे-ग्राह्यमिति । स एष इत्याद्या श्रुतिरदृश्यता-
मात्मनो विशेषं निषेधमुखेन दर्शयन्ती यदृश्यं कार्यं मनसां वाचां च गोच-
रीभूतं तदशेषमर्थादपलपति । सा हि परमार्थवस्त्वदृश्यमिति त्रुवाणा दृश्यस्य
वस्तुत्वेनोपपद्यते तथा चानुपपत्तेर्दृश्यवर्गस्यावस्तुत्वं सिद्धमित्यर्थः । ननु
किमिति श्रुतिर्व्याख्यातं विशेषजातं निहृते पङ्कप्रक्षालनन्यायापातादित्याश-
ङ्क्याग्राह्यभावेनेत्यादि व्याकरोति-उपायस्येति । द्वे वावेत्यादिना व्याख्यातस्य
रूपप्रपञ्चस्याद्वितीयब्रह्मात्ममात्रपर्यवसायितामप्रतिपाद्यमानस्य ब्रह्मवदेवोपा-
यत्वेनाभिमतस्यापि प्रपञ्चस्य वस्तुत्वेन ग्राह्यत्वाशङ्का या सा माभूदित्यशेषविशे-
षाद्वित्येनाद्वितीयब्रह्मस्वरूपनिर्धारणार्थमारोपितं प्रपञ्चं प्रतिषेधति श्रुतिरि-
त्यर्थः । उपायस्य कल्पितत्वेन वस्तुत्वाभावादुपेयस्य च सदैकरूपत्वात्कथं
तथाविधवस्तुप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्याजमित्यादि व्याचष्टे-तत्त्वत्वेति । समारोपितस्य
सर्वस्य निषेधादेव स्वातन्त्र्येण वस्तुत्वाभावनिश्रयादारोपितसर्पादेरधिष्ठा-
नातिरेकेणासत्त्ववदुपायस्य मूर्तादेरुपेयाद्वितीयब्रह्मात्मतामेव प्रतिपद्यमा-
स्य ब्रह्मणश्च सदैकरूपत्वकूटस्थनित्यदृष्टिस्वभावत्वादि जानतस्तस्योत्तमस्या-
धिकारिणः स्वयमेवान्यापेक्षामन्तेरेणाऽऽत्मतत्त्वमुक्तविशेषणं प्रकाशी भवति ।
कल्पितस्य चोपायत्वं प्रतिबिम्बादिवदविरुद्धमित्यर्थः ॥ २६ ॥

आत्मतत्त्वमजमद्वितीयं परमार्थभूतम् । द्वैतं तु मायाकल्पितमसदिति
प्रतिपादितम् । तत्रैव हेत्वन्तरमाह-सतो हीति । यदात्मतत्त्वं सदा सदैकरूपं
तस्य मायाया जगदाकारेण जन्म युक्तम् । मायाया दुर्निरूपार्थसमर्थनपटी-
यत्वात्परमार्थतत्त्वेकरूपमनेकरूपतया नोत्पत्तुं पारयति विरोधादित्यर्थः ।

तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायते ॥ २७ ॥

इत्याह । तत्रैतत्स्यात्सदाऽग्राह्यमेव चेदसदेवाऽऽत्मतत्त्वमिति । तन्न । कार्यग्रहणात् । यथा सतो मायाविनो मायया जन्मकार्यम् । एव जगतो जन्मकार्यं गृह्यमाणं मायाविनमिव परमार्थसन्तमात्मानं जगज्जन्म माया-
रूपदमवगमयति । यस्मात्सतो हि विद्यमानात्कारणान्मायानिर्मितस्य हस्त्यादिकार्यस्येव जगज्जन्म युज्यते नासतः कारणात् । न तु तत्त्वत एवाऽऽत्मनो जन्म युज्यते । अथवा सतो विद्यमानस्य वस्तुनो रज्ज्वादेः सर्पादिवन्मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतो यथा तथाऽग्राह्यस्यापि सत एवाऽऽत्मनो रज्जुसर्पवज्जगद्रूपेण मायया जन्म युज्यते । न तु तत्त्वत एवाजस्याऽऽत्मनो जन्म । यस्य पुनः परमार्थसदजमात्मतत्त्वं जगद्रूपेण जायते वादिनो न हि तस्याजं जायत इति शक्यं वक्तुं विरोधात् । ततस्तस्यार्थाज्जातं जायत इत्यापन्नं ततश्चानवस्थाजाताज्जायमानत्वेन । तस्मादजमेकमेवाऽऽत्मतत्त्वमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

विपक्षे दोषमाह-तत्त्वत इति । यस्य वादिनो मते ब्रह्मैव परमार्थतो जगदात्मना जायते तस्याजस्य जायमानत्वप्रतिज्ञाया व्याहृतत्वाज्जातस्यैव जायमानत्वे स्यादनवस्थेत्यर्थः । अद्वैतमावेदयन्त्या द्वैतनिषेधकश्रुत्या दृश्यत्वजडत्वादि-
युक्त्या च तथाविधया निर्धारितमर्थं श्लोकाक्षरार्थकथनार्थमनुवदति-एव-
मिति । उक्तमेव वस्तु युक्त्यन्तरेण पुनर्निर्धारयितुमुत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्याह-
अधुनेति । पूर्वार्धं शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुं शङ्कयति-तत्रेति । श्लोकः सप्तम्या परामृश्यते । यन्न कदाचिदपि गृह्यते तदत्यन्तासदेव शशविषाणादिवदेष्वन्यं प्रमाणाभावे प्रमेयासिद्धेरित्यर्थः । कार्यलिङ्गकानुमानवशादात्मतत्त्वस्य कार-
णत्वेन सत्त्वनिर्णयान्नासत्त्वं चोद्यमिति दूषयति-तत्रेति । सङ्गृहीतमर्थं दृष्टा-
न्तेन विवृणोति-यथेति । विमतं सदधिष्ठानं कार्यत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः । उक्तेऽर्थे पूर्वार्धाक्षराणि योजयति-यस्मादिति । तस्मात्कारणस्य सत्त्वमविवाद-
मिति शेषः । नासत इति तस्य निःस्वभावत्वात्कारणत्वायोगादित्यर्थः । न त्विति । तथा भूतस्यान्यथा भूतस्य च जन्मायोगादित्यर्थः । सत इति । पञ्चम्यन्तं पदं गृहीत्वा निमित्तकारणपरतया व्याख्यातम् । सम्प्रति सत इति षष्ठ्यन्तं पदमादायोपादानपरतया व्याख्यां करोति-अथवेति । यथा रज्जोः सर्पधाराद्या-
कारेण मायाकृतं जन्म तथैवाग्राह्यस्यापि सद्रूपस्याऽऽत्मतत्त्वस्य जगदात्मना जन्म मायाप्रयुक्तं प्रतिपत्तव्यम् । जन्मरहितस्य वस्तुतो जन्मव्याघातादित्यर्थः । उत्तरार्धं विभजते-यस्येत्यादिना । मायिकं जन्म न तात्त्विकमिति स्थिते
ऋलितमाह-तस्मादिति ॥ २७ ॥

असतो मायया जन्म तत्त्वतो नैव युज्यते । .

बन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वाऽपि जायते ॥ २८ ॥

यथा स्वप्ने द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ।

तथा जाग्रद्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ॥ २९ ॥

अद्वयं च द्वयाभासं मनः स्वप्ने न संशयः ।

असद्वादिनामसतोऽभावस्य मायया तत्त्वतो वा न कथञ्चन जन्म युज्यते । अदृष्टत्वात् । न हि बन्ध्यापुत्रो मायया तत्त्वतो वा जायते तस्मादत्रासद्वादो दूरत एवानुपपन्न इत्यर्थः ॥ २८ ॥

कथं पुनः सतो माययैव जन्मेत्युच्यते । यथा रज्ज्वां विकल्पितः सर्पो रज्जुरूपेणावेक्ष्यमाणः सन्नेवं मनः परमार्थविज्ञप्त्याऽऽत्मरूपेणावेक्ष्यमाणं सद्भाह्यग्राहकरूपेण द्वयाभासं स्पन्दते स्वप्ने मायया रज्ज्वामिव सर्पः । तथा तद्वदेव जाग्रज्जागरिते स्पन्दते मायया मनः स्पन्दत इवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

रज्जुरूपेण सर्प इव परमार्थत आत्मरूपेणाद्वयं सद्वयाभासं मनः

सत्पूर्वकं कार्यमिति व्याप्तिः । असद्वादिभिरसतः सज्जन्माभ्युपगमादित्याशङ्क्याऽऽह—असत इति । तत्त्वतोऽतत्त्वतो वा नासतः सदाकारेण जन्मेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—बन्ध्येति । पूर्वार्धं व्याकरोति—असद्वादिनामिति । असतो निःस्वरूपस्य स्वरूपाभावादेव तत्त्वतोऽतत्त्वतो वा कार्याकारेण न युक्तं जन्मेत्यत्र हेतुमाह—अदृष्टत्वादिति । उत्तरार्धं व्याकुर्वन्नदृष्टत्वमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हीति । सद्वादो मायया सम्भवति । असद्वादस्तु तथाऽपि नेति विशेषं दर्शयन्नुपसंहरति—तस्मादिति । कार्यकारणनिरूपणमत्रेति परा-मृश्यते ॥ २८ ॥

सत्तत्त्वस्यैव मायया जन्मेत्युक्तमुपपादयति—यथेति । सत एव मायया जन्मेत्युक्तम् । अवस्थाद्वयेऽपि द्वैतस्य मनःस्पन्दितत्वस्वोकारादिति श्लोक-व्यावर्त्यं चोद्यमुत्थापयति—कथमिति । अधिष्ठानरूपेण मनोऽपि सदिति सदृष्टान्तमुत्तरमाह—उच्यत इति । मनसः सन्मात्रत्वेऽपि कथमनेकधा स्पन्दनमित्याशङ्क्य स्वप्नदृष्टान्तं व्याचष्टे—ग्राह्येति । दार्ष्टान्तिकमाह—तथेत्यादिना । मायाधीनं मनःस्पन्दनमवस्तुभूतमिति द्योतयितुमिवेत्युक्तं मनो ब्रह्म चेति कारणद्वयम् ॥ २९ ॥

तर्हि द्वैतस्य स्वीकृत[त्व]मित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन निराचष्टे—अद्वयं चेति ।

अद्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥ ३० ॥

मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत्किञ्चित्सचराचरम् ।

मनसो ह्यमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥ ३१ ॥

आत्मसत्यानुबोधेन न सङ्कल्पयते यदा ।

स्वप्ने न संशयः । न हि स्वप्ने हस्त्यादि ग्राह्यं तद्ग्राहकं वा चक्षुरादिद्वयं विज्ञानव्यतिरेकेणास्ति । जाग्रदपि तथैवेत्यर्थः । परमार्थसद्विज्ञानमात्राविशेषात् ॥ ३० ॥

रज्जुसर्पवद्विकल्पनारूपं द्वैतरूपेण मन एवेत्युक्तम् । तत्र किं प्रमाणमित्यन्वयव्यतिरेकलक्षणमनुमानमाह । कथं तेन हि मनसा विकल्प्यमानेन दृश्यं मनोदृश्यमिदं द्वैतं सर्वं मन इति प्रतिज्ञा । तद्भावे भावात्तद्भावेऽभावात् । मनसो ह्यमनीभावे निरुद्धे (रोधे) विवेकदर्शनाभ्यासवैराग्याभ्यां रज्ज्वामिव सर्पं लयङ्गते वा सुषुप्ते द्वैतं नैवोपलभ्यत इत्यभावात्सिद्धं द्वैतस्यासत्त्वमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

कथं पुनरमनीभाव इति । उच्यते । आत्मैव सत्यमात्मसत्यं सृत्ति-

दृष्टान्तभागं विभजते-रज्ज्वति । दृष्टान्ते चैतन्यातिरिक्तस्य ग्राह्यग्राहकभेदस्य मनःस्पन्दितस्यासत्त्वं साधयति-न हीति । तथैव जागरितेऽपि परमार्थात्मस्वरूपेणाद्वयं सन्मनो ग्राह्यग्राहकद्वैताकारेणावभासते । तथा च परमार्थसतो विज्ञानमात्रस्यावस्थाद्वयेऽपि विशेषाभावात्तस्मिन्नेवाधिष्ठाने मायाकल्पितं मनः स्पन्दते । द्वयाकारमित्यङ्गीकारात् । न कारणद्वयं शङ्कितव्यमित्याह-जाग्रदपीति ॥ ३० ॥

मनोमात्रं द्वैतमित्यत्र प्रमाणमाह-मनो दृश्यमिति । वृत्तमनूद्य श्लोकतात्पर्यमाह-रज्ज्वति । यथा रज्जुः सर्परूपेण विकल्पते तथा मनो द्वैतरूपेण विकल्पनात्मकम् । तच्चाविद्याकल्पितमित्युक्तेऽर्थे प्रमाणगवेषणायां विशिष्टमनुमानमुपन्यस्यतीत्यर्थः । तदेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयन्प्रथमार्धाक्षराणि व्याचष्टे-कथमित्यादिना । विमतं मनोमात्रं तद्भावे नियतभावत्वात् । यथा मृद्भावे नियतभावो मृन्मात्रो घटादिरित्यनुमानमारचयति-द्वैतमिति । उक्तमेव व्यक्तिरेकं स्फोरयन्द्वातीयार्धं विभजते-मनसो हीति । समाधिस्वापयोर्द्वैतस्यानुपलम्भेऽपि नासत्त्वमित्याशङ्क्य मानाधीना मेयसिद्धिरित्यभिप्रेत्याऽऽह-इत्यभावादिति ॥ ३१ ॥

मनसो यदमनस्त्वमुक्तं तदुपपादयति-आत्मेति । समाधिस्वापयोरननुभवेऽपि मनसः स्वरूपेण नित्यत्वान्नामनस्त्वमित्याक्षिपति-कथमिति । सङ्कल्पो

॥ अमनस्तां तदा याति ग्राह्याभावे तदग्रहम् ॥ ३२ ॥

अकल्पकमजं ज्ञानं ज्ञेयाभिन्नं प्रचक्षते ।

कावत् । “वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति श्रुतेः । तस्य शास्त्राचार्योपदेशमन्ववबोध आत्मसत्यानुबोधः । तेन सङ्कल्प्याभावतया न सङ्कल्पयते । दाह्याभावे ज्वलनमिवाग्नेः । यदा यस्मिन्काले तदा तस्मिन्काले अमनस्ताममनोभावं, याति ग्राह्याभावे । तन्मनोऽग्रहं ग्रहणविकल्पनावर्जितमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

यद्यसदिदं द्वैतं केन स्वमजसूमात्मतत्त्वं (समञ्जस) विबुध्यत इति । उच्यते । अकल्पकं सर्वकल्पनावर्जितमत एवाजं ज्ञानं ह्यसिमात्रं ज्ञेयेन परमार्थसता ब्रह्मणाऽभिन्नं प्रचक्षते कथयन्ति ब्रह्मविदः । न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽग्न्युष्णवत् । “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्यैव विशेषणं ब्रह्म ज्ञेयं यस्य स्वस्य

हि मनसो व्यावहारिकं रूपम् । सङ्कल्पश्च सङ्कल्प्यापेक्षत्वात्तदभावे न भवति । सर्वमात्मैवेत्यवगमे च सङ्कल्प्याभावान्मनसो मनस्त्वं न वर्तते तथाऽपि स्फुरति चेदात्मैवेति न विवेकिदृष्ट्या मनो नामास्तीति श्लोकाक्षरैरुत्तरमाह-उच्यत इति । तस्यैव सत्यत्वे दृष्टान्तमाह-मृत्तिकावदिति । यथा घटशरावादिष्वसत्येषु मृत्तिकामात्रमनुस्यूतं सत्यमिष्यते तथैवानात्मस्वसत्येष्व्वात्ममात्रं सत्यमेष्टव्यम् । तत्सत्यमित्यवधारणादेवकारस्य दृष्टान्तनिविष्टस्य दार्ष्टान्तिकेऽनुषङ्गादित्यर्थः । उक्ते दृष्टान्ते प्रमाणमाह-वाचाऽऽरम्भणमिति । अवशिष्टान्यक्षराणि व्याचष्टे-तस्येत्यादिना । तेन तत्त्वज्ञानेनाऽऽत्मातिरिक्तार्थाभावे निश्चिते सङ्कल्पविषयाभावनिर्धारणया सङ्कल्पाभावे दृष्टान्तमाह-दाह्येति । यथाऽग्नेर्दाह्याभावे ज्वलनं न भवति तथा सङ्कल्प्याभावे सङ्कल्पो निरवकाशः स्यादित्यर्थः । सङ्कल्प्याभावे किं मनसो भवति तदाह-यदेति ॥ ३२ ॥

मनश्चेन्मनस्त्वं व्यावर्तते तर्हि कथमात्मनोऽवबोधो व्यञ्जकाभावादित्याशङ्क्याऽऽह-अकल्पकमिति । श्लोकव्यावर्त्या शङ्कामाह-यदीति । मनोमुख्यस्य द्वैतस्यासत्त्वे व्यञ्जकाभावान्नाऽऽत्मबोधः सम्भवति मनसैवानुद्गष्टव्यमिति श्रुतेः । मनसश्चासत्त्वाङ्गीकारादित्यर्थः । स्वरूपभूतेन ज्ञानेनैवाऽऽत्मनोऽवबोधसम्भवान्नाविरिक्ते मनस्यपेक्षेत्युत्तरमाह-उच्यत इति । ज्ञेयाभिन्नं ज्ञानमित्यत्र श्रुतीरुदाहरति-न हीति । सत्यमौ तदात्मकमौष्ण्यं न परिलुप्यते तथेत्युत्तर-

ब्रह्मज्ञेयमजं नित्यमजेनाजं विबुध्यते ॥ ३३ ॥

निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः ।

प्रचारः स तु विज्ञेयः सुषुप्तेऽन्यो न तत्समः ॥ ३४ ॥

त्रयसुषुप्तेऽन्यः

तदिदं ब्रह्मज्ञेयमुष्णस्येवाग्निवदभिन्नम् । तेनाऽऽत्मस्वरूपेणाजेन ज्ञानेनाजं
ज्ञेयमात्मतत्त्वं स्वयमेव विबुध्यतेऽवगच्छति नित्यप्रकाशस्वरूप इव
सविता । नित्यविज्ञानैकरसघनत्वान्न ज्ञानान्तरमपेक्षत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

आत्मसत्यानुबोधेन सङ्कल्पमकुर्वद्वाह्यविषयाभावे निरिन्धनाग्निवत्प्र-
शान्तं निगृहीतं निरुद्धं मनो भवतीत्युक्तम् । एवञ्च मनसो ह्यमनीभावे
द्वैताभावश्चोक्तः । तस्यैवं निगृहीतस्य निरुद्धस्य मनसो निर्विकल्पस्य
सर्वकल्पनावर्जितस्य धीमतो विवेकवतः प्रचरणं प्रचारो यः स तु प्रचारो
विशेषेण ज्ञेयो योगिभिः । ननु सर्वप्रत्ययाभावे यादृशः सुषुप्तस्थस्य
मनसः प्रचारस्तादृश एव निरुद्धस्यापि प्रत्ययाभावाविशेषार्थिक तत्र
विज्ञेयमिति । अत्रोच्यते । नैवम् । यस्मात्सुषुप्तेऽन्यः प्रचारोऽविद्यामोह-

माह-अगुष्णवदिति । प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिसंग्रहार्थमादिपदम् । ज्ञेयाभिन्न-
मित्युक्तं स्फुटयति-तस्यैवेति । आत्मनः स्वयमेवावगतिरूपत्वान्नार्थान्तरापेक्षे-
त्येतमर्थं दृष्टान्तेन स्फुटयति-नित्येति ॥ ३३ ॥

मोक्षमाणस्य ज्ञानफलं स्वर्गवन्न परोक्षं किन्तु वृत्तिवत्प्रत्यक्षम् । अतश्च
प्रकृतज्ञानफलस्य मनोनिरोधस्य प्रत्यक्षत्वार्थं प्रसङ्गं प्रकरोति-निगृहीतस्येति ।
न तस्य विज्ञेयत्वं सुषुप्ते प्रसिद्धत्वादित्याशङ्क्याऽऽह-सुषुप्त इति । श्लोकाक्ष-
राणि व्याकर्तुं वृत्तं कीर्तयति-आत्मेति । तस्य सत्यस्य प्रागुक्तेनानुबोधेन
सम्यग्ज्ञानेन बाह्यस्य विषयस्य सङ्कल्पस्याभावे निरालम्बनस्य प्रचारासम्भवे
च मनः सङ्कल्पमकुर्वत्प्रशान्तं निरुद्धं च प्रभवतीत्यन्वयः । निर्विषयं मनः
शान्त्यतीत्यत्र दृष्टान्तमाह-निरिन्धनेति । निरुद्धे मनसि मनस्त्वव्यावृत्तौ मनः
स्पन्दितस्य द्वैतस्याभावमुक्तं स्मारयति-एवं चेति । एवं वृत्तमनूद्य पादत्रयस्या-
र्थमाह-तस्येति । एवं विषयाभावेनेति यावत् । आत्मसत्यानुबोधो विवेकश-
ब्दार्थः । प्रत्यगात्मन्येव पर्यवसानं प्रचारस्तस्य विद्वत्प्रत्यक्षत्वं विवक्षित्वा
योगिभिरित्युक्तम् । चतुर्थपादव्यावर्त्यामाशङ्क्यामाह-नन्विति । निरुद्धस्यापि
मनसः प्रचार इति सम्बन्धः । विशेषप्रत्ययाभावस्य निरोधे स्वापे च विशे-
षाभावादिति हेत्वर्थः । तत्र प्रचारे प्रसिद्धे सतीति यावत् । चतुर्थपादमुत्त-
रत्वेनावतारयति-अत्रेति । निरुद्धस्य मनसः सुषु स्येव प्रचारस्य सुज्ञानत्वान्न
तत्र ज्ञातव्यमस्तीत्युक्तं प्रत्याह-नैवमिति । विद्याभावव्यावृत्त्यर्थं मोहविशेषणं

लीयते हि सुषुप्ते तन्निगृहीतं न लीयते ।

तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समन्ततः ॥ ३५ ॥

तमोग्रस्तस्यान्तर्लीनानेकानर्थप्रवृत्तिबीजवासनावतो मनस आत्मसत्या-
नुबोधदुताशविष्णुष्टाविद्यानर्थप्रवृत्तिबीजस्य निरुद्धस्यान्य एव प्रशान्त-
सर्वक्लेशरजसः स्वतन्त्रः प्रचारः । अतो न तत्समः । तस्माद्युक्तः स
विज्ञातुमित्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

प्रचारभेदे हेतुमाह-लीयते सुषुप्तौ हि यस्मात्सर्वाभिरविद्यादिप्रत्य-
यबीजवासनाभिः सह तमोरूपमविशेषरूपं बीजभावमापद्यते तद्विवेक-
विज्ञानपूर्वकं निरुद्धं निगृहीतं सन्न लीयते तमोबीजभावं नाऽऽपद्यते
तस्माद्युक्तः प्रचारभेदः सुषुप्तस्य समाहितस्य मनसः । यदा ग्राह्यग्राहका-
विद्याकृतमलद्वयवर्जितं तदा परमद्वयं ब्रह्मैव तत्संवृत्तमित्यतस्तदेव निर्भ-
यम् । द्वैतग्रहणस्य भयनिमित्तस्याभावात् शान्तमभयं ब्रह्म । यद्विद्वान्

चित्तभ्रमं व्यावर्तयितुं तमोविशेषणम् । अन्तर्लीना गुप्ता अनेकानर्थफलानां
प्रवृत्तीनां बीजभूता वासना यस्मिन्मनसि तस्येति सुषुप्तस्य विशेषणम् ।
आत्मनः सत्यस्यानुबोधो यो व्याख्यातः स एव हुताशोऽग्निस्तेन विष्णुष्टा-
न्यविद्यादीन्यनेकानर्थपर्यन्तप्रवृत्तीनां बीजानि यस्य तस्येति निरुद्धस्य विशे-
षणं, प्रकर्षेण शान्तं सर्वक्लेशात्मकं रजो यस्येति तस्यैव विशेषणान्तरम् ।
स्वतन्त्रो ब्रह्मस्वरूपावस्थानात्मक इत्यर्थः । यथोक्तस्य प्रचारस्य सुषुप्तप्रचार-
विसदृशस्य दुर्ज्ञानत्वे स्थिते फलितमाह-तस्मादिति ॥ ३४ ॥

मनसः सुषुप्तस्य समाहितस्य च प्रचारभेदोऽस्तीत्युक्तं तत्र हेतुमाह-
लीयते हीति । समाहितस्य मनसो द्वैतवर्जितस्य स्वरूपं कथयति-तदेवेति ।
पूर्वार्धस्य तात्पर्यमाह-प्रचारेति । मनसः सुषुप्तस्य समाहितस्य चेति वक्तव्यम् ।
यस्मादित्यस्य तस्मादित्युत्तरेण सम्बन्धः । अविद्यादीत्यादिशब्देनास्मिताया-
गादयो गृह्यन्ते । सुषुप्ते मनसो वासनाभिः सह लयप्रकारं कथयति-तमो-
मिति । आपद्यत इति सम्बन्धः । जाड्यं रूपमवस्थान्तरेऽपि तुल्यमित्यतो
विशिनष्टि-अविशेषेत्यादिना । एवमाद्यं पादं व्याख्याय द्वितीयं पादं व्याचष्टे
तदिति । पूर्वविभागविभजनेन फलितमाह-तस्मादिति । तदेव निर्भयं ब्रह्मैव
स्यार्थमाह-यदेति । समाहितं मनोग्राह्यं ग्राहकमित्यविद्याकृतं यन्मलद्वयं तेन
यदा तदेति सम्बन्धः । मनसो ब्रह्मत्वे निर्भयत्वं तस्य फलितमित्याह-इत्यत-
इति । तत्र हेतुमतःशब्देन सूचितमाह-द्वैतेति । यदुपशान्तं ब्रह्माभयमित्युक्तं
तस्याभयत्वे प्रमाणं सूचयति-यद्विद्वानिति । ननु यथोक्तं ब्रह्म प्रकाशते न

अजमनिद्रमस्वप्नमनामकमरूपकम् ।

सकृद्विभातं सर्वज्ञं नोपचारः कथञ्चन ॥३६॥

विभेति कुतश्चन । तदेव विशेष्यते ज्ञप्तिज्ञानमात्मस्वभावचैतन्यं तदेव ज्ञानमालोकः प्रकाशो यस्य तद्ब्रह्म ज्ञानालोकं विज्ञानैकरसघनमित्यर्थः । समन्ततः समन्तात्सर्वतो व्योमवच्चैरन्तर्येण व्यापकमित्यर्थः ॥३५॥

जन्मनिमित्ताभावात्सबाह्याभ्यन्तरमजम् । अविद्यानिमित्तं हि जन्म रज्जुसर्पवदित्यवोचाम । सा चाविद्याऽऽत्मसत्यानुबोधेन निरुद्धा । यतोऽजमत एवानिद्रम् । अविद्यालक्षणाऽनादिर्माया निद्रा । स्वापात्प्रबुद्धोऽद्वयस्वरूपेणाऽऽत्मनाऽतोऽस्वप्नम् । अप्रबोधकृते ह्यस्य नामरूपे प्रबोधाच्च ते रज्जुसर्पवद्विनष्टे इति न नाम्नाऽभिधीयते ब्रह्म रूप्यते वा न केनचित्प्रकारेणेत्यनामकमरूपकं च तत् । “यतो वाचो निवर्तन्ते” इत्यादिश्रुतेः । किञ्च सकृद्विभातं सदैव विभातं सदा भारूपमग्रहणान्यथाग्रहणाविर्भावतिरोभाववर्जितत्वात् । ग्रहणाग्रहणे हि राज्यहनी तमश्चाविद्यालक्षणं सदाऽप्रभातत्वे कारणं तदभावान्नित्यचैतन्यभारूपत्वाच्च युक्तं

वा प्रकाशते । प्रकाशते चेदुपायापेक्षायामद्वैतव्याघातः न चेत्प्रकाशते पुरुषार्थत्वासिद्धिरिति तत्राऽऽह-तदेवेति । तस्य ब्रह्मत्वसिद्धये परिच्छिन्नत्वं व्यवच्छिन्नन्ति-समन्तत इति ॥३५॥

प्रकृतमेव ब्रह्म प्रकारान्तरेण निरूपयति-अजमित्यादिना । न च तस्मिन्निरुपाधिके ब्रह्मणि ज्ञाते कर्तव्यशेषः सम्भवतीत्याह-नेति । अजत्वमुपपादयति-जन्मेति । किं तज्जन्मनिमित्तं यदभावादजत्वमुपपाद्यते तदाह-अविभेति । कुतस्तर्हि तन्नित्यस्या अजत्वसिद्धिस्तत्राऽऽह-सा चेति । निमित्तनिवृत्त्या अजत्वसिद्धेर्युक्तमनिद्रत्वं निद्राशब्देनाविद्याभिलापादित्याह-अत एवेति । विशेषणान्तरं साधयति-अविद्यालक्षणेति । उत्तरविशेषणद्वयं विवृणोति-अप्रबोधेति । ब्रह्मणो नामरूपवत्त्वाभावे प्रमाणमाह-यत इति । विशेषणान्तरमाह-किञ्चेति । सदाभारूपत्वे हेतुमाह-अग्रहणेति । जीवे ह्युपाधिर्येऽहंरूपग्रहणानुदये तिरोभावः । कर्ताऽहमित्यन्यथाग्रहणोदये चाऽऽविर्भावो भवति तदभावाद्भास्वरूपमेव सदा ब्रह्मेत्यर्थः । श्रुत्याचार्योपदेशात्पूर्वं ब्रह्मण्यग्रहणं तदुपदेशादूर्ध्वं तद्ग्रहणमिति प्रसिद्धे ब्रह्मण्यपि ग्रहणाग्रहणे स्यातामित्याशङ्क्याऽऽह-ग्रहणेति । यथा सवित्रपेक्षया राज्यहनी न स्तः किन्तु दयास्तमयकल्पनया कल्प्येते तथा ब्रह्म-स्वभावलोचनया ग्रहणाग्रहणे न विद्येते किन्तु पाधिद्वारा कल्प्येते । तेन ब्रह्मणः सदा भारूपत्वमविरुद्धमित्यर्थः । इतश्च निरुपाधिकं ब्रह्म सदा विभा-

सर्वाभिलापविगतः सर्वचिन्तासमुत्थितः ।

सुप्रशान्तः सकृज्ज्योतिः समाधिरचलोऽभयः ॥३७॥

सकृद्विभातमिति । अत एव सर्वं च तज्ज्ञस्वरूपं चेति सर्वज्ञम् । नेह
ब्रह्मण्येवंविधे उपचरणमुपचारः कर्तव्यः । यथाऽन्येषामात्मस्वरूपव्यति-
रेकेण समाधानाद्युपचारः । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वाद्विज्ञानः कथञ्च
न कथञ्चिदपि कर्तव्यसम्भवोऽविद्यानाश इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अनामकत्वाद्युक्तार्थसिद्धये हेतुमाह-अभिलष्यतेऽनेनेत्यभिलापो वा-
करणं सर्वप्रकारस्याभिधानस्य तस्माद्विगतः । वागत्रोपलक्षणार्थं सर्व-
वाह्यकारणवर्जित इत्येतत् । तथा सर्वचिन्तासमुत्थितः । चिन्त्यतेऽनयेति
चिन्ता बुद्धिस्तस्याः समुत्थितोऽन्तःकरणवर्जित इत्यर्थः । 'अप्राणो
ह्यमनाः शुभ्रः' इति श्रुतेः । 'अक्षरात्परतः परः' । यस्मात्सर्वविशेषवर्जि-
तोऽतः सुप्रशान्तः । सकृज्ज्योतिः सदैव ज्योतिरात्मचैतन्यस्वरूपेण
समाधिः । समाधिनिमित्तप्रज्ञावगम्यत्वात् । समाधीयतेऽस्मिन्निति वा
समाधिः । अचलोऽविक्रियः । अत एवाभयो विक्रियाभावात् ॥ ३७ ॥

तमेषितव्यमित्याह-तमश्चेति । अप्रभातत्वं इति च्छेदः । तदभावो ब्रह्मदृष्ट-
तमः सम्बन्धाभावः । उक्तमेव हेतूकृत्य विशेषणान्तरं विशदयति-अत एवेति ।
विदुषो निरुद्धमनसो ब्रह्मस्वरूपावस्थानमुक्तम् । ये तु विदुषोऽपि समाध्यासि-
कर्तव्यमाचक्षते तान्प्रत्याह-नेहेति । एवंविधत्वं निरुपाधिकत्वमुपचारः समा-
ध्यादिः । निरुपाधिके ब्रह्मणि विदुषो न कर्तव्यशेषोऽस्तीत्येतमर्थं वैधर्म्य-
दाहरणेन साधयति-यथेत्यादिना । अन्येषामनात्मविदामिति यावत् । अवि-
द्यादशायामेव सर्वो व्यवहारो विद्यादशायां चाविद्याया असत्त्वान्न कोऽपि
व्यवहारः । बाधितानुवृत्त्या तु व्यवहाराभाससिद्धिरित्यर्थः ॥३६॥

विद्वानेव ब्रह्मेत्यङ्गीकृत्य प्रकृतं ब्रह्म पुंलिङ्गत्वेन निर्दिशति-सर्वेति । श्लोक-
स्य तात्पर्यमाह-अनामेति । अत्रेति प्रकृतपदोपादाने तर्हि सर्वकरणवर्जितत्वं
स्यात्रैव सिद्धत्वादुत्तरविशेषणमनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह-सर्वबाह्येति । बाह्य-
करणसम्बन्धराहित्यवदन्तःकरणसम्बन्धराहित्यं दर्शयति-तथेति । उभयविधकरण-
सम्बन्धवैधुर्येणाऽऽत्मनःशुद्धत्वे प्रमाणमाह-अप्राण इति । कारणसम्बन्धराहि-
त्यमाह-अक्षरादिति । तस्य परत्वं कार्यापेक्षया द्रष्टव्यम् । उक्तं हेतूकृत्य विशेष-
णान्तरं विशदयति-यस्मादिति । अस्मिन्परस्मिन्नात्मनि समाधीयते निश्चि-
प्यते जीवस्तदुपाधिश्चेति समाधिः परमात्मा । समाधिनिमित्तया प्रज्ञा-
तस्यावगम्यत्वाद्वा समाधित्वमवगन्तव्यम् । अत एवेत्युक्तं स्फुटयति-
विक्रियेति ॥ ३७ ॥

ग्रहो न तत्र नोत्सर्गश्चिन्ता यत्र न विद्यते ।

आत्मसंस्थं तदा ज्ञानमजाति समतां गतम् ॥ ३८ ॥

यस्माद्ब्रह्मैव समाधिरचलोऽभय इत्युक्तमतो न तत्र तस्मिन्ब्रह्मणि ग्रहो ग्रहणमुपादानं, नोत्सर्ग उत्सर्जनं हानं वा विद्यते । यत्र हि विक्रिया तद्विषयत्वं वा तत्र हानोपादाने स्यातां न तद्वयमिह ब्रह्मणि सम्भवति । विकारहेतोरन्यस्याभावान्निरवयवत्वाच्च । अतो न तत्र हानोपादाने इत्यर्थः । चिन्ता यत्र न विद्यते । सर्वप्रकारैव चिन्ता न सम्भवति यत्राम-
नस्त्वात्कुतस्तत्र हानोपादाने इत्यर्थः । यदैवाऽऽत्मसत्यानुबोधो जात-
स्तदैवाऽऽत्मसंस्थं विषयाभावादभ्युष्णवदात्मन्येव स्थितं ज्ञानम् । अजाति-
जातिवर्जितम् । समतां गतं परं साम्यमापन्नं भवति । यदादौ प्रतिज्ञा-
तमतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समतां गतमितीदं तदुपपत्तितः शास्त्र-
तश्चोक्तमुपसंह्रियते । अजाति समतां गतमित्येतस्मादात्मसत्यानु-
बोधात्कार्पण्यविषयमन्यत् । "यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मा-
ल्लोकात्प्रैति स कृपणः" इति श्रुतेः । प्राप्यैतत्सर्वः कृतकृत्यो ब्राह्मणो
भवतीत्यभिप्रायः ॥ ३८ ॥

प्रकृते ब्रह्मण्यविक्रिये विधिनिषेधाधीनयोर्वैदिकयोर्वा लौकिकयोर्वा-
हानोपादानयोरनवकाशत्वमित्याह-ग्रहो नेति । मनोविषयत्वाभावाच्च ब्रह्मणि
तयोरवकाशो नास्तीत्याह-चिन्तेति । यथोक्ते ब्रह्मणि ज्ञाते फलितमाह-आत्मेति ।
प्रकरणादौ प्रतिज्ञातमुपसंहरति-अजातीति । किमिति लौकिकौ वैदिकौ वा ग्रहो-
त्सर्गौ ब्रह्मणि न भवतस्तत्राऽऽह-यस्मादिति । उक्तमेवार्थमुपपादयति-यत्र हीति ।
ब्रह्मणि विक्रियाभावे हेतुमाह-विकारेति । तस्य विक्रियाविषयत्वाभावेऽपि हेतुं
कथयति-निरवयवत्वाच्चेति । विक्रियायास्तद्विषयत्वस्य चाभावे फलितमाह-
अत इति । द्वितीयं पादमवतार्य व्याचष्टे-चिन्तेत्यादिना । तृतीयं पादं विभज्यते-
यदैवेति । चतुर्थपादं व्याकरोति-अजातीति । नन्विदं प्रकरणादावुक्तं किमर्थं
पुनरिहोच्यते तत्राऽऽह-यदादाविति । ननु ग्रहो न तत्रेत्यादौ पूर्वत्र तत्त्वज्ञानमुक्तं
न त्वकार्पण्यं तत्कथमकार्पण्यं वक्ष्यामोत्युपक्रान्तस्यात्रोपसंहारः सम्भवतीत्या-
शङ्क्य तत्त्वज्ञानस्यैवाकार्पण्यरूपत्वादुक्तोपसंहारसिद्धिरित्याह-एतस्मादिति ।
तत्त्वज्ञानातिरिक्तं ज्ञानं कार्पण्यविषयमित्यत्र लिङ्गं दर्शयति-यो वा इति । तत्त्व-
ज्ञानराहित्ये कृपणत्वमुक्त्वा तद्वत्त्वे फलितमाह-प्राप्येति ॥ ३८ ॥

अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः ।

योगिनो विभ्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ॥ ३९ ॥

मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वयोगिनाम् ।

यद्यपीदमित्थं परमार्थतत्त्वम् । अस्पर्शयोगो नामाद्यं सर्वसम्बन्धाख्य-
स्पर्शवर्जितत्वादस्पर्शयोगो नाम वै स्मर्यते प्रसिद्धमुपनिषत्सु । दुःखेन
दृश्यत इति दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः, वेदान्तविहितविज्ञानरहितैः सर्वयोगि-
भिरात्मसत्यानुबोधायासलभ्य एवेत्यर्थः । योगिनो विभ्यति ह्यस्मात्स-
र्वभयवर्जितादप्यात्मनाशरूपमिमं योगं मन्यमाना भयं कुर्वन्ति । अभयेऽ-
स्मिन्भयदर्शिनो भयनिमित्तात्मनाशदर्शनशीला अविवेकिन इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

येषां पुनर्ब्रह्मस्वरूपव्यतिरेकेण रज्जुसर्पवत्कल्पितमेव मन इन्द्रियादि
च न परमार्थतो विद्यते तेषां ब्रह्मत्वरूपाणामभयं मोक्षाख्या चाक्षया
शान्तिः स्वभावत एव सिद्धा नान्यायत्ता नोपचारः कथञ्चनेत्यवोचाम । ये
त्वतोऽभ्ये योगिनो सन् मार्गागा हीनमध्यमदृष्टयो मनोऽन्यदात्मव्यतिरिक्-
मात्मसम्बन्धि पश्यन्ति तेषामात्मसत्यानुबोधरहितानां मनसो निग्रहायत्त-

परमार्थब्रह्मस्वरूपावस्थानफलकं चेदद्वैतदर्शनं किमिति तर्हि सर्वेरेव
नाऽऽद्रियते तत्राऽऽह-अस्पर्शेति । परमार्थतत्त्वं कर्मनिष्ठानां बहिर्मुखानां
दुर्दर्शनमित्यत्र हेतुमाह-योगिन इति । यदुक्तं तत्त्वज्ञानं स्वरूपावस्थानफल-
कमिति तदङ्गीकरोति-यद्यपीति । परमार्थतत्त्वं ब्रह्मेदं प्रत्यग्भूतम् । इत्थं प्रागु-
क्तपरिपाट्या कूटस्थसच्चिदानन्दात्मकं यद्यपि तत्त्वज्ञानात्प्राप्यते तथाऽपि
मूढास्तन्निष्ठा न भवन्तीति शेषः । यस्य तत्त्वानुभवस्य स्वरूपावस्थानं फलमुक्तं
तमिदानीं विशिनष्टि-अस्पर्शेति । तत्र वर्णाश्रमादिधर्मेण पापादिमलेन च
स्पर्शो न भवत्यस्मादित्यद्वैतानुभवोऽस्पर्शः । स एष योगो जीवस्य ब्रह्मभावेन
योजनादित्याह-सर्वेति । नामेति निपातस्य पर्यायं गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह-
नामेत्यादिना । उपनिषत्सु न लिप्यते कर्मणा पापकेनेत्याद्यासु । दुःखं श्रवण-
ननादिलक्षणम् । योगिशब्दस्य ज्ञानविषयत्वं व्यावर्तयति-वेदान्तेति । कैस्तर्हि
यथोक्तस्यानुभवस्य लभ्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह-आत्मेति । उत्तरार्धं विभजते-
योगिन इति । कर्मिणो हि श्रोत्रिया ब्राह्मण्याद्यस्माकं नङ्क्ष्यतीति मत्वा तत्त्व-
ज्ञानाद्विभ्यतीत्यर्थः । अभयनिमित्तमेव तत्त्वज्ञानं मिथ्याज्ञानवशाद्भयनिमित्तं
पश्यन्तीत्याह-सर्वेति । भयदर्शित्वं विशदयति-अभयेति ॥ ३९ ॥

उत्तमदृष्टीनामद्वैतदर्शनमद्वैतदृष्टिफलं च मनोनिरोधमुक्त्वा मन्ददृष्टीनां
मनोनिरोधाधोनमात्मदर्शनमुपन्यस्यति-मनस इति । अभयमित्यशेषभयनि-

दुःखक्षयः प्रबोधश्चाप्यक्षया शान्तिरेव च ॥ ४० ॥

उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकविन्दुना ।

मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः ॥ ४१ ॥

अभयं सर्वेषां योगिनाम् । किञ्च दुःखक्षयोऽपि । न ह्यात्मसम्बन्धिनि मनसि प्रचलिते दुःखक्षयोऽस्यविवेकिनाम् । किञ्चाऽऽत्मप्रबोधोऽपि मनोनिग्रहायत्त एव । तथाऽक्षयाऽपि मोक्षाख्या शान्तिस्तेषां मनोनिग्रहायत्तैव ॥ ४० ॥

मनोनिग्रहोऽपि तेषामुदधेः कुशाग्रेणैकविन्दुनोत्सेचनेन शोषणव्यवसायवद्व्यवसायवतामनवसन्नान्तःकरणानामनिर्वेदादपरिखेदतो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

वृत्तिसाधनमात्मदर्शनमुच्यते । सर्वयोगिनां सर्वेषां योगिनां कर्मानुष्ठान-निष्ठानां बुद्धिशुद्धिमतामित्यर्थः । मनोनिरोधाधीनं प्रागुक्तमनूय तत्फलं कैवल्यं कथयति-दुःखेति । इलोकस्य विषयं परिशिनष्टि-येषामिति । अभयं भय-राहित्यमसन्नासात्मकमित्यर्थः । उक्तलक्षणा शान्तिर्निरतिशयानन्दाभिव्यक्तिः स्वभावतो विद्यास्वरूपसामर्थ्यादित्यर्थः । विदुषां जीवन्मुक्तानां मुक्तेः सिद्धत्वान्न साधनापेक्षेत्याह-नान्यायतेति । तत्र वाक्योपक्रममनुकूलयति-नेत्यादिना । उत्तमेभ्यो ज्ञानवद्भ्योऽधिकारिभ्यो व्यतिरिक्तानधिकारिणोऽवतारयति-ये त्विति । योगिनः सुकृतानुष्ठाथिनस्तदनुष्ठानादेव सन्मार्गगामिनस्तेषामपि तत्त्वज्ञानं कथञ्चिदुपजातं चेदलं मनोनिग्रहेणेत्याशङ्क्याऽऽह-तेषामिति । अभयं तदेव तत्त्वज्ञानम् । दुःखनिवृत्तिरपि मनोनिग्रहमपेक्ष्य भवतीत्याह-किञ्चेति । तदेव व्यतिरेकमुखेन स्फोरयति-न हीति । इतश्च मनोनिगृहीतव्यमित्याह-किञ्चेति । अभयमित्यत्र सूचितं स्पष्टं विवृणोति-आत्मेति । इतश्च मनोनिग्रहोऽर्थवानित्याह-तथेति । तेषां साधकानां मुमुक्षूणामिति यावत् ॥ ४० ॥

कथं मुमुक्षूणां जिज्ञासूनां मनोनिग्रहः सिध्येदित्याशङ्क्याऽऽह-उत्सेक इति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभूतश्लोकनिविष्टाक्षराणि व्याचष्टे-मनोनिग्रहोऽपीति । तेषां व्यवसायवतामुद्योगभागिनामनुद्वेगवतामिति सम्बन्धः । चक्षुषा निमीलने तमो दृश्यते । तस्य चोन्मीलने घटाद्येवोपलभ्यते । न कदाचिदपि ब्रह्मेत्युद्वेगपरिवर्जनात् प्रागुदीरितानां मनोनिग्रहः सम्भवति तदाह-अपरिखेदत इति ॥ ४१ ॥

उपायेन निगृह्णीयाद्विक्षितं कामभोगयोः ।

सुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा ॥ ४२ ॥

दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तयेत् ।

अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥ ४३ ॥

किमपरिखिन्नव्यवसायमात्रमेव मनोनिग्रह उपायो नेत्युच्यते । अपरिखिन्नव्यवसायवान्सन्वक्ष्यमाणेनोपायेन कामभोगविषयेषु विक्षितं मनो निगृह्णीयान्निरुद्ध्यादात्मन्येवेत्यर्थः । किञ्च लीयतेऽस्मिन्निति सुषुप्तौ लयस्तस्मिँल्लये च सुप्रसन्नमायासवर्जितमपीत्येतन्निगृह्णीयादित्यनुवर्तते । सुप्रसन्नं चेत्कस्मान्निगृह्यत इति । उच्यते । यस्माद्यथा कामोऽनर्थहेतुस्तथा लयोऽपि । अतः कामविषयस्य मनसो निग्रहवल्लयादपि निरोद्धव्यमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

कः स उपाय इति । उच्यते । सर्वं द्वैतमविद्याविजृम्भितं दुःखमेवेत्यनुस्मृत्य कामभोगात्कामनिमित्तो भोग इच्छाविषयस्तस्माद्विप्रसृतं मनो निवर्तयेद्वैराग्यभावनयेत्यर्थः । अजं ब्रह्म सर्वमित्येतच्छास्त्राचार्योपदेशतोऽनुस्मृत्य तद्विपरीतं द्वैतजातं नैव तु पश्यति । अभावात् ॥ ४३ ॥

समाधिं कुर्वतस्तत्त्वसाक्षात्कारप्रतिबन्धकाः लयविक्षेपसुखरागास्तेभ्यो मनसो वक्ष्यमाणोपायेन निग्रहं कुर्यात् । अन्यथा समाधिसाफल्यानुपपत्तेरित्याह-उपायेनेति । प्रागुक्तादुपायादेव मनोनिग्रहपरिग्रहे श्रवणादिविध्यानार्थक्यमिति मन्वानः शङ्कते-किमिति । पूर्वोक्तोपायवतः श्रवणाद्यनुतिष्ठतो मनोनिग्रहद्वारा तत्त्वज्ञानसिद्धिरित्युत्तरमाह-नेत्युच्यत इति । तृतीयपादं व्याचष्टे-किञ्चेति । लीयते स्थानद्वयमिति शेषः । चतुर्थपादमाकाङ्क्षाद्वारा विवृणोति-सुप्रसन्नमित्यादिना ॥ ४२ ॥

उपायेन निगृह्णीयादित्युक्तम् । तमेवोपायं वैराग्यरूपमुपदिशति-दुःखमिति । ज्ञानाभ्यासाख्यमुपायान्तरमुपन्यस्यति-अजमिति । अक्षरव्याख्यानार्थमाकाङ्क्षां निक्षिपति-कः स इति । तत्र पूर्वार्धं व्याकरोति-उच्यत इत्यादिना । वैराग्यभावना तत्र तत्र द्वैतविषये दोषानुसन्धानेन वैतृष्ण्यभावना । तथा कामभोगान्मनो निरोद्धव्यमित्यर्थः । द्वितीयार्धं ज्ञानाभ्यासविषयं व्याकरोति-अजमित्यादिना ॥ ४३ ॥

लये सम्बोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः ।

सकषायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत् ॥४४॥

नाऽऽस्वादयेत्सुखं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत् ।

एवमनेन ज्ञानाभ्यासवैराग्यद्वयोपायेन लये सुषुप्ते लीनं सम्बोधये-
न्मनः । आत्मविवेकदर्शनेन योजयेत् । चित्तं मन इत्यनर्थान्तरम् । चित्तं
च कामभोगेषु शमयेत्पुनः । पवं पुनः पुनरभ्यस्यतो लयात्सम्बोधितं
विषयेभ्यश्च व्यावर्तितं नापि साम्यापन्नमन्तरालावस्थं सकषायं सरागं
बीजसंयुक्तं मन इति विजानीयात् । ततोऽपि यत्नतः साम्यमापादयेत् ।
यदा तु समप्राप्तं भवति । समप्राप्त्यभिमुखी भवतीत्यर्थः । ततस्तत्र
विचालयेद्विषयाभिमुखं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

समाधित्सतो योगिनो यत्सुखं जायते तन्नाऽऽस्वादयेत् । तत्र न

ज्ञानाभ्यासवैराग्याभ्यां लयाद्विक्षेपाच्च व्यावर्तितं मनो रागप्रतिबद्धं
श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासप्रसूतसम्प्रज्ञातसमाधिनाऽसम्प्रज्ञातसमाधिपर्य-
न्तेन ततोऽपि प्रतिबन्धाद्व्यावर्तनीयमित्याह-लय इति । श्लोकाक्षराणि
व्याकरोति-एवमित्यादिना । ज्ञानाभ्यासः श्रवणाद्यावृत्तिविषयेषु क्षयिष्णुत्वादि-
दोषदर्शनेन वैतृष्ण्यं वैराग्यं लयो निद्रा । सम्प्रबोधनमेवाभिनयति-आत्मेति ।
मनसि प्रकृते किमिति चित्तमुच्यते तत्राऽऽह-चित्तमिति । विक्षिप्तं विप्रसूतं
शमयेद्व्यावर्तयेदिति यावत् । पुनरित्यत्र विवक्षितमर्थमाह-एवमिति ।
उभयतो व्यावर्तितं मनस्तर्हि निर्विशेषब्रह्मरूपतां गतमित्याशङ्क्याऽऽह-
नापीति । अन्तरालावस्थमनसः स्वरूपं तृतीयपादावष्टस्मेन स्पष्टयति-सकषाय-
मिति । रागस्य बीजत्वं पराचीनविषयप्रवृत्तिं प्रति प्रतिपत्तव्यम् । यथोक्तं
मनोज्ञात्वा किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह-ततोऽपीति । अन्तरालावस्था पञ्चम्या
परामृश्यते । लयावस्थादि दृष्टान्तयितुमपिशब्दः । यत्नतः सम्प्रज्ञातसमाधेः
रिति यावत् । साम्यमसम्प्रज्ञातसमाधिमित्यर्थः । चतुर्थपादस्यार्थमाह-यदा
त्विति । समाधिद्वयद्वारेण समं निर्विशेषं परिपूर्णं ब्रह्मरूपं प्राप्य मनस्तन्मात्र-
तया समाप्तं वेदप्राप्तप्रतिषेधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-समप्राप्तीति । ततो निर्विशे-
षवस्तुप्राप्त्याऽऽभिमुख्यादनन्तरमित्यर्थः किं तन्मनसश्चालनं यत्प्रतिषिध्यते
तत्राऽऽह-विषयेति ॥ ४४ ॥

समाधित्सायां यत्सुखमुत्पद्यते तद्विषयाभिलाषादपि मनो निरोद्धव्यमि-
त्याह-नाऽऽस्वादयेदिति । तत्रेति समाध्यवस्थोच्यते । किन्तु तस्यामवस्थायां

निश्चलं निश्चरचित्तमेकीकुर्यात्प्रयत्नतः ॥ ४५ ॥

यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ।

अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा ॥ ४६ ॥

रज्येतेत्यर्थः । कथं तर्हि । निःसङ्गो निःस्पृहः प्रज्ञया विवेकबुद्ध्या यदु-
पलभ्यते सुखं तदविद्यापरिकल्पितं सृष्टैवेति विभावयेत् । ततोऽपि सुख-
रागाग्निगृहीयादित्यर्थः । यदा पुनः सुखरागाग्निवृत्तं निश्चलस्वभावं
सन्निश्चरद्वहिर्निर्गच्छद्भवति चित्तं ततस्ततो नियम्योक्तोपायेनाऽऽत्मन्ये-
वैकीकुर्यात्प्रयत्नतः । चित्स्वरूपसत्तामात्रमेवाऽऽपादयेदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

यथोक्तोपायेन निगृहीतं चित्तं यदा सुषुप्ते न लीयते न च पुनर्विषयेषु
विक्षिप्यते अनिङ्गनमचलं निवातप्रदीपकल्पम् । अनाभासं न केनचित्क-

सुखं यदुपलभ्यते तदज्ञानविजृम्भितं मिथ्यैवेति प्रज्ञया विवेकज्ञानेन निः-
स्पृहः सन्भावयेदित्याह-निःसङ्ग इति । किञ्च यच्चित्तं प्राचीनवैराग्यादुपायेन
निश्चलं प्रत्यगात्मप्रवणं प्रसाधितं तद्यदि स्वभावानुसारेण बहिर्निर्गन्तुमिच्छे-
त्तदा सम्प्रज्ञातसमाधेरसम्प्रज्ञातसमाधिपर्यन्तात्प्रयत्नात्तदात्मन्येवैकीकृत्य त-
न्मात्रमापाद्य परिशुद्धपरिपूर्णब्रह्मात्मकः स्वयं तिष्ठेदित्याह-निश्चरदिति । प्रथ-
मपादाक्षराणि योजयति-समाधित्सत इति । तस्य समाध्यवस्थायामिति शेषः ।
द्वितीयपादमाकाङ्क्षाद्वारा विवृणोति-कथमित्यादिना । निःस्पृहो यथोक्ते सुखेऽनु-
रागरहितः सन्नित्यर्थः । विवेकरूपा बुद्धिरागान्तुकस्य रज्जुसर्पवत्कल्पितत्वमि-
त्येवमात्मिका तथा भावयेदिति सम्बन्धः । भावनाप्रकारमभिनयति-
यदित्यादिना । प्रथमार्धस्याक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थं निगमयति-ततोऽप्रीति ।
उत्तरार्धं विभजते-यदेत्यादिना । पूर्वोक्तसमाध्यनुरोधादात्मन्येव निश्च-
लस्वभावं सच्चित्तं यथोक्तं सुखरागनिमित्तं तदुपायरागनिमित्तं वा निश्च-
रद्भवतीति सम्बन्धः । तच्च चित्तं बाह्यविषयामिमुख्यादुक्तोपायेन
ज्ञानाभ्यासादिना व्यावर्त्याऽऽत्मन्येव परस्मिन्ब्रह्मणि प्रयत्नतः सम्प्रज्ञातसमा-
धिवशादेकीकुर्यात् । असम्प्रज्ञातसमाधियुक्तं परिपूर्णं ब्रह्मैवाऽऽपादयेदित्यर्थः ।
तदेव स्पष्टयति-चित्स्वरूपेति ॥ ४५ ॥

कदा पुनरिदं चित्तं ब्रह्ममात्रमापद्यते तत्राऽऽह-यदेति । त्रिविधप्रतिबन्ध-
विधुरं विषयाकाररहितं यदा चित्तमवतिष्ठते तदा ब्रह्म सम्पन्नं भवतीत्यर्थः ।
अक्षराणि व्याचष्टे-यथोक्तेत्यादिना । उपायो ज्ञानाभ्यासादिः । निगृहीतं विष-
येभ्यो विमुखीकृतं न लीयते न निद्रापारवश्येन कारणात्मतां गतमित्यर्थः ।
अचलं रागादिवासनाशून्यमित्यर्थः । अचलत्वे दृष्टान्तः-निवातेति । किन्तु

स्वस्थं शान्तं सनिर्वाणमकथ्यं सुखमुत्तमम् ।

अजमजेन ज्ञेयेन सर्वज्ञं परिचक्षते ॥ ४७ ॥

न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते ।

स्वित्तेन विषयभावेनावभासते इति । यदैवंलक्षणं चित्तं तदा निष्पन्नं ब्रह्म ब्रह्मस्वरूपेण निष्पन्नं चित्तं भवतोत्यर्थः ॥ ४६ ॥

यथोक्तं परमार्थसुखमात्मसत्यानुबोधलक्षणं स्वस्थं स्वात्मनि स्थितम् । शान्तं सर्वानर्थोपशमरूपम् । सनिर्वाणं निर्वृत्तिर्निर्वाणं कैवल्यं सह निर्वाणेन वर्तते । तच्चाकथ्यं न शक्यते कथयितुम् । अत्यन्तासाधारण-विषयत्वात् । सुखमुत्तमं निरतिशयं हि तद्योगिप्रत्यक्षमेव । न जातमित्यजं यथा विषयविषयम् । अजेनानुत्पन्नेन ज्ञेयेनाव्यतिरिक्तं सत्त्वेन सर्वज्ञरूपेण सर्वज्ञं ब्रह्मैव सुखं परिचक्षते कथयन्ति ब्रह्मविदः ॥ ४७ ॥

सर्वोऽप्ययं मनोनिग्रहादिर्मुल्लोहादिवत्सृष्टिरुपासना चोक्ता परमार्थ-

ब्रह्माकारेणेत्येवंलक्षणं चित्तं यदा सम्पद्यते तदेति योजना । निष्पन्नं ब्रह्मेत्युक्तमेव स्फुटयति-ब्रह्मस्वरूपेणेति ॥ ४६ ॥

असम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थायां येन रूपेण चित्तमभिनिष्पद्यते तद्ब्रह्म । स्वरूपं विशिनष्टि-स्वस्थमिति । ज्ञेयेनाव्यतिरिक्तमिति शेषः । तत्र विदुषां सम्मतिमुदाहरति-सर्वज्ञमिति । यथोक्तमित्यसम्प्रज्ञातसमाधिलक्षणं ब्रह्मेत्यर्थः । तस्य परमपुरुषार्थरूपतामाह-सुखमिति । वैषयिकं सुखं व्यवच्छेत्तुं परमार्थेतिविशेषणम् । किं तत्र ज्ञानेनेत्याशङ्क्याऽऽह-आत्मेति । तस्य सत्यस्याऽऽगमाचार्यानुबोधिना बोधेन लक्ष्यते प्राप्यते ब्रह्मेति तथोच्यते । तस्य स्वमहिमप्रतिष्ठत्वमाह-स्वात्मनीति । सर्वस्य त्रिविधस्यानर्थस्योपशमेनोपलक्षितत्वादपि पुरुषार्थत्वसिद्धिरित्याह-सर्वेति । निरतिशयानन्दाभिव्यक्तिर्निरवशेषानर्थोच्छित्तिश्चेत्येवं लक्षणं मोक्षमाचक्षते । तत्कथमिदं ब्रह्मेत्याशङ्क्याऽऽह-सनिर्वाणमिति । तस्य क्षीरगुडादिमाधुर्यभेदस्येव स्वानुभवमात्राधिगम्यत्वादवाच्यत्वमाह-तच्चेति । यदुक्तं परमार्थसुखमिति तदिदानीमुपपादयति-सुखमिति । तर्हि सर्वेषामेव तद्व्यादित्याशङ्क्याऽऽह-योगीति । ज्ञानस्याऽजातत्वे वैधर्म्यदृष्टान्तमाह-यथेति । ४७ ।

उक्तानामुपायानां परमार्थसत्यत्वे सत्यद्वैतहानिः । अन्यथा तदप्रमितिरित्याशङ्क्याऽऽह-न कश्चिदिति । तत्र हेतुमाह-सम्भवोऽस्येति । श्लोकाक्षराणि व्याकर्तुं भूमिकां व्याकरोति-सर्वोऽपीति । व्यावहारिकसत्यत्वमेवोपायानां न परमार्थसत्यत्वमित्यङ्गीकृत्य पारमार्थिकसत्यस्य प्रतिपत्त्युपायत्वेनैवोक्त्याह-मृदिति । यदुक्तं मनोनिग्रहादीनां परमार्थत्वे द्वैतहानिरिति तत्राह-नेत्यादिना ।

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ ४८ ॥

इति गौडपादीयकारिकायामद्वैताख्यं तृतीयं प्रकरणम् ॥ ३ ॥ ॐ तत्सत् ॥

स्वरूपप्रतिपत्त्युपायत्वेन न परमार्थसत्येति । परमार्थसत्यं तु न कश्चिज्जायते जीवः कर्ता भोक्ता च नोत्पद्यते केनचिदपि प्रकारेण । अतः स्वभावतोऽजस्याऽस्यैकस्याऽऽत्मनः सम्भवः कारणं न विद्यते नास्ति । यस्मान्न विद्यतेऽस्य कारणं तस्मान्न कश्चिज्जायते जीव इत्येतत् । पूर्वेषूपायत्वेनोक्तानां सत्यानामेतदुत्तमं सत्यं यस्मिन्सत्यस्वरूपे ब्रह्मण्यणुमात्रमपि किञ्चिन्न जायत इति ॥ ४८ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ गौडपादीयभाष्ये आगमशास्त्रविवरणेऽद्वैताख्यं तृतीयप्रकरणभाष्यं समाप्तम् ॥ ३ ॥ ॐ तत्सत् ॥

तेषामपरमार्थत्वे कथमद्वैतप्रतिपत्तिरित्यपि न, व्यावहारिकसत्यानामपि तत्प्रमितिहेतुत्वस्य प्रतिबिम्बवदुपपत्तेरिति भावः । उपायानां व्यावहारिकसत्यत्वेनैव पारमार्थिकं सत्यत्वं किं न स्यादिति तत्राऽऽह-परमार्थेति । तदेव स्पष्टयति-कर्तेति । स्वभावतोऽजत्वं हेतूकर्तव्यम् । तत्रैव हेत्वन्तरमाह-अत इति । हेत्वन्तरमेव स्पष्टयति-यस्मादिति । उत्तरार्धं व्याचष्टे-पूर्वेष्विति । पूर्वेषु ग्रन्थेष्विति शेषः । इतिशब्दोऽद्वैतप्रकरणपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ ४८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्द-
ज्ञानविरचितायां गौडपादभाष्यटीकायामद्वैताख्यं तृतीयं
प्रकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥ ॐ तत्सत् ॥

अथालातशान्त्याख्यं चतुर्थप्रकरणम् ।

ज्ञानेनाऽऽकाशकल्पेन धर्मान्यो गगनोपमान् ।

ओङ्कारनिर्णयद्वारेणाऽऽगमतः प्रतिज्ञातस्याद्वैतस्य बाह्यविषयमेद्वै-
तस्थ्याच्च सिद्धस्य पुनरद्वैते शास्त्रयुक्तिभ्यां साक्षान्निर्धारितस्यैतदुत्तमं
सत्यमित्युपसंहारः कृतः अन्ते । तस्यैतस्याऽऽगमार्थस्याद्वैतदर्शनस्य
प्रतिपक्षभूता द्वैतिनो वैनाशिकाश्च तेषां चान्योन्यविरोधाद्वागद्वेषादि-
क्लेशास्पदं दर्शनमिति मिथ्यादर्शनत्वं सूचितम् । क्लेशानास्पदत्वात्सम्यग्द-
र्शनमित्यद्वैतदर्शनं स्तूयते । तदिह विस्तरेणान्योन्यविरुद्धतयाऽसम्यग्द-
र्शनत्वं प्रदर्श्य तत्प्रतिषेधेनाद्वैतदर्शनसिद्धिरुपसंहर्तव्याऽऽवोतन्यायेने-
त्यलातशान्तिरारभ्यते । तत्राद्वैतदर्शनं (न)सम्प्रदायकर्तुरद्वैतस्वरूपेणैव
नमस्कारार्थोऽयमाद्यश्लोकः । आचार्यपूजा ह्यभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थेभ्यते

आद्यन्तमध्यमङ्गला ग्रन्थाः प्रचारिणो भवन्तीत्यभिप्रेत्याऽऽदावोकारो-
च्चारणवदन्ते परदेवताप्रणामवन्मध्येऽपि परदेवतारूपमुपदेष्टारं प्रणमति-
ज्ञानेति । पूर्वोत्तरप्रकरणसम्बन्धसिद्ध्यर्थं पूर्वप्रकरणत्रये वृत्तमर्थं क्रमादनुव्रवति-
ओकारेति । अद्वैत इत्यद्वैतोपलक्षितं तृतीयं प्रकरणमुच्यते । चतुर्थप्रकरणमव-
तारयितुमुपयुक्तमर्थान्तरमनुवदति-तस्येति । द्वैतिनो भेदवादिनो वैनाशिक-
व्यतिरिक्ता गृह्यन्ते । वैनाशिका नैरात्म्यवादिनः । रागद्वेषादीत्यादिशब्देना-
तिरिक्तक्लेशोपादानम् । पक्षान्तराणां मिथ्यादर्शनत्वसूचनं कुत्रोपयुज्यते
तत्राऽऽह-क्लेशेति । पातनिकामेवं कृत्वा समनन्तरप्रकरणप्रवृत्तिं प्रतिजानीते-
तदिहेति । तदसम्यग्दर्शनत्वमिति सम्बन्धः । आवोतन्यायो व्यतिरेकन्यायः ।
यथा यत्कृतकं तदनित्यमित्यन्वयादनित्यत्वेऽवगतेऽपि यन्नानित्यं न तत्कृत-
कमिति व्यतिरेकोऽपि व्यभिचारशङ्कानिरासित्वेन व्याप्तिनिश्चयार्थमिष्यते ।
तथा तर्कतः सम्भावितस्याऽऽगमेनावगतस्यापि प्रतिपक्षभूतवान्तरापाकरण
प्रपञ्चमन्तरेण पाक्षिकासम्यक्त्वशङ्का स्यादद्वैतदर्शनस्येति तत्प्रतिषेधेन
तत्सिद्धिरुपसंहर्तव्येत्यलातशान्तिदृष्टान्तोपलक्षितमारभ्यते प्रकरणमित्यर्थः ।
तन्निशेषेण स्पष्टमितो वीतः स न भवतीत्यवीतः । अवीत एवाऽऽवीतः । तेन
न्यायेन व्यतिरेकेणेति यावत् । प्रकरणस्य तात्पर्यमेवं दर्शयित्वा प्रथमश्लोकस्य
तात्पर्यमाह-तत्रेति । तत्र चतुर्थप्रकरणं सप्तम्या परामृश्यते । किमित्यद्वैत-

ज्ञेयाभिन्नेन संवुद्धस्तं वन्दे द्विपदां वरम् ॥१॥

अस्पर्शयोगो वै नाम सर्वसत्त्वसुखो हितः ।

शास्त्रारम्भे । आकाशेनेषदसमाप्तमाकाशकल्पमाकाशतुल्यमेतत् । तेनाऽऽकाशकल्पेन ज्ञानेन, किम्, धर्मानात्मनः किंविशिष्टान्गजनोपमान्ग-
गनमुपमा येषां ते गगनोपमास्तानात्मनो धर्मान् । ज्ञानस्यैव पुनर्वि-
शेषणम्-ज्ञेयैर्धर्मैरात्मभिरभिन्नमग्न्युष्णवत्सद्वित्प्रकाशवच्च ज्ञानं तेन
ज्ञेयाभिन्नेन ज्ञानेनाऽऽकाशकल्पेन ज्ञेयात्मस्वरूपाव्यतिरिक्तेन गगनोप-
मान्धर्मान्यः संवुद्धः संवुद्धवानित्ययमेवेद्वयो यो नारायणाख्यस्तं
वन्दे अभिवादये द्विपदां वरं द्विपदोपलक्षितानां पुरुषाणां वरं प्रधानं
पुरुषोत्तममित्यभिप्रायः । उपदेष्टृनमस्कारमुखेन ज्ञानज्ञेयज्ञातृभेदरहितं
परमार्थतत्त्वदर्शनमिह प्रकरणे प्रतिपिपादयिषितं प्रतिपक्षप्रतिषेधद्वारेण
प्रतिज्ञातं भवति ॥ १ ॥

अधुनाऽद्वैतदर्शनयोगस्य नमस्कारस्तत्स्तुतये । स्पर्शनं स्पर्शः
सम्बन्धो न विद्यते यस्य योगस्य केनचित्कदाचिदपि सोऽस्पर्शयोगो ब्रह्म-
स्वभाव एव, वै नामेति । ब्रह्माविदामस्पर्शयोग इत्येवं प्रसिद्ध इत्यर्थः । स
च सर्वसत्त्वसुखो भवति कश्चिदत्यन्तसुखसाधनविशिष्टोऽपि दुःखरूपः

रूपेणाऽऽचार्यो नमस्क्रियते तत्राऽऽह-आचार्येति । अभिप्रेतार्थः शास्त्रस्यावि-
ज्ञेन परिसमाप्तिस्तदर्थे विप्रतिपत्त्यादिव्यावृत्तिश्च । आकाशस्य जडत्वाधि-
क्याज्ज्ञानं स्वप्रकाशमाकाशेनेषदसमाप्तं वक्तव्यम् । विभुत्वादावुपमा द्रष्टव्या
बहुवचनमुपाधिकल्पितभेदाभिप्रायम् । तेषामपि चिन्मात्रत्वं विवक्षित्वोक्तम्
ज्ञानस्यैवेति । तेनेत्यादि पुनरनुवादेनान्वयमन्वाचष्टे । आचार्यो हि पुरा-
बदरिकाश्रमे नरनारायणाधिष्ठिते नारायणं भगवन्तमभिप्रेत्य तपो महदतप्यत ।
ततो भगवानतिप्रसन्नस्तस्मै विद्यां प्रादादिति प्रसिद्धं परमगुरुत्वं परमेश्वर-
स्येति भावः । ननु प्रकरणे प्रारभ्यमाणे प्रतिप (पा) द्वे प्रमेये वक्तव्ये किमि-
त्युपदेष्टा नमस्क्रियते तत्राऽऽह-उपदेष्टिति ॥ १ ॥

इदानीमद्वैतदर्शनयोगस्तुतये तन्नमस्कारं प्रस्तौति-अस्पर्शेति । श्लोकस्य
वात्पर्यमाह-अधुनेति । तस्य च स्तुतिस्तत्साधनेषु प्रवृत्तावुपयुज्यते । सम्प्रत्यक्ष-
राणि व्याकुर्वन्नस्पर्शयोगशब्दं व्याकरोति-स्पर्शनमिति । योगस्याऽन्यसम्बन्धप्र-
सङ्गाभावात्कथमस्पर्शत्वमित्याशङ्क्याऽऽह-ब्रह्मेति । निपातयोरर्थं कथयति-
वै नामेति । सर्वेषां सत्त्वानां देहभृतां सुखयतीति व्युत्पत्त्या सुखहेतुत्वं
ब्रह्मस्वभावस्य सुखविशेषणेन दर्शयति-स चेति । सुखहेतावपि ब्रह्मस्वभावे

अविवादोऽविरुद्धश्च देशितस्तं नमाम्यहम् ॥ २ ॥

भूतस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि ।

अभूतस्यापरे धीरा विवदन्तः परस्परम् ॥ ३ ॥

भूतं न जायते किञ्चिदभूतं नैव जायते ।

यथा तपः । अयं तु न तथा । किं तर्हि सर्वसत्त्वानां सुखः । तथेह भवति कश्चिद्विषयोपभोगः सुखो न हितः । अयं तु सुखो हितश्च । नित्यमप्रचलितस्वभावत्वात् । किञ्चाऽविवादो विरुद्धवदनं विवादः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेण यस्मिन्न विद्यते सोऽविवादः । कस्मात् । यतोऽविरुद्धश्च य ईदृशो योगो देशित उपदिष्टः शास्त्रेण तं नमाम्यहं प्रणमामीत्यर्थः ॥ २ ॥

कथं द्वैतिनः परस्परं विरुध्यन्त इति । उच्यते । भूतस्य विद्यमानस्य वस्तुनो जातिमुत्पत्तिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि साङ्ख्या न सर्व एव द्वैतिनः । यस्मादभूतस्याऽविद्यमानस्याऽपरे वैशेषिका नैयायिकाश्च धीरा धीमन्तः प्राज्ञाभिमानिन इत्यर्थः । विवदन्तो विरुद्धं वदन्तो ह्यन्योन्यमिच्छन्ति जेतुमित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

तैरेवं विरुद्धवदनेनाऽन्योन्यपक्षप्रतिषेधं कुर्वद्भिः किं ख्यापितं भवतीति । उच्यते । भूतं विद्यमानं वस्तु न जायते किञ्चिद्विद्यमानत्वादे-

विवक्षितं विशेषं दर्शयति-भवतीति । हितविशेषणस्य तात्पर्यमाह-तथेह भवतीत्यादिना । तस्य हितत्वे हेतुमाह-नित्यमिति । तस्यैव विशेषणान्तरमाह-किञ्चेति । तत्र हेतुं प्रश्नपूर्वकमाह-कस्मादिति । आत्मप्रकाशत्वाद्व्यास्वभावस्याविरुद्धत्वम् । न हि कस्यचिदात्मप्रकाशो विरुद्धो भवतीत्यर्थः । यथोक्तयोगज्ञानमार्गस्य सम्प्रदायागतत्वमाह-य ईदृश इति । तन्नमस्कारव्याजेन तस्य स्तुतिस्तदुपायेषु श्रोतृप्रवृत्त्यर्थमत्र विवक्षितेत्याह-तं नमामीति ॥ २ ॥

अद्वैतदर्शनस्याविरुद्धत्वेनाविवादत्वं विशदीकर्तुं द्वैतिनां विवादं तावदुदाहरति-भूतस्येति । एवं विरुद्धं वदन्तो मिथो जेतुमिच्छन्तीत्याह-विवदन्त इति । प्रश्न पूर्वकं श्लोकाक्षराणि योजयति-कथमित्यादिना । एवकारार्थे हेतुमाह-यस्मादिति । प्राज्ञाभिमानिनो जातिमिच्छन्तीति पूर्वेण सम्बन्धः । चतुर्थपादं साध्याहारं व्याकरोति-विवदन्त इति ॥ ३ ॥

पक्षद्वयनिषेधमुखेन सिद्धमर्थं कथयति-भूतमित्यादिना । श्लोकाक्षरव्याख्यानार्थमाकाङ्क्षां निक्षिपति-तैरिति । तत्राऽऽद्यं पादमवतार्य व्याकरोति-उच्यत इति । द्वितीयपादं विभजते-तथेति । द्वितीयार्धं विभजते-विवदन्त

विवदन्तो द्वया ह्येवमजातिं ख्यापयन्ति ते ॥ ४ ॥

ख्याप्यमानामजातिं तैरनुमोदामहे वयम् ।

विवदामो न तैः सार्धमविवादं निबोधत ॥ ५ ॥

अजातस्यैव धर्मस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।

अजातो ह्यमृतो धर्मो मर्त्यतां कथमेप्यति ॥ ६ ॥

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भाविष्यति ॥ ७ ॥

चाऽऽत्मवदित्येवं वदन्सद्वादी साङ्ख्यपक्षं प्रतिषेधति सज्जन्म । तथाऽ-
भूतमविद्यमानमविद्यमानत्वान्नैव जायते शशविषाणवदित्येवं वदन्सा-
ङ्ख्योऽप्यसद्वादिपक्षमसज्जन्म प्रतिषेधति । विवदन्तो विरुद्धं वदन्तो द्वया
द्वैतिनोऽप्येतेऽन्योन्योन्यस्य पक्षौ सदसतोर्जन्मनी प्रतिषेधन्तोऽजातिमनु-
त्पत्तिमर्थात्ख्यापयन्ति प्रकाशयन्ति ते ॥ ४ ॥

तैरेवं ख्याप्यमानामजातिमेवमस्त्वित्यनुमोदामहे केवलं न तैः सार्धं
विवदामः पक्षप्रतिपक्षप्रहणेन । यथा तेऽन्योन्यमित्यभिप्रायः । अतस्त-
मविवादं विवादरहितं परमार्थदर्शनमनुज्ञातमस्माभिर्निबोधत हे
शिष्याः ॥ ५ ॥

सदसद्वादिनः सर्वेऽपीति । पुरस्तात्कृतभाष्यश्लोकः ॥ ६ ॥

इत्यादिना । सदसदतिरिक्तवस्त्वभावाद्वस्तुत उत्पत्तेरनुपपत्तिरित्याह-अर्था-
दिति ॥ ४ ॥

तर्हि प्रतिवादिभिरुक्तत्वादजातिरपि भवता प्रत्याख्येयेत्याशङ्क्याऽऽह-
ख्याप्यमानामिति । प्रतिवादिभिः सह विवादाभावे फलितमाह-अविवादमिति ।
अक्षराणि व्याचष्टे-तैरित्यादिना । अद्वैतवादिनो द्वैतवादिभिर्विवादाभावे
वैधर्म्यदृष्टान्तमाह-यथा त इति । चतुर्थपादार्थमाह-अत इति ॥ ५ ॥

जातस्यैव जन्मनाऽऽनर्थक्यादनवस्थानाच्चाऽजातस्यैव पदार्थस्य जन्म
सद्वादिनोऽसद्वादिनश्च सर्वेऽपि स्वीकुर्वन्तीति परपक्षमनुवदति-अजातस्येति ।
तत्र शिष्टाभीष्टदोषं प्रदर्श्याऽभ्यनुजानाति-अजातो होति । के ते वादिनो यैरेव
मिष्यते तत्राऽऽह-सदसदिति । अवशिष्टानि श्लोकाक्षराणि व्याख्यातत्वान्न पुन-
र्व्याख्यानसापेक्षाणीत्याह--पुरस्तादिति ॥ ६ ॥

स्वभावेनामृतो यस्य धर्मो गच्छति मर्त्यताम् ।

कृतकेनाऽमृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ॥ ८ ॥

सांसिद्धिकी स्वाभाविकी सहजा अकृता च या ।

प्रकृतिः सेति विज्ञेया स्वभावं न जहाति या ॥ ९ ॥

उक्तार्थानां श्लोकानामिहोपन्यासः परवादिपक्षाणामन्योन्यविरोध-
ख्यापितानुमोदनप्रदर्शनार्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

यस्माद्लौकिक्यपि प्रकृतिर्न विपर्येति काऽसावित्याह-सम्यक्सिद्धिः
सांसिद्धिस्तत्र भवा सांसिद्धिकी यथा योगिनां सिद्धानामणिमाद्यैश्वर्य-
प्राप्तिः प्रकृतिः सा भूतभविष्यत्कालयोरपि योगिनां न विपर्येति । तथैव
सा । तथा स्वाभाविकी द्रव्यस्वभावत एव यथाऽन्यादीनामुष्णप्रकाश-
दिलक्षणा, साऽपि न कालान्तरे व्यभिचरति देशान्तरे च तथा सह-
जाऽऽत्मना सहैव जाता यथा पक्ष्यादीनामाकाशगमनादिलक्षणा ।
अन्याऽपि या काचिदकृता केनचिन्न कृता यथाऽपां निम्नदेशगमनादि-
लक्षणा । अन्याऽपि या काचित्स्वभावं न जहाति सा सर्वा प्रकृतिरिति
विज्ञेया लोके । मिथ्याकल्पितेषु लौकिकेष्वपि वस्तुषु प्रकृतिर्नान्यथा

परिणामिब्रह्मवादे यदब्रह्मवादिभिर्दूषणमुच्यते तदप्यनुज्ञातमेवेति मत्वा-
ऽऽह-न भवतीति । अमृतं हि ब्रह्म न तद्रूपे स्थिते मर्त्यं भवितुमर्हति । स्थित-
रूपविरोधात् । न च मर्त्यं कार्यं स्वरूपे स्थिते प्रलयावस्थायाममृतं ब्रह्म
सम्पद्यते । नष्टेऽपि स्वरूपे तस्यैवाभावान्नान्यथात्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह-प्रकृते-
रिति । किञ्च यस्य परिणामवादिनः स्वभावेनामृतः सन्परमात्माख्यो धर्मश्चै-
न्द्रितो भावो मर्त्यतां कार्यभावापत्त्या गच्छति तस्य कृतकेन समुच्चयानु-
ष्ठानेनाऽमृतो जातो मुक्तो वक्तव्यः । स च कथं निश्चलः स्थातुं पारयति ।
यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायविरोधादित्याह-स्वभावेनेति । पुनरुक्तिमाशङ्क्य
प्रत्यादिशति-उक्तार्थानामिति ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिदित्युक्तं तत्र प्रकृतिशब्दार्थं कथयति-सां-
सिद्धिकीति । श्लोकाक्षराणि व्याकुर्वन्प्रकृतेरन्यथात्वाभावे हेतुमाह-यस्मादिति ।
तस्मादजाऽमृतस्वभावा प्रकृतिर्न विपर्येतीति किमु वक्तव्यमिति योजना ।
कैमुतिकन्यायद्योतनार्थोऽपिशब्दः । विवक्षितं हेतुं स्फुटयितुं प्रश्नपूर्वकं
विभजते-कासावित्यादिना । साङ्गयोगमनुष्ठाय परिसमापनं सांसिद्धिः । सिद्धा-
नामणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तौ सामग्रीसम्पन्नानाम् । या काचित्स्वभावं न जहाति

जरामरणनिर्मुक्ताः सर्वे धर्माः स्वभावतः ।

जरामरणमिच्छन्तश्च्यवन्ते तन्मनीषया ॥१०॥

कारणं यस्य वै कार्यं कारणं तस्य जायते ।

भवति किमुताऽजस्वभावेषु परमार्थवस्तुष्वसृतत्वलक्षणा प्रकृतिर्नान्यथा भवतीत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

द्विविषया पुनः सा प्रकृतिर्यस्या अन्यथाभावो वादिभिः कल्प्यते कल्पनायां वा को दोष इत्याह-जरामरणनिर्मुक्ताः । जरामरणादिसर्वविक्रियावर्जिता इत्यर्थः । के सर्वे धर्माः सर्वे आत्मान इत्येतत्स्वभावतः प्रकृतितः । एवमस्वभावाः सन्तो धर्मा जरामरणमिच्छन्त इच्छन्त इवेच्छन्तो रज्ज्वामिव सर्पमात्मनि कल्पयन्तश्च्यवन्ते स्वभावतश्चलन्तीत्यर्थः । तन्मनीषया जन्मरणचिन्तया तद्भावभावितत्वदोषेणेत्यर्थः ॥ १० ॥

कथं सज्जातिवादिभिः साङ्ख्यैरनुपपन्नमुच्यत इत्याह वैशेषिकः । कारणं मृद्ब्रुपादानलक्षणं यस्य वादिनो वै कार्यं, कारणमेव कार्याकारेण परिणमते यस्य वादिन इत्यर्थः । तस्याऽजमेव सत्प्रधानादि कारणं महदादि कार्यरूपेण जायत इत्यर्थः । महदाद्याकारेण चेज्जायमानं प्रधानं कथमजमुच्यते तैर्विप्रतिषिद्धं चेदं जायतेऽजं चेति । नित्यं च तैरुच्यते ।

घटस्य घटत्वं पटस्य पटत्वमित्यादिकेति शेषः । प्रासङ्गिकं प्रकृतिशब्दार्थमुक्त्वा प्रकृतेरन्यथात्वाभावे प्रागुक्ते स्वसिद्धान्ते यत्फलति तदिदानीं किम्पुनर्न्यायेन कथयति-मिथ्येति ॥ ९ ॥

प्रासङ्गिकीमेव जीवानां प्रकृतिं दर्शयितुं प्रक्रमते-जरेति । आत्मानो हि सर्वविक्रियारहिताः स्वभावतो भवन्तीत्यर्थः । तेषामुक्तप्रकृतेरन्यथात्वे का क्षतिरित्याशङ्क्याऽऽह-जरामरणमिति । सर्वविक्रियाशून्ये स्वात्मनि विक्रियाकल्पनायां तद्वासनया स्वभावहानिः स्यादित्यर्थः । श्लोकाक्षराणि व्याकर्तुमाकाङ्क्षां दर्शयति-द्विविषयेति । आश्रयविषयो विषयशब्दः । अप्रकृतं प्रकृतेराश्रयनिरूपणमित्याशङ्क्याऽऽह-यस्या इति । प्रश्नान्तरं प्रकरोति-कल्पनायामिति । तत्र पूर्वार्धमुत्तरत्वेन व्याकरोति-आहेत्यादिना । उत्तरार्धं विभजते-एवंस्वभावा इति ॥ १० ॥

प्रासङ्गिकं परित्यज्य साङ्ख्यपक्षे वैशेषिकादिभिरुच्यमानं दूषणमभ्यनुज्ञातमनुभाषते-कारणमिति । कारणस्य जायमानत्वे का हानिरित्याशङ्क्याऽऽह-

अजाद्वै जायते यस्य दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै ।

जाताच्च जायमानस्य न व्यवस्था प्रसज्यते ॥ १३ ॥

हेतोरादिः फलं येषामादिहेतुः फलस्य च ।

हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ण्यते ॥ १४ ॥

किञ्चाऽन्यदजादनुत्पन्नाद्वस्तुनो जायते यस्य वादिनः कार्यम् । दृष्टान्त-
स्तस्य नास्ति वै दृष्टान्ताभावेऽर्थादजाच्च किञ्चिज्जायत इति सिद्धं भवतो-
त्यर्थः । यदा पुनर्जाताज्जायमानस्य वस्तुनोऽभ्युपगमः, तदप्यन्यस्माज्जा-
तात्तदप्यन्यस्मादिति न व्यवस्था प्रसज्येत । अनवस्थानं स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

“यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्” इति परमार्थतो द्वैताभावः श्रुत्योक्तस्त
माश्रित्याऽऽह-हेतोर्धर्माधर्मादेरादिः कारणं देहादिसङ्घातः फलं येषां
वादिनाम् । तथाऽऽदिः कारणम् । हेतुधर्माधर्मादिः फलस्य च देहादिस-
ङ्घातस्य । एवं हेतु फलयोरितरेतरकार्यकारणत्वेनाऽऽदिमत्त्वं ब्रुवद्भिरेवं-

वादेऽपि कार्यस्थानित्यत्वं कारणस्य नित्यत्वमिति व्यवस्था किमिति न
भवतीत्याशङ्क्याऽऽह- न हीति ॥ १२ ॥

किञ्च यस्य प्रधानवादिनो मते प्रधानादजादभिन्नं कार्यं जायते महदा-
दीत्यभ्युपगम्यते तस्य पक्षे तस्मिन्नर्थे दृष्टान्तो वक्तव्यः, तदवष्टम्भेनैव तेना-
र्थव्यवस्थापनात् । न चात्रोभयसम्प्रतिपन्नो दृष्टान्तो दृष्टोऽस्तीत्याह-अजादिति ।
यद्यजान्नित्याद्वस्तुनो जायमानमभ्युपगन्तुं न शक्यते तर्हि जातादेव जाय-
मानमभ्युपगम्यतामिशङ्क्याऽऽह-जाताच्चेति । साङ्ख्यसमये दोषान्तरप्रदर्शन-
परत्वं श्लोकस्य प्रतिजानीते-किञ्चान्यदिति । तत्र पूर्वार्धाक्षराणि योजयति-
अजादिति । दृष्टान्ताभावेऽपि प्रमाणान्तरादर्थप्रतिपत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह
दृष्टान्तेति । परस्य खल्वनुमानाधीनमर्थपरिज्ञानम् । न च दृष्टान्ताभावेऽनुमा-
नमवकल्पते तस्मान्न साङ्ख्यसमयः सम्भवतीत्यर्थः । द्वितीयार्धं व्याचष्टे-यदा
पुनरित्यादिना ॥ १३ ॥

द्वैतवादिभिरन्योन्यपक्षप्रतिक्षेपमुखेन ख्यापितं वस्तुनोऽजन्यत्वमद्वै-
तवादिनाऽभ्यनुज्ञातमिदानीं द्वैतनिरसनमपि श्रौतं विद्वदनुभवानुसारित्वाच्चे-
नाभ्यनुज्ञातमेवेत्याह-हेतोरिति । हेतुफलात्मकः संसारोऽनादिरिति वदद्भिस्त-
स्यानादित्वस्वभावो नैव वक्तुं शक्यते । हेतुफलयोरादिमत्त्वस्य कण्ठोक्तत्वा-
दतो हेतुफलात्मकं द्वैतमनिरूपितरूपमवस्तुभूतमित्यर्थः । श्लोकस्य तात्पर्यमाह-
यत्र त्विति । तमाश्रित्य कार्यकारणात्मकस्य द्वैतस्य दुर्निरूपत्वमाहेति योजना ।

हेतोरादिः फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च ।

तथा जन्म भवेत्तेषां पुत्राज्जन्म पितुर्यथा ॥ १५ ॥

सम्भवे हेतुफलयोरेषितव्यः क्रमस्त्वया ।

युगपत्सम्भवे यस्मादसम्बन्धो विषाणवत् ॥ १६ ॥

हेतोः फलस्य चानादित्वं कथं तैरुपवर्ण्यते विप्रतिषिद्धमित्यर्थः । न हि नित्यस्य कूटस्थस्याऽऽत्मनो हेतुफलात्मता सम्भवति ॥ १४ ॥

कथं तैर्विरुद्धमभ्युपगम्यत इति । उच्यते । हेतुजन्यादेव फलाद्धेतो-
र्जन्माभ्युपगच्छतां तेषामीदृशो विरोध उक्तो भवति यथा पुत्राज्जन्म
पितुः ॥ १५ ॥

यथोक्तो विरोधो न युक्तोऽभ्युपगन्तुमिति चेन्नन्यसे सम्भवे हेतुफल-
योरुत्पत्तौ क्रम एषितव्यस्त्वयाऽन्वेष्टव्यः हेतुः पूर्वं पश्चात्फलं चेति ।
इतश्च युगपत्सम्भवे यस्माद्धेतुफलयोः कार्यकारणत्वेनासम्बन्धः । यथा
युगपत्सम्भवतोः सव्येतरगोविषाणयोः ॥ १६ ॥

हेतुफलयोरात्मपरिणामत्वादादिमत्त्वरूपमुपादानरूपेण चानादित्वमित्याशङ्क्याऽ-
त्मनो निरंशस्य कूटस्थस्य नित्यस्य परिणामानुपपत्तैर्भवमित्याह- न हीति । १४।

हेतुफलयोरन्योन्यमादिमत्त्वं ब्रुवता तदात्मकस्य संसारस्थानादित्वं
विप्रतिषिद्धमित्युपपादितम् । सम्प्रति कार्यकारणभावोऽपि तयोर्न सम्भवती-
त्याह-हेतोरित्यादिना । हेतुफलयोरन्योन्यं कारणत्वमभ्युपगच्छद्विरभ्युपगम्यते
विरुद्धमिति । एतत्प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति-कथमित्यादिना । ईदृशत्वमेव विशदयति-
यथेति ॥ १५ ॥

प्रतीतितो हेतुफलयोरुत्पत्तेरुपगन्तव्यत्वान्न युक्तं तन्निराकरणमित्याशङ्क्य-
ऽऽह-सम्भवे इति । तयोरुदये प्रातीतिके नियतपूर्वभावी हेतुर्नियतोत्तरभावि
फलमित्यभ्युपगमे हेतुमाह-युगपदिति । यथोक्तो विरोधो हेतुफलभावस्यास-
म्भवः स न युक्तोऽभ्युपगन्तुं प्रतीतिविरोधादिति व्यावर्त्या शङ्कामनुवदति-
यथेति । तत्रोत्तरत्वेन श्लोकाक्षराणि योजयति-सम्भव इति । प्रतीत्या क्रमस्वीका-
रवदुपपत्तेर्येत्याह-इत्येति । तामेवोपपत्तिं स्फोरयति-युगपदिति । ययोर्युगप-
त्सम्भवस्तयोर्न कार्यकारणत्वं यथा विषाणयोरिति व्याप्तेर्व्यक्तत्वात्क्रमस्या-
ऽऽवश्यकतेत्यर्थः ॥ १६ ॥

फलादुत्पद्यमानः सन्न हेतुः प्रसिध्यति ।

अप्रसिद्धः कथं हेतुः फलमुत्पादयिष्यति ॥१७॥

यदि हेतोः फलसिद्धिः फलसिद्धिश्च हेतुतः ।

कतरत्पूर्वनिष्पन्नं यस्य सिद्धिरपेक्षया ॥ १८ ॥

कथमसम्बन्ध इत्याह । जन्यात्स्वतोऽलब्धात्मकात्फलादुत्पद्यमानः सञ्ज्ञशविषाणादेरिवासतो न हेतुः प्रसिध्यति जन्म न लभते । अलब्धात्मकोऽप्रसिद्धः सञ्ज्ञशविषाणादिकल्पस्तत्र कथं फलमुत्पादयिष्यति । न हीतरेतरापेक्षसिद्धयोः शशविषाणकल्पयोः कार्यकारणभावेन सम्बन्धः कचिद्दृष्टः, अन्यथा वेत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

असम्बन्धतादोषेणापोदितेऽपि हेतुफलयोः कार्यकारणभावे यदि हेतुफलयोरन्योन्यसिद्धिरभ्युपगम्यत एव त्वया कतरत्पूर्वनिष्पन्नं हेतुफलयोर्यस्य पश्चाद्भाविनः सिद्धिः स्यात्पूर्वसिद्धयपेक्षया तद्ब्रूहीत्यर्थः ॥१८॥

उक्तव्याप्तेरनुग्राहकं तर्कमुपन्यस्यति-फलादिति । हेतुफलयोर्मिथो हेतुफलत्वं ब्रुवतो मते हेत्वधीनतयाऽलब्धात्मकात्फलादुत्पद्यमानो हेतुर्न ततो लब्धात्मको भवत्यलब्धात्मकश्चाऽसत्त्वान्न फलमुत्पादयितुं शक्नोति । अतो हेतुफलभावस्यैवासिद्धिरित्यर्थः । हेतुफलयोरक्रमवतोर्न कार्यकारणभावेन सम्बन्धः सिध्यतीत्येतदाकाङ्क्षापूर्वकं साधयति-कथमित्यादिना । स्वतो हेतुस्वरूपाजन्यं फलं तदधीनत्वेन लब्धात्मकं स्वतश्चालब्धात्मकम् । तत् उत्पद्यमानः सन्नेष हेतुर्न प्रसिध्यति । न खलु शशविषाणादेरसतः सकाशात्किञ्चिदलब्धात्मकमुपलभ्यते । हेतुश्चेदप्रसिद्धोऽलब्धात्मकोऽभ्युपगतः स तर्हि यथाविधोऽसद्रूपः सन्न फलमुत्पादयितुमुत्सहते । न हि सद्भादिमते फलमसतः सकाशादुपलब्धचरमित्यर्थः । तथाऽपि कथं हेतुफलयोरसम्बन्धः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह न-हीति । अन्यथा वेत्याधाराधेयभावादिकथनं हेतुफलयोर्यौगपद्ये सत्यन्यतरस्यापि न पूर्वक्षणे सत्तेत्यसतोः शशविषाणयोरिवान्योन्यापेक्षया जन्यजनकत्वं नोपपद्यते शशविषाणादिष्वपि प्रसङ्गादित्युक्तम् ॥ १७ ॥

इदानीं पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवतीत्यादिश्रुतेर्धर्मादिषु हेतुफलभावमाशङ्क्य श्रुतेरसम्भावितार्थे प्रामाण्यायोगादवश्यं पौर्वापर्यं वक्तव्यमित्याह-यदीति । श्लोकाक्षराणि योजयति-असम्बन्धेत्यादिना ॥ १८ ॥

अशक्तिरपरिज्ञानं क्रमकोपोऽथवा पुनः ।

एवं हि सर्वथा बुद्धैरजातिः परिदीपिता ॥१९॥

बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तः सदा साध्यसमो हि सः ।

अथैतन्न शक्यते वक्तुमिति मन्यसे सेयमशक्तिरपरिज्ञानं तत्त्वाविवेको भूढतेत्यर्थः । अथवा योऽयं त्वयोक्तः क्रमः हेतोः फलस्य सिद्धिः फलाच्च हेतोः सिद्धिरिति तरेतरानन्तर्यलक्षणस्तस्य कोपो विपर्यासोऽन्यथाभावः स्यादित्यभिप्रायः । एवं हेतुफलयोः कार्यकारणभावानुपपत्तेरजातिः सर्वस्यानुत्पत्तिः परिदीपिता प्रकाशिताऽन्योन्यपक्षदोषं ब्रुवद्भिर्वादिभिर्बुद्धः पण्डितैरित्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु हेतुफलयोः कार्यकारणभाव इत्यस्माभिरुक्तं शब्दमात्रमाश्रित्य च्छलमिदं त्वयोक्तं पुत्राज्जन्म पितुर्यथा । विषाणवच्चासम्बन्ध इत्यादिना । न ह्यस्माभिरसिद्धाद्धेतोः फलसिद्धिरसिद्धाद्वा फलाद्धेतुसिद्धिरभ्युपगता । किं तर्हि बीजाङ्कुरवत्कार्यकारणभावोऽभ्युपगम्यत इति । अत्रोच्यते-बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तो यः स साध्येन तुल्यो ममेत्यभिप्रायः । ननु

हेतुफलयोरिदं पूर्वंमिदं पश्चादिति न ज्ञायते । परस्पराश्रयात् । अतश्चेदं पूर्वनिष्पन्नमिति वक्तुमशक्यमित्याह-अशक्तिरिति । उत्तरावसरे चेदुत्तरापरिज्ञानं तर्हि कथमशक्तिसूचकं तन्निग्रहस्थानमप्रतिभाभिधानीयमापततीत्यर्थः । किञ्च यदि क्रमस्य नियतपूर्वापरभावात्मनोऽपरिज्ञानं तदा पूर्वं कारणमुत्तरं कार्यमिति प्रतिज्ञा होयेत । तथा च प्रतिज्ञाहानिर्निग्रहान्तरमापद्येतेत्याह-क्रमेति । अन्योन्यपक्षप्रतिषेधमुखेन सतोऽसत्तश्च जन्मनी प्रत्याख्याते । क्रमाक्रमाभ्यामुत्पत्तेरनुपपत्तेरजातिरेवास्मदभिप्रेता वादिभिरादर्शिता भवतीत्युपसंहरति-एवं हीति । तत्राऽऽद्यं पादं व्याकरोति-अथेत्यादिना । क्रमपक्षे पूर्वनिष्पन्नमेतच्छब्देन परामृश्यते । द्वितीयपादं योजयति-अथवेत्यादिना । द्वितीयार्थं विवृणोति-एवमिति ॥ १९ ॥

बीजाङ्कुरयोरिव हेतुफलयोरन्योन्यं कार्यकारणभावाभ्युपगमान्नान्योन्याश्रयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह-बीजेति । दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वेऽपि साधकत्वमस्त्वित्याशङ्क्याऽऽह-न हीति । श्लोकापोद्यं चोद्यमुद्भावयति-नन्विति । शब्दमात्रं विवक्षितार्थशून्यम् । शब्दमाश्रित्य च्छलप्रयोगमेवोदाहरति-पुत्रादिति । आदिशब्देन फलानुत्पद्यमानः सन्न ते हेतुः प्रसिध्यतीत्यादि गृह्यते । कार्यकारणभावो हेतुफलयोरित्यन्तानभिप्रेतमर्थं कथयति-न हीति । तत्रैव प्रश्नपूर्वकमभिप्रेतमर्थमुदाहरति-किं तर्हीति । दृष्टान्तासम्प्रतिपत्त्या परिहरति-

न हि साध्यसमो हेतुः सिद्धौ साध्यस्य युज्यते ॥ २० ॥

प्रत्यक्षः कार्यकारणभावो बीजाङ्कुरयोरनादिः न पूर्वस्य पूर्वस्याऽपरवदादि-
मत्त्वाऽभ्युपगमात् । यथेदानीमुत्पन्नोऽपरोऽङ्कुरो बीजादादिमान्वीजं चाऽ-
परमन्यस्मादङ्कुरादिति क्रमेणोत्पन्नत्वादादिमत् । एवं पूर्वः पूर्वोऽङ्कुरो बीजं
च पूर्वं पूर्वमादिबदेवेति प्रत्येकं सर्वस्य बीजाङ्कुरजातस्याऽऽदिमत्त्वात्क-
स्यचिदप्यनादित्वानुपपत्तिः । एवं हेतुफलानाम् । अथ बीजाङ्कुरसन्ततेर-
नादिमत्त्वमिति चेत् । न । एकत्वानुपपत्तेः । न हि बीजाङ्कुरव्यतिरेकेण
बीजाङ्कुरसन्ततिर्नामैकाऽभ्युपगम्यते “हेतुफलसन्ततिर्वा तदनादित्ववा-
दिभिः । तस्मात्सूक्तं “हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ण्यते” इति ।
तथा चान्यदप्यनुपपत्तेर्न च्छलमित्यभिप्रायः । न च लोके साध्यसमो
हेतुः साध्यसिद्धौ सिद्धिनिमित्तं प्रयुज्यते प्रमाणकुशलैरित्यर्थः । हेतुरिति
दृष्टान्तोऽत्राभिप्रेतो गमकत्वात् । प्रकृतो हि दृष्टान्तो न हेतुरिति ॥२०॥

अत्रेति । मायावादिमते कचिदपि कार्यकारणभावस्य वस्तुभूतस्यासम्प्रतिपत्ते-
र्ममेत्युक्तम् । प्रत्यक्षावष्टम्भेन दृष्टान्तं साध्यज्ञाशङ्कते-नन्विति । किं बीजा-
ङ्कुरव्यक्त्योरिदं कार्यकारणत्वमिष्यते किंवा बीजाङ्कुरसन्तानयोरिति विक-
ल्पाऽऽद्यं दूषयति-न पूर्वस्येति । तदेव प्रपञ्चयति-यथेत्यादिना । बीजव्यक्ते-
रङ्कुरव्यक्तेश्चोक्तप्रकारेणानादित्वस्याऽन्योन्यकारणत्वस्य चानुपपत्तिरिति शेषः ।
कल्पान्तरमुत्थापयति-अथेति । बीजसन्ततेरङ्कुरसन्ततेश्चानादित्वमन्योन्यकार-
णत्वं चाविरुद्धं सिध्यति । बीजजातीयादङ्कुरजातीयमङ्कुरजातीयाद्वीजजातीय-
मुत्पद्यमानमुपलभ्यते । तथैव हेतुजातीयात्फलजातीयं फलजातीयाच्च हेतु-
जातीयमविरुद्धमित्यर्थः । दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च सन्ततेरेकस्या व्यक्तेर्व्यति-
रेकेणासम्भवान्नैवमिति दूषयति-नेत्यादिना । तदेव प्रपञ्चयति-न हीति ।
तदनादित्ववादिभिस्तासु व्यक्तिषु मिथो हेतुत्वमनादित्वं तद्वदनशीलैरिति
यावत् । अन्योन्याश्रयत्वादनवस्थानाद्वा हेतुफलयोर्मिथो हेतुफलभावस्य
वक्तुमशक्यत्वादृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरनुपपत्तिः सिद्धेत्युपसंहरति-तस्मादिति ।
दृष्टान्तस्यासम्प्रतिपन्नत्वे स्थिते कार्यकारणस्य कचिदपि सम्प्रतिपत्त्यभावा-
त्पुत्राज्जन्म पितुर्यथेत्यादि न च्छलप्रयुक्तमिति फलितमाह-तथा चेति । एवं
श्लोकस्य पूर्वार्धं व्याख्यायोत्तरार्धं व्याचष्टे-न चेति । किमिति हेतुशब्दस्य
मुख्यमर्थं त्यक्त्वा गौणोऽर्थो गृह्यते, प्रकरणसामर्थ्यादित्याह-प्रकृतो हीति ।
हेतुफलभावानुपपत्तिमुपपादितामुपसंहर्तुमिति शब्दः ॥२०॥

पूर्वापरापरिज्ञानमजातेः परिदीपकम् ।

जायमानाद्धि वै धर्मात्कथं पूर्वं न गृह्यते ॥२१॥

स्वतो वा परतो वाऽपि न किञ्चिद्वस्तु जायते ।

कथं बुद्धैरजातिः परिदीपितेत्याह—यदेतद्धेतुफलयोः पूर्वापरापरिज्ञानं तच्चैतदजातेः परिदीपकमवबोधकमित्यर्थः । जायमानो हि च धर्मो गृह्यते, कथं तस्मात्पूर्वं कारणं न गृह्यते । अवश्यं हि जायमानस्य ग्रहोत्रा तज्जनकं ग्रहीतव्यम् । जन्यजनकेयोः सम्बन्धस्यानपेतत्वात् । तस्मादजातिपरिदीपकं तदित्यर्थः ॥ २१ ॥

इतश्च न जायते किञ्चित् । यज्जायमानं वस्तु स्वतः परत उभयतो वा सदसत्सदसद्वा न जायते न तस्य केनचिदपि प्रकारेण जन्म सम्भवति । न तावत्स्वयमेवाऽपरिनिष्पन्नात्स्वतः स्वरूपात्स्वयमेव जायते यथा घटस्तस्मादेव घटात् । नापि परतोऽन्यस्मादन्यो यथा घटात्पटः पटात्प-

यत्पुनरन्योन्यपक्षं प्रतिक्षिपद्भिरजातिर्वस्तुनो (तो) ज्ञापिता परीक्षकैरित्युपक्षिप्तं तत्र कथमजातिर्वस्तुतो ज्ञापितेत्याशङ्क्याऽऽह—पूर्वापरेति । कार्यस्य गृह्यमाणत्वादजातिरसिद्धेत्याशङ्क्य कारणस्यापि तर्हि ग्राह्यत्वादितरेतराश्रयादजातिरदिव्यक्ता सिध्यतीत्याह—जायमानादिति । तत्र पूर्वार्धे प्रश्नद्वारा विवृणोति—कथमित्यादिना । नियते पौर्वापर्ये निर्धारिते जातिः सिध्यति । तदभावे तदसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयार्धे विभज्यते—जायमानो हीति । कार्यग्रहणे कारणं ग्रहीतव्यमिति कुतो नियम्यते तत्राऽऽह—अवश्यं हीति । कार्यकारणयोर्नियतसम्बन्धवतो रितरेतराश्रयादुर्ग्रहत्वादजातिरेव वस्तुनो ज्ञापितेत्युपसंहरति—तस्मादिति । कार्यकारणयोर्दुर्ज्ञानत्वं तच्छब्देन परामृश्यते ॥२१॥

वस्तुनो वस्तुतो जन्म नास्तीति विकल्पपूर्वकं साधयति—स्वतो वेत्यादिना । कस्यचिदपि वस्तुनो जन्म नास्तीत्यस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति—इतश्चेति । इतःशब्दार्थमेव स्फोरयितुं जायमानमनूद्य षोढा विकल्पयति—यज्जायमानमिति । सर्वेष्वपि पक्षेषु दोषसम्भावनां सूचयति—न तस्येति । तत्राऽऽद्यं दूषयति—न तावदिति । स्वयमेव जायमानं कार्यं स्वस्मादेव स्वरूपात् तावज्जायते स्वयमेव स्वापेक्षामन्तरेण स्वकारणाधीनतया परिनिष्पन्नत्वात् । अन्यथा स्वसिद्धेः स्वसिद्धिरित्यात्माश्रयात् न हि घटादेव घटो जायमानो दृष्टोऽस्तीत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—नापीति । न खल्वन्यत्वं जनकत्वे प्रयोजकम् । घटादपि पटोत्पत्तिप्रसङ्गात् । न चोत्पादकत्वयोग्यत्वविशेषितमन्यत्वं तथेति

सदसत्सदसद्वाऽपि न किञ्चिद्वस्तु जायते ॥२२॥

टान्तरम् । तथा नोभयतः । विरोधात् । यथा घटपटाभ्यां घटः पटो वा न जायते । ननु मृदो घटो जायते पितुश्च पुत्रः । सत्यम् । अस्ति जायत इति प्रत्ययः शब्दश्च मूढानाम् । तावेव शब्दप्रत्ययौ विवेकिमिः परीक्ष्येते किं सत्यमेव तावुत मृषेति यावता परीक्ष्यमाणे । शब्दप्रत्यय-विषयं वस्तु घटपुत्रादिलक्षणं शब्दमात्रमेव तत् । “वाचाऽऽरम्भ-णम्” इति श्रुतेः । सच्चेन जायते सत्त्वान्मृत्पिण्डादिवत् । यद्यसत्तथाऽपि न जायतेऽसत्त्वादेव शशविषाणादिवत् । अथ सदसत्तथाऽपि न जायते विरुद्धस्यैकस्यासम्भवात् । अतो न किञ्चिद्वस्तु जायत इति सिद्धम् । येषां पुनर्जननिरेव जायत इति क्रियाकारकफलैकत्वमभ्युपगम्यते क्षणिकत्वं च वस्तुनः, ते दूरत एव न्यायापेताः । इदमित्थमित्यवधारणक्षणान्तरानव-स्थानादननुभूतस्य स्मृत्यनुपपत्तेश्च ॥ २२ ॥

वाच्यम् । उत्पत्तिमन्तरेण तद्योग्यत्वस्य दुरवगमत्वादित्यर्थः तृतीयं निरस्यति-तथेति । विरोधमेव दृष्टान्तद्वारा स्पष्टयति-यथेति । न हि घटपटाभ्यां घटः पटो वा जायमानो दृश्यते । तथा जायमानं स्वस्मादन्यस्माच्च भवतीत्यनुप-पन्नमित्यर्थः । अन्यत्वे सत्यपि जन्यजनकभावस्य प्रत्यक्षत्वाच्चासौ शक्यते प्रतिक्षेप्तुमिति शङ्कते-नन्विति । किं प्रत्यक्षानुसारिणौ शब्दप्रत्ययाविवेकिना-मिष्येते किं वा विवेकिनामिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति-सत्यमिति । द्वितीयं प्रत्याह-तावेवेति । मृषैवेति । परीक्ष्यमाणे सतीति सम्बन्धः । तच्च जन्मशब्द-धीविषयं वस्तु शब्दमात्रमेव । वाचाऽऽरम्भणश्रवणान्न परमार्थतो यावता विद्यते । तस्मादसत्यालम्बनत्वमेव शब्दप्रत्यययोरेष्टव्यमिति योजना । चतुर्थं शिथिलयति-सच्चेदिति । पञ्चमं निराकरोति-यदीति । षष्ठं प्रत्यादिशति-यथे-त्यादिना । षण्णां विकल्पानां निरासे फलितं निगमयति-अतो नेति । क्रियाका-रकफलनानात्वपक्षे जन्मानुपपत्तिदोषमुक्त्वा पक्षान्तरमनूद्य दूषयति-येषां पुनरिति । बौद्धानां न्यायावष्टम्भेन वस्तु व्यवस्थापयतां कुतो न्यायबाह्यत्व-मित्याशङ्क्याऽऽह-इदमिति । इदमा वस्तु परामृष्टम् । इत्थमिति क्षणिकत्वं विवक्षितम् । एवमवधारणावच्छिन्ने क्षणे वस्तुवच्छेदकक्षणातिरिक्ते वस्तु-नोऽवस्थानाभावान्न तस्मिन्ननुभवः सिध्यतीत्यर्थः । न च तस्मिन्नननुभूतेऽर्थे स्मृतिरुत्पद्यते । तथा च वस्तुनि प्रत्ययद्वयासिद्धौ व्यवहारासिद्धिरित्याह-अननुभूतस्येति ॥ २२ ॥

हेतुर्न जायतेऽनादेः फलं चापि स्वभावतः ।

आदिर्न विद्यते यस्य तस्य ह्यादिर्न विद्यते ॥ २३ ॥

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमन्यथा द्वयनाशतः ।

किञ्च हेतुफलयोरनादित्वमभ्युपगच्छता त्वया बलाद्धेतुफलयोरज-
न्मैवाभ्युपगतं स्यात् । कथमनादेरादिरहितात्फलाद्धेतुर्न जायते । न
ह्यनुत्पन्नादनादेः फलाद्धेतोर्जन्मेष्यते त्वया । फलं चाऽऽदिरहितादनादेर्हे-
तोरजात्स्वभावत एव निर्निमित्तं जायत इति नाभ्युपगम्यते । तस्मादनादि-
त्वमभ्युपगच्छता त्वया हेतुफलयोरजन्मैवाभ्युपगम्यते । यस्मादादिः
कारणं न विद्यते यस्य लोके तस्य ह्यादिः पूर्वोक्ता जातिर्न विद्यते ।
कारणवत एव ह्यादिरभ्युपगम्यते नाकारणवतः ॥ २३ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य दृढोक्तिरधिकीर्षया पुनराक्षिपति । प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः
शब्दादिप्रतीतिस्तस्याः सनिमित्तत्वम् । निमित्तं कारणं विषय इत्येतत्स-
निमित्तत्वं सविषयत्वं स्वात्मव्यतिरिक्तविषयतेत्येतत्प्रतिजानीमहे । न हि

वस्तुनो वस्तुतो जन्मराहित्ये हेत्वन्तरमाह-हेतुर्निति । नानादेः फलाद्धेतु-
र्जायते । न हि फलस्यानादित्वे ततो हेतुजन्म युक्तं सदा तज्जन्मप्रसङ्गादि-
त्यर्थः । फलमपि न हेतोरनादेर्जायते दोषसाम्यादित्याह-फलं चेति । नापि
स्वभावतो निमित्तमन्तरेण फलं हेतुर्वा जायते । तत्र हेतुमाह-आदिरिति ।
कारणरहितस्य जन्मानुपलब्धेरित्यर्थः । वस्तुनो वस्तुतो जन्माभावे हेत्वन्त-
रपरत्वं श्लोकस्य सूचयति-किञ्चेति । हेत्वन्तरमेव दर्शयितुं प्रथमं प्रतिज्ञां
करोति-हेत्विति । फलाद्धेतुर्जायते ततश्च फलमित्यभ्युपगमात्कथमजन्माभ्युप-
गतमिति पृच्छति-कथमिति । तत्राऽऽद्यपादाक्षरयोजनया परिहरति-अनादे-
रिति । तदेवोपपादयति-न हीति । फलं कार्यकारणसङ्घातः । हेतुर्धर्मादिः ।
फलं चापीतिभागं विभजते-फलं चेति । अजाल्पायत इति नाभ्युपगम्यत
इति सम्बन्धः । स्वभावत इतिपदं योजयति-स्वभावत एवेति । फलितं निगम-
यति-तस्मादिति । न हेतुफलयोर्जन्मवतोरनादित्वमभ्युपगन्तुं शक्यम् ।
अभ्युपगमे च जन्मैव तयोराकस्मिकं स्यादित्यर्थः । स्वभाववादनिराकरणं
प्रतिज्ञातमुत्तरार्धावष्टम्भेन प्रतिपादयति-यस्मादिति ॥ २३ ॥

वस्तुनो वस्तुतो जन्मायोगादजं विज्ञानमात्रं तत्त्वमित्युक्तम् । इदानीं
बाह्यार्थवादमुत्थापयति-प्रज्ञप्तेरिति । ज्ञानस्य निर्विषयत्वे प्रत्ययवैविध्यानुप-
पत्तिं प्रमाणयति-अन्यथेति । अमिदाहादिप्रयुक्तदुःखोपलब्ध्यनुपपत्तेरिति

सङ्क्लेशस्योपलब्धेश्च परतन्त्राऽस्तिता मता ॥ २४ ॥

निर्विषया प्रज्ञप्तिः शब्दादिप्रतीतिः स्यात् । तस्याः सनिमित्तत्वात् । अन्यथा निर्विषयत्वे शब्दस्पर्शनीलपीतलोहितादिप्रत्ययवैचित्र्यस्य द्वयस्यानाशतः नाशोऽभावः प्रसज्येतेत्यर्थः । न च प्रत्ययवैचित्र्यस्य द्वयस्याभावोऽस्ति प्रत्यक्षत्वात् । अतः प्रत्ययवैचित्र्यस्य द्वयस्य दर्शनात् । परेषां तन्त्रं परतन्त्रमित्यन्यशास्त्रं तस्य परतन्त्रस्य परतन्त्राभ्यस्य बाह्यार्थस्य ज्ञानव्यतिरिक्तस्यास्तिता मताऽभिप्रेता । न हि प्रज्ञप्तेः प्रकाशमात्रस्वरूपाया नीलपीतादिबाह्यालम्बनवैचित्र्यमन्तरेण स्वभावभेदेनैव वैचित्र्यं सम्भवति । स्फटिकस्येव नीलाद्युपाध्याश्रयैर्विना वैचित्र्यं न घटत इत्यभिप्रायः । इतश्च परतन्त्राभ्यस्य बाह्यार्थस्य ज्ञानव्यतिरिक्तस्यास्तिता । सङ्क्लेशानं सङ्क्लेशो दुःखमित्यर्थः । उपलभ्यते ह्यग्निदाहादिनिमित्तं दुःखं यद्यग्न्यादिबाह्यं दाहादिनिमित्तं विज्ञानव्यतिरिक्तं न स्यात्ततो दाहादिदुःखं नोपलभ्येत । उपलभ्यते तु अतस्तेन मन्यामहे अस्ति बाह्योऽर्थ इति । न हि विज्ञानमात्रे सङ्क्लेशो युक्तः । अन्यत्रादर्शनादित्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

बाह्यार्थ इत्याह-सङ्क्लेशस्येति । परतन्त्रं परकीयं शास्त्रं तस्यास्तिता तद्विषयस्य बाह्यार्थस्य विद्यमानतेति यावत् । श्लोकस्य तात्पर्यमाह-उक्तस्यैवेति । वस्तुनो नास्ति वस्तुतो जन्मेत्युक्तार्थस्तस्यैव दृढीकरणं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां चिकीर्ष्यते तथा पुनराक्षेपमुखेन बाह्यार्थवादिनां प्रस्थानमुत्थापयतीत्यर्थः । ब्रह्मस्वरूपभूतां प्रज्ञप्तिं प्रतिषेधति-शब्दादीति । साकारवादं व्युदस्यति-स्वात्मेति । प्रज्ञप्तेर्विषयनिरपेक्षत्वान्न स्वातिरिक्ताविषयतेत्याशङ्क्याऽऽह-न हीति । सनिमित्तत्वं सविषयत्वेन स्फुरणम् । तमेव हेतुं द्वितीयपादयोजनया विशदयति-अन्ययेति । प्रसङ्गस्येष्टत्वं प्रत्याचष्टे-न चेति । प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तिप्रयुक्तं फलं चतुर्थपादव्याख्यानेन कथयति-अत इति । ननु प्रज्ञप्तेः स्वभावभेदेनैव बाह्यालम्बनं वैचित्र्यमन्तरेण स्वगतं वैचित्र्यं घटिष्यते-तत्राऽऽह-न हीति । औपाधिकं तर्हि प्रत्ययवैचित्र्यमित्याशङ्क्य बाह्यार्थातिरिक्तोपाध्यनधिगमान्मैवमित्याह-स्फटिकस्येति । तृतीयपादं हेत्वन्तरपरत्वेनावतारयति-इत्येति । तस्योपलब्धिमुपपादयति-उपलभ्यते हीति । तदुपलम्भेऽपि कुतो बाह्यार्थसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह-यदीति । उपलब्धिरेव तर्हि दुःखस्य माभूदिति चेन्न । स्वानुभवविरोधादित्याह-उपलभ्यते इति । विशिष्टदुःखोपलब्ध्यनुपपत्तिसिद्धं फलमाह-अत इति । विज्ञानातिरिक्तबाह्यार्थाभावेऽपि क्लेशोपलब्धिरविरुद्धेत्याशङ्क्याऽऽह-न हीति । अन्यत्र दाहच्छेदादिव्यतिरिक्तेचन्दनपङ्कलेपान्निति यावत् ॥ २४ ॥

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमिष्यते युक्तिदर्शनात् ।

॥ निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनात् ॥ २५ ॥

अत्रोच्यते—बाढमेवं प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वं द्वयसङ्कुशोपलब्धि-युक्ति-दर्शनादिष्यते त्वया । स्थिरोभव तावत्त्वं युक्तिदर्शनं वस्तुनस्तथात्वाभ्यु-पगमे कारणमित्यत्र । ब्रूहि किं तत इति । उच्यते । निमित्तस्य प्रज्ञप्त्या-लम्बनाभिमतस्य घटादेरनिमित्तत्वमनालम्बनत्वं वैचित्र्याहेतुत्वमि-ष्यतेऽस्माभिः, कथं, भूतदर्शनात्परमार्थदर्शनादित्येतत् । न हि घटो यथाभूतमृद्रूपदर्शने सति तद्व्यतिरेकेणास्ति । यथाऽऽश्वात्मद्विषः, पटो वा तन्तुव्यतिरेकेण । तन्तवश्चांशुव्यतिरेकेणेत्येवमुत्तरोत्तरभूतदर्शन आशब्दप्रत्ययनिरोधानैव निमित्तमुपलभामह इत्यर्थः । अथवा अभूतदर्शना-द्वाह्यार्थस्यानिमित्तत्वमिष्यते । रज्ज्वादाविव सर्पादेरित्यर्थः । भ्रान्तिदर्श-नविषयत्वाच्च निमित्तस्यानिमित्तत्वं भवेत् । तदभावेऽभावात् । न हि

द्वाभ्यामर्थापत्तिभ्यां बाह्यार्थवादे प्राप्ते विज्ञानवादमुद्भावयति—प्रज्ञप्तेरिति । अस्तु का नाम वस्तुव्यतिरित्याशङ्क्याऽऽह—निमित्तस्येति । मतान्तरे प्राप्ते तन्नि-राकरणमुच्यते—विज्ञानवादिनेति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—अत्रेति । तत्र पूर्वार्धे विभजते—बाढमित्यादिना । द्वैतिनस्तव तर्कप्रधानत्वाच्च प्रतीतिमात्रशरणता युक्तेति मत्वाऽऽह—स्थिरी भवेति । वस्तुनो बाह्यस्यार्थस्य तथात्वं प्रज्ञप्तिविषयत्वं तस्याभ्युपगमे कारणं प्रागुक्तयुक्तिदर्शनमित्येतस्मिन्नर्थे त्वं स्थिरोभवेति योजना । विचारदृष्टिमेवावष्टभ्याऽहं वर्ते किं ततो दूषणं ब्रूहीति पृच्छति—ब्रूहीति । तत्रोत्तरार्थं सिद्धान्तो व्याकुर्वन्नूत्तरमाह—उच्यत इत्यादिना । घटादेवै-चित्र्याहेतुत्वे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कथमित्यादिना । परमार्थदर्शनं प्रपञ्चयति—न हीति । तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह—यथेति । घटे दर्शितं न्यायं पटेऽपि दर्शयति—पटो वेति । तन्तुव्यपि न्यायसाम्यमुदाहरति—तन्तव इति । परमार्थदर्शनफळमु-पसंहरति—इत्येवमिति । घटादीनां स्वकारणव्यतिरेकेणासतां न प्रत्ययवैचित्र्य-हेतुत्वमतो घटादिप्रत्ययवत्प्रत्ययान्तराण्यपि प्रत्ययत्वाविशेषाद्वास्तवालम्बनव-र्जितानि मन्तव्यानीत्यर्थः । भूतदर्शनं यौक्तिकं तत्त्वदर्शनं ततो निमित्तस्या-निमित्तत्वमिति व्याख्यातम् । इदानीमभूतदर्शनादिति पदच्छेदेन व्याख्या-नान्तरमाह—अथवेति । यथा रज्ज्वादावधिष्ठाने सर्पादेरारोपितस्य दर्शनान्न तस्य वस्तुतो दर्शनं प्रत्यालम्बनत्वमिष्टम् । तथेवाधिष्ठानज्ञानापेक्षया परमा-र्थतो दर्शनाद्वाह्यस्यार्थस्य ज्ञानं प्रत्यालम्बनत्वं वास्तवमभ्युपगान्तुमशक्यमि-त्यर्थः । किञ्च विमतो बाह्यार्थो न तत्त्वतो ज्ञानं प्रत्यालम्बनं भ्रान्तिविषयत्वा-

चित्तं न संस्पृशत्यर्थं नार्थाभासं तथैव च ।

अभूतो हि यतश्चार्थो नार्थाभासस्ततः पृथक् ॥ २६ ॥

निमित्तं न सदा चित्तं संस्पृशत्यध्वसु त्रिषु ।

सुषुप्तसमाहितमुक्तानां भ्रान्तिदर्शनाभावे आत्मव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थ उपलभ्यते । न ह्यनुमत्तावगतं वस्त्वनुमत्तैरपि तथाभूतं गम्यते । एतेन द्वयदर्शनं सङ्कुशोपलब्धिश्च प्रत्युक्ता ॥ २५ ॥

यस्मान्नास्ति बाह्यनिमित्तमतश्चित्तं न स्पृशत्यर्थं बाह्यालम्बनविषयम् । नाप्यर्थाभासं चित्तत्वात्स्वप्नचित्तवत् । अभूतो हि जगत्परितोऽपि स्वप्नार्थवदेव बाह्यः शब्दद्यर्थो यत उक्तहेतुत्वाच्च । नाप्यर्थाभासश्चित्तात्पृथक्चित्तमेव हि घटाद्यर्थवदवभासते यथा स्वप्ने ॥ २६ ॥

ननु विपर्यासस्तर्ह्यसति घटादौ घटाद्याभासता चित्तस्य । तथा च

द्रव्ज्वां सर्पादिवदित्याह-भ्रान्तीति । हेतुं साधयति-तदभाव इति । भ्रान्त्यभावे बाह्यार्थो न भातीत्युक्तं हेतुं प्रपञ्चयति-न हीति । देहाभिमानवतो बाह्यार्थप्रतिमानध्रौव्यादद्वैतदर्शिनांऽपि तत्प्रतिमानमप्रत्यहं प्राप्नोतीत्याशङ्क्याऽऽह-न ह्यनुमतेति । बाह्यार्थसमर्थनार्थमुक्तमर्थापत्तिद्वयं कथं निरसनीयमित्याह-एतेनेति । तत्त्वदर्शिनां स्फुरणातिरिक्तवस्त्वनुपलम्बप्रदर्शनेन वैचित्र्यदर्शनं दुःखोपलब्धिश्च प्रत्युक्ता । तेनानुपपद्यमानार्थापत्तिद्वयस्यानुत्थानम् । व्यवहारदृष्ट्या तु पूर्वभ्रमसमारोपितस्वप्नवदेव संदेवने वैचित्र्यं दुःखे च व्यवहाराङ्गमित्यन्यथाऽप्युपपत्तिरित्यर्थः ॥ २५ ॥

ज्ञानस्य सालम्बनत्वप्रसिद्धेस्तत्त्वदृष्ट्या ज्ञेयाभावे ज्ञानमपि न स्यादित्वाशङ्क्याऽऽह-चित्तमिति । न हि स्फुरणं सकर्मकं तस्य सकर्मकत्वप्रसिद्ध्यभावात् । जानातेस्तु सकर्मकत्वं क्रियाफलत्वकल्पनया स्वीकृतमिति भावः । चित्तस्यार्थस्पर्शित्वाभावेऽपि तदाभासस्पर्शित्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-नार्थेति । तत्र हेतुमाह-अभूत इति । प्रथमपादं व्याचष्टे-यस्मादिति । विमतं चित्तमर्थाभासमपि न स्पृशति चित्तत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति द्वितीयं पादं विभज्यते-नापीति । न हि दृष्टान्ते तस्यार्थाभासस्पर्शित्वंतस्यैव तदात्मना भानादित्यर्थः । तृतीयपादं व्याकरोति-अभूतो हीति । विमतोऽर्थः सन्न भवत्यर्थत्वात् । सम्प्रतिपन्नवदित्यनुमानान्न ज्ञानस्यालम्बनमित्यर्थः । विमतोऽर्थः स्वविषयज्ञानजनको न भवति भ्रान्तिविषयत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्युक्तमनुमानं स्मारयति-उक्तेति । अर्थजन्यत्वाभावे विज्ञानस्यार्थाभासजन्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य चतुर्थपादार्थमाह-नापीति ॥ २६ ॥

ज्ञानस्य सालम्बनत्वाभावे तस्य तथात्वप्रथा भ्रान्तिर्भवेत् । भ्रान्तिश्चा-

अनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य भविष्यति ॥ २७ ॥

तस्मान्न जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते ।

सत्यविपर्यासः कचिद्वक्तव्य इति । अत्रोच्यते । निमित्तं विषयमतीता-
जगत्तत्तवर्तमानाध्वसु त्रिष्वपि सदा चित्तं न स्पृशेदेव हि । यदि हि कचि-
त्स्पर्शस्पृशेत्सोऽविपर्यासः परमार्थत इति । अतस्तदपेक्षयाऽसति घटे घटा-
द्याभासता विपर्यासः स्यान्न तु तदस्ति कदाचिदपि चित्तस्यार्थसंस्पर्-
शनम् । तस्मादनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य चित्तस्य भविष्यति न
कथञ्चिद्विपर्यासोऽस्तीत्यभिप्रायः । अयमेव हि स्वभावश्चित्तस्य यदुता-
सति निमित्ते घटादौ तद्वदवभासनम् ॥ २७ ॥

प्रज्ञतेः सनिमित्तत्वमित्याद्येतदन्तं विज्ञानवादिनो बौद्धस्य वचनं
बाह्यार्थवादिपक्षप्रतिषेधपरमाचार्येणानुमोदितम् । तदेव हेतुं कृत्वा तत्प्र-
क्षप्रतिषेधाय तदिदमुच्यते तस्मादित्यादि । यस्मादसत्येव घटादौ घटा-

भ्रान्तिप्रतियोगिनीत्यन्यथाख्यातिमाशङ्क्याऽऽह-निमित्तमिति । कालत्रयेऽपि
ज्ञानस्य वस्तुतोऽर्थस्पर्शित्वाभावे तद्भासनाभावान्तज्ज्ञान्या नान्यथा ख्यातिः
सिध्यति । भ्रान्तिस्तु विधान्तरेणापि भविष्यतीत्याह-अनिमित्त इति । लोक-
व्यावर्त्यामाशङ्कां दर्शयति-नन्विति । यदि घटादिबाह्योऽर्थो न गृह्यते तर्हि
तस्मिन्नसत्येव तदाभासताज्ञानस्य विपर्यासः । अतस्मिस्तद्बुद्धेस्तथात्वात् ।
विपर्यासे च स्वीकृते कचिदप्यविपर्यासो वक्तव्यः, भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्वकत्व-
स्यान्यथाख्यातिवादिभिरिष्टत्वादित्यर्थः । तत्र पूर्वार्थयोजनया परिहरति-अत्रेति
उक्तमेवार्थमुत्तरार्थयोजनया साधयति-यदीति । अभ्रान्तेरभावसम्भवे
भ्रान्तेरसति घटादौ घटाद्याभासता ज्ञानस्य कथं निर्वहतीत्याशङ्क्याऽऽह-
अयमेवेति । स्वभावशब्देनाविद्योच्यते । न हि भ्रान्तिरभ्रान्तिपूर्विकेति
नियमः । सविषयाणां भ्रमाणामविद्यात्वाभ्युपगमादित्यर्थः ॥ २७ ॥

बाह्यार्थवादिपक्षमेवं विज्ञानवादिमुखेन प्रतिक्षिप्य विज्ञानवादमिदानी-
मपवदति-तस्मादिति । प्रतिक्षणं विज्ञानस्य जन्म दृश्यते विज्ञानवादिभिरित्या-
शङ्क्याऽऽह-तस्येति । वृत्तसङ्कीर्तनपूर्वकं श्लोकस्य तात्पर्यमाह-प्रज्ञतेरिति । तच्च
बाह्यार्थवादिनो बाह्योऽर्थो विज्ञानवदस्तीति पक्षप्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तं तत्पुन-
राचार्येण भवत्वेवमित्यनुज्ञातम् । बाह्यार्थवाददूषणस्य स्वमतेऽपि सम्मतत्वा-
दित्याह-बाह्यार्थ इति । बाह्यार्थवाददूषणानुमोदनप्रयोजनमाह-तदेवेति । अस-
त्येव घटादौ घटाद्याभासत्वं विज्ञानस्य यदुक्तं तदेव हेतुत्वेनोपादाय विज्ञा-
नवादिनिषेधार्थं बाह्यार्थपक्षदूषणमनुमोदितमित्यर्थः । सम्प्रति विज्ञानवाद-

॥ तस्य पश्यन्ति ये जातिं खे वै पश्यन्ति ते पदम् ॥ २८ ॥

अजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्ततः ।

द्याभासता चित्तस्य विज्ञानवादिनाऽभ्युपगता तदनुभोदितमस्माभिरपि भूतदर्शनात् । तस्मात्तस्यापि चित्तस्य जायमानाऽवभासताऽसत्येव जन्मनि युक्ता भवितुमित्यतो न जायते चित्तम् । यथा चित्तदृश्यं न जायते । अतस्तस्य चित्तस्य ये जातिं पश्यन्ति विज्ञानवादिनः क्षणिकत्व-दुःखित्वशून्यत्वानात्मत्वादि च । तेनैव चित्तेन चित्तदृश्यं द्रष्टुमशक्यं पश्यन्तः खे वै पश्यन्ति ते पदं पक्ष्यादीनाम् । अत इत्यरेभ्योऽपि द्वैति-भ्योऽत्यन्तसाहसिका इत्यर्थः । येऽपि शून्यवादिनः पश्यन्त एव सर्वशून्यतां स्वदर्शनस्यापि शून्यतां प्रतिजानते ते ततोऽपि साहसिकतराः खं मुष्टिनाऽपि जिघृक्षन्ति ॥ २८ ॥

उक्तैर्हेतुभिरजमेकं ब्रह्मेति सिद्धम् । यत्पुनरादौ प्रतिज्ञातं तत्फलोप-संहारार्थोऽयं श्लोकः । अजातं यच्चित्तं ब्रह्मैव जायत इति वादिभिः परिकल्प्यते तदजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्तस्य ततस्तस्माद-

दूषणमवतारयति-तदिदमिति । तस्मादित्यादि व्याचष्टे-यस्मादिति । भूतदर्शना-द्धृदादेर्मृदादिमात्रं भूतं वस्तुतत्त्वं तस्यापि विज्ञप्तिमात्रं तत्त्वं तस्य शास्त्रतो दर्शनादिति यावत् । द्वितीयपादं दृष्टान्तत्वेन विभजते-यथेति । विमतं विज्ञानजन्म न तात्त्विकं दृश्यत्वांग्रीलपीतादिवदित्यर्थः । विपक्षे दोषमाह-अत इति । तत्त्वतो विज्ञानस्य जन्माथोगाद्ये तस्य तात्त्विकं जन्म पश्यन्ति ते पक्ष्यादीनां खेऽपि पदं पश्यन्तीत्यन्वयः । अनात्मत्वादोत्यादिशब्देनान्योन्यविलक्षणत्वमन्योन्यसादृश्यं च गृह्यते । तत्र हेतुं सूचयति-तेनैवेति । स्ववृत्तेरनुपपत्तेस्तद्दृश्यतामन्तरेण च तद्धर्मदृश्यतासम्भवादित्यर्थः । विज्ञानवादे फलितं विशेषं दर्शयति-अत इति । शून्यवादिनं प्रति विशेषं कथयति-येऽपीति । पश्यन्त एवेत्यविलुप्तद्रूपता द्योत्यते । हम्बलादेव सर्वाभावः सिध्यति । हगभावस्तु कथं सिध्येत् । न च तावद्दृगेव तदभावं साधयेत् । तयोरेककालत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । किञ्च सर्वशून्यतां वदन्तः शून्यतादर्शनस्य स्वात्मदर्शनस्य च शून्यतां वदन्ति । तथा च स्वपक्षासिद्धिरित्यभिप्रेत्याऽऽह-स्वदर्शनस्येति । ततोऽपीति । विज्ञानवादिभ्योऽपीत्यर्थः ॥ २८ ॥

यदि विज्ञानस्य बाह्यालम्बनत्वं क्षणिकत्वं शून्यत्वं च न सम्भवति किं तर्हि तत्त्वमेकरूपं भवतीत्याशङ्क्याऽऽह-अजातमिति । तस्याश्च प्रकृतेरन्यथात्वं पुरस्तादेव निरस्तमित्याह-प्रकृतेरिति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह-उक्तैरिति । कूटस्थ-

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भविष्यति ॥ २९ ॥

अनादेरन्तवत्त्वं च संसारस्य न सेत्स्यति ।

अनन्तता चाऽऽदिमतो मोक्षस्य न भविष्यति ॥

जातरूपायाः प्रकृतेरन्यथाभावो जन्म न कथञ्चिद्भविष्यति ॥ २९ ॥

अयंचापर आत्मनः संसारमोक्षयोः परमार्थसद्भाववादिनां दोष उच्यते । अनादेरतीतकोटिरहितस्य संसारस्यान्तवत्त्वं समाप्तिर्न सेत्स्यति युक्तितः सिद्धि नोपयास्यति । न ह्यनादिः सन्नन्तवान्कश्चित्पदार्थो दृष्टो लोके । बीजाङ्कुरसम्बन्धनैरन्तर्यविच्छेदो दृष्ट इति चेत् । न । एकवस्त्वभावेनापोदितत्वात् । तथाऽनन्तताऽपि विज्ञानप्राप्तिकालप्रभवस्य मोक्षस्याऽऽदिमतो न भविष्यति । घटादिष्वदर्शनात् । घटादिविनाशवद्वस्तुत्वाददोष इति चेत् । तथा च मोक्षस्य परमार्थसद्भावप्रतिज्ञाहानिः । असत्त्वादेव शशविषाणस्येवाऽऽदिमत्त्वाभावश्च ॥ ३० ॥

मद्वितीयं ब्रह्मेति यत्पूर्वत्र प्रतिज्ञातं तज्जन्मनो दुर्निरूपत्वादुक्तहेतुभिः सिद्धम् । तस्यैव सिद्धस्यार्थस्य फलमुपसंहर्तुमेष श्लोक इत्यर्थः । पूर्वार्थं योजयति-अजातमिति । यदि चित्तं स्फुरणमजातमभीष्टं तर्हि तद्ब्रह्मैव तस्य कौटस्थ्यैकस्वाभाव्यात्तत्पुनर्वस्तुतो न जातमेव मायया जन्मवदिति कल्प्यते चेत्तस्याजातिरेवाजातत्वात्प्रकृतिर्भवतीत्यर्थः । द्वितीयार्थं योजयति-अजातरूपाया इति । तस्याश्चेदन्यथात्वं स्वरूपहानिरापतेदित्यर्थः ॥ २९ ॥

कूटस्थं तत्त्वं तात्त्विकमित्यत्र हेत्वन्तरमाह-अनादेरिति । विमतः संसारो नान्तवाननादिभावत्वादात्मवदित्यर्थः । किञ्च मोक्षोऽनन्तो न भावत्वे सत्यादिमत्त्वाद् घटवदित्याह-अनन्तेति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह-अयं चेति । तत्र पूर्वार्थं व्याकरोति-अनादेरिति । अतीतकोटिरहितस्य पूर्वं नाऽऽसीदित्यवच्छेदवर्जितस्येत्यर्थः । योऽनादिभावः सोऽन्तवान्नेति व्याप्तिरात्मनि व्यक्तेत्याह-न हीति । बीजाङ्कुरयोर्हेतुफलभावेन सम्बन्धस्तस्य नैरन्तर्यं सन्तानस्तस्याह-न हीति । भवत्वविशेष्यांशस्य तत्रावर्तनान्न व्यभिचारशङ्केति दूषयति-नैकेति । द्वितीयार्थं व्याचष्टे-तथेति । यत्राऽऽदिमत्त्वं तत्र नानन्तत्वमिति व्याप्तिभूमिमाह-घटादिष्विति । यथा कृतकोऽपि घटादिष्वंसो नित्यस्तथा बन्धव्वंसोऽपि भविष्यतीत्यनैकान्तिकत्वमाशङ्कते-घटादीति । मोक्षस्याभावत्वे सति परमार्थसत्त्वप्रतिज्ञा भङ्ग्येतेति दूषयति-तथा चेति । किञ्च प्रागसतः सत्तासमवायरूपं कार्यत्वं तदपि मोक्षस्यासत्त्वे सिध्यतीत्याह-असत्त्वादेवेति ॥ ३० ॥

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।
 वितथैः सहशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥ ३१ ॥
 सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।
 तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ३२ ॥
 सर्वे धर्मा मृषा स्वप्ने कायस्यान्तर्निदर्शनात् ।
 संवृत्तेऽस्मिन्प्रदेशे वै भूतानां दर्शनं कुतः ॥ ३३ ॥
 न युक्तं दर्शनं गत्वा कालस्यानियमाद्गतौ ।

वैतथ्ये कृतव्याख्यानी श्लोकाविह संसारमोक्षाभावप्रसङ्गेन
 पठितौ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनादित्ययमर्थः प्रपञ्च्यते एतैः
 श्लोकैः ॥ ३३ ॥

जागरिते गत्यागमनकालो नियतो देशः प्रमाणतो यस्तस्यानियमा-

अस्तु तर्हि मोक्षस्याऽऽद्यन्तवत्त्वं तत्राऽऽह-आदाविति । यदित्यूषरोदकादि
 गृह्यते । तथा वस्तुतो नास्त्येवेति यावत् । वितथैस्तैरेव मरीच्युदकादिभिः ।
 सादृश्यमाद्यन्तवत्त्वम् । विमता मोक्षादयो न परमार्थसन्तो भवितुमर्हन्त्या-
 द्यन्तवत्त्वान्मरीच्युदकादिवदित्यर्थः । कथं तर्हि मोक्षादीनामपि तथात्व-
 प्रयेत्याशङ्क्याऽह-अवितथा इति । लक्षिता मूढैरविचारकैरिति शेषः । ऊषरो-
 दकादीना स्नानपानादिप्रयोजनानुपलम्भान्मोक्षस्वर्गादीनां तु सुखादि-
 प्राप्तिप्रयोजनप्रतिलम्भान्न मोक्षादिवैतथ्यमित्याशङ्क्याऽऽह-सप्रयोजनतेति ।
 तेषां मोक्षादीनामिति यावत् । पुनरुक्तिशङ्कां वारयति-वैतथ्य इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

किञ्च येन हेतुना स्वप्नस्य मिथ्यात्वमिष्टं तस्य जागरितेऽपि तुल्यत्वाज्ज-
 न्मादिरहितं संविन्मात्रं तत्त्वमेष्टव्यमिति विवक्षित्वाऽऽह-सर्वेति । यदि
 देहान्तर्दर्शनान्मिथ्यात्वं स्वप्नस्येष्टं तर्हि वैराजदेहे सर्वस्य जागरितस्य दर्श-
 नान्मिथ्यात्वं दुर्वारमित्यर्थः । किञ्च योग्यदेशवैधुर्यान्मिथ्यात्वं स्वप्नस्य यद्य-
 भीष्टं तर्हि संवृत्ते प्रदेशे प्रत्यग्भूते ब्रह्मण्यखण्डैकरसे भूतानां विद्यमानानां
 दर्शनं न कुतोऽपि स्याद्ब्रह्मणोऽनवकाशत्वादित्याह-संवृत्त इति । अवतारित-
 श्लोकसहितानामुत्तरश्लोकानां जात्याभासमित्यस्मात्प्राक्तनानां तात्पर्यमाह-
 निमित्तस्येति ॥ ३३ ॥

उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति-न युक्तमित्यादिना । स्वप्ने देशान्तरगतौ नियतका-
 लाभावान्न गत्वा दर्शनमिष्टं तथा मरणादूर्ध्वमर्चिरादिमार्गेण गत्वा ब्रह्मदर्शन-

प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन्देहे न विद्यते ॥ ३४ ॥

मित्राद्यैः सह सम्मन्य सम्बुद्धो न प्रपद्यते ।

गृहीतं चापि यत्किञ्चित्प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥ ३५ ॥

स्वप्ने चावस्तुकः कायः पृथगन्यस्य दर्शनात् ।

यथा कायस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकम् ॥ ३६ ॥

क्षिप्रमस्याभावात्स्वप्नं न देशान्तरगमनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

मित्राद्यैः सह सम्मन्य तदेव मन्त्रणं प्रतिबुद्धो न प्रपद्यते । गृहीतं च यत्किञ्चिद्विद्विषयादि न प्राप्नोति । गतश्च न देशान्तरं गच्छति स्वप्ने ॥ ३५ ॥

स्वप्ने चाटन्द्श्यते यः कायः सोऽवस्तुकस्ततोऽन्यस्य स्वापदेशस्थस्य पृथक्कायान्तरस्य दर्शनात् । यथा स्वप्नदृश्यः कायोऽसंस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकं जागरितेऽपि चित्तदृश्यत्वादित्यर्थः । स्वप्नसमत्वादसज्जागरितमपीति प्रकरणार्थः ॥ ३६ ॥

मयुक्तं कालानवच्छिन्नत्वादित्यर्थः । किञ्च यद्देशस्थः स्वप्नं पश्यति प्रतिबुद्धस्तस्मिन्देहे नास्तीति मिथ्यात्वमभीष्टम् । तथा यस्मिन्देहे स्थितः संसारमनुभवति ब्रह्मभावं प्रतिपन्नस्तस्मिन्देहे नस्ति परिपूर्णब्रह्मरूपेणावस्थानादतो जागरितस्यापि मिथ्यात्वमेष्टव्यमित्याह-प्रतिबुद्धश्चेति । श्लोकस्य तात्पर्यार्थं कथयति-जागरित इति ॥ ३४ ॥

किञ्च यथा स्वप्ने विसंवादादप्रामाण्यमिष्टं तथा जागरितेऽपि परं श्रेयोऽस्माभिः साधनीयमिति स ब्रह्मवादिभिः सह समालोच्याविद्यानिद्रातः प्रतिबुद्धो नैव श्रेयःसाध्यत्वमालोचितं प्रतिपद्यते । सर्वस्य नित्यमुक्तत्वनिश्चयात् । अतो मुमुक्षुत्वं श्रवणादिकर्तव्यता च भ्रान्त्यैवेत्याह-मित्राद्यैरिति । किञ्च स्वप्नप्रदेव गृहीतमुपदेशादि विद्वान्न पश्यति तत्साध्यफलाभावादित्याह-गृहीतं चेति । अथवा लोकदृष्ट्या यत्किञ्चिद्गृहीतं वस्त्रान्नोदकादि तद्विद्वान्नैव किञ्चित्करोमीति प्रतिबुद्धोऽन्यप्रत्ययबाधान्न स्वसम्बन्धित्वेनाधिगच्छति । तेन तदाभासमात्रमेवेत्याह-गृहीतं चेति । उक्तमर्थं विवक्षित्वा श्लोकाक्षराणि योजयति-मित्राद्यैरित्यादिना ॥ ३५ ॥

किञ्च स्वप्नप्रवस्थायां येन देहेन नाड्यादिषु पर्यटति स मिथ्या पृथग्भूतस्य निश्चलस्य देहस्य दर्शनात् । तथा जागरिते येन परिव्राजकादिशरीरेण लोकस्य पूज्यो द्वेष्यो वा दृश्यते स मिथ्या कथ्यते । पृथगेव कूटस्थब्रह्माख्यशरीरस्यानुभवादित्याह-स्वप्ने चेति । किञ्च यथा स्वप्ने देहो मिथ्या तथा चित्तदृश्यं जडं सर्वमवस्तुकं मिथ्याभूतमेष्टव्यमित्याह-यथेति । पूर्वार्धगतान्यक्ष-

ग्रहणाज्जागरितवत्तद्वेतुः स्वप्न इष्यते ।

तद्वेतुत्वात् तु तस्यैव सज्जागरितमिष्यते ॥ ३७ ॥

उत्पादस्याप्रसिद्धत्वादजं सर्वमुदाहृतम् ।

न च भूतादभूतस्य सम्भवोऽस्ति कथञ्चन ॥ ३८ ॥

इतश्चासत्त्वं जाग्रद्वस्तुनो जागरितवज्जागरितस्यैव ग्रहणाद् ग्राह्यग्राहकरूपेण स्वप्नस्य तज्जागरितं हेतुरस्य स्वप्नस्य स स्वप्नस्तद्वेतुर्जागरितकार्यमिष्यते । तद्वेतुत्वाज्जागरितकार्यत्वास्यैव स्वप्नदृश एव सज्जागरितं न त्वन्येषाम् । यथा स्वप्न इत्यभिप्रायः । यथा स्वप्नः स्वप्नदृश एव सन्साधारणविद्यमानवस्तुवदवभासते तथा तत्कारणत्वात्साधारणविद्यमानवस्तुवदवभासमानं न तु साधारणं विद्यमानवस्तु स्वप्नवदेवेत्यभिप्रायः ।

ननु स्वप्नकारणत्वेऽपि जागरितवस्तुनो न स्वप्नवदवस्तुत्वम् । अत्यन्तचलो हि स्वप्नो जागरितं तु स्थिरं लक्ष्यते । सत्यमेवमविवेकिनां स्यात् । विवेकिनां तु न कस्यचिद्वस्तुन उत्पादः प्रसिद्धोऽतोऽप्रसिद्धत्वा-

राणि योजयति-स्वप्न इति । उत्तरार्धगतानि व्याकरोति-यथेत्यादिना । प्रकरणार्थमुपसंहति- स्वप्न इति ॥ ३६ ॥

यथा जागरितं तथा स्वप्नो गृह्यते । तथा च स्वप्नस्य जागरितकार्यत्वाच्च स्वप्नदृष्टा तस्यैव जागरितं सदिति स्वप्नवत्तन्मिथ्यात्वमित्याह-ग्रहणादिति । किञ्च जागरितस्य विद्यमानत्वमनेकसाधारणत्वं च वस्तुनो नास्ति स्वप्नकारणत्वात्किन्तु तथा भासमानत्वमित्याह-तद्वेतुत्वादिति । जागरितस्य वस्तुतोऽसत्त्वे हेत्वन्तरपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति-इत्येवेति । इतःशब्दार्थमेव स्फोरयन्पूर्वार्धं योजयति-जागरितवदिति । उत्तरार्धं योजयति-तद्वेतुत्वादिति । सति प्रमातरि बाध्यत्वं स्वप्नस्य मिथ्यात्वं जागरितस्य पुनस्तदनुपलम्भात्परमार्थसत्त्वम् । कार्यस्य मिथ्यात्वे कारणस्यापि मिथ्यात्वमिति मानाभावात् । न हि सर्वसाधारणं विद्यमानं न जागरितं मिथ्या भवितुं युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह-यथेत्यादिना ॥ ३७ ॥

कार्यकारणभावेऽपि स्वप्नजागरितयोरन मिथ्यात्वमविशिष्टमत्यन्तवैषम्यादित्याशङ्क्याऽऽह-उत्पादस्येति । यत्तु कार्यकारणत्वं सत्यासत्ययोरिव स्वप्नजागरितयोरित्युक्तं तदुदुरुक्तमित्याह-न चेति । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्क्यामाह-नन्विति । किमिदं वैलक्षण्यमविवेकिनां प्रतिभाति किंवा विवेकिनामिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति-सत्यमिति । द्वितीयं प्रत्याह-विवेकिनां त्विति ।

असज्जागरिते दृष्ट्वा स्वप्ने पश्यति तन्मयः ।

असत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥ ३९ ॥

दुत्पादस्याऽऽत्मैव सर्वमित्यजं सर्वमुदाहृतं वेदान्तेषु सबाह्याभ्यन्तरो
ह्यज इति । यदपि मन्यसे जागरितात्सतोऽसत्स्वप्नो जायत इति तदसत् ।
न भूताद्विद्यमानाद्भूतस्यासतः सम्भवोऽस्ति लोके । न ह्यसतः शशवि-
षाणादेः सम्भवो दृष्टः कथञ्चिदपि ॥ ३८ ॥

ननूक्तं त्वयैव स्वप्नो जागरितकार्यमिति तत्कथमुत्पादोऽप्रसिद्ध इत्यु-
च्यते । शृणु तत्र यथा कार्यकारणभावोऽस्माभिरभिप्रेत इति । असद-
विद्यमानं रज्जुसर्पवद्विकल्पितं वस्तु जागरिते दृष्ट्वा तद्भावभावितस्तन्मयः
स्वप्नेऽपि जागरितवद्ग्राह्यग्राहकरूपेण विकल्पयन्पश्यति तथाऽसत्स्व-
प्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यत्यविकल्पयन् । चशब्दात्तथा जागरितेऽपि
दृष्ट्वा स्वप्ने न पश्यति कदाचिदित्यर्थः । तस्माज्जागरितं स्वप्नहेतुरुच्यते
न तु परमार्थसदिति कृत्वा ॥ ३९ ॥

द्वितीयभागमाकाङ्क्षाद्वारा विभजते-यदपीत्यादिना । सम्भवो नासतोऽस्तीत्येत-
द्दृष्टान्तेन साधयति-न हीति । कथञ्चिदपि सतोऽसतो वेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

यदुक्तमुत्पादस्याऽप्रसिद्धत्वं तदयुक्तम् । स्वप्नजागरितयोस्त्वया कार्यकार-
णत्वाङ्गीकरणादित्याशङ्क्याऽऽह-असदिति । जागरिते दृष्टस्य स्वप्ने दर्शनाज्जा-
गरितस्य स्वप्नं प्रति कारणत्वं चेत्तर्हि स्वप्ने दृष्टस्य जागरितेऽपि दर्शनात्तस्य
जागरितं प्रति कारणत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-असत्स्वप्नेऽपीति । श्लोक-
व्यावर्त्यामाशङ्कामुत्थापयति-नन्विति । पूर्वापरविरोधे चोदिते परिहारे कथ्य-
माने मनःसमाधानं प्रार्थयते-शृण्विति । तमेव प्रकारं प्रकटयन्नक्षराणि योज-
यति-असदिति ।

तुच्छत्वं व्यवच्छिन्नं न-रज्ज्वति । दर्शनस्याऽऽभासत्वं सूचयति-विकल्पित-
मिति । यथा जाग्रद्दृष्टस्य विशेषस्य स्वप्ने दर्शनाज्जागरितवासनाधीनः स्वप्नो
जागरितकार्यत्वेन व्यवहियते तथा स्वप्ने दृष्टस्य जागरितेऽपि दर्शनात्तत्का-
र्यत्वं जागरितस्य प्राप्तमित्याशङ्क्य द्वितीयार्धं व्याचष्टे-तथेति । यत्तु स्वप्नजाग-
रितयोरुक्तं कार्यकारणत्वं तदपि न नियतमिति निपातार्थं कथयति-चशब्दा-
विति । तस्मात्प्रायशः स्वप्नस्य जाग्रद्वासनाधीनत्वादिति यावत् । जागरितस्य
परमार्थसत्त्वात्कार्यस्य स्वप्नस्यापि तादात्म्यात्तथात्वं विवक्षित्वा कार्यकारण-
त्वप्रथा कथं न भवतीति व्यावर्त्य कथयति-नन्विति ॥ ३९ ॥

नास्त्यसद्वेतुकमसत्सदसद्वेतुकं तथा ।

सच्च सद्वेतुकं नास्ति सद्वेतुकमसत्कुतः ॥ ४० ॥

विपर्यासाद्यथा जाग्रदचिन्त्यान्भूतवत्स्पृशेत् ।

तथा स्वप्ने विपर्यासाद्धर्मास्तत्रैव पश्यति ॥ ४१ ॥

परमार्थतस्तु न कस्यचित्केनचिदपि प्रकारेण कार्यकारणभाव उप-
पद्यते । कथम् । नास्त्यसद्वेतुकमसच्चक्षुशविषाणादि हेतुः कारणं यस्यासत्
एव स्वकुसुमादेस्तदसद्वेतुकमसन्न विद्यते । तथा सद्यपि घटादिवस्तु
असद्वेतुकं शशविषाणादिकार्यं नास्ति । तथा सच्च विद्यमानं घटादि
विद्यमानघटादिवस्त्वन्तरकार्यं नास्ति । सत्कार्यमसत्कुत एव सम्भवति ।
न चान्यः कार्यकारणभावः सम्भवति शक्यो वा कल्पयितुम् । अतो
विवेकिनामसिद्ध एव कार्यकारणभावः कस्यचिदित्यभिप्रायः ॥ ४० ॥

पुनरपि जाग्रत्स्वप्नयोरसतोरपि कार्यकारणभावाशङ्कामपनयन्नाह ।
विपर्यासादविवेकतो यथा जाग्रज्जागरितेऽचिन्त्यान्भावानशक्यचिन्तनी-
यान् रज्जुसर्पादीन्भूतवत्परमार्थवत्स्पृशन्निव विकल्पयेदित्यर्थः । कश्चिद्यथा
तथा स्वप्ने विपर्यासाद्धस्यादीन्धर्मान्पश्यन्निव विकल्पयति तत्रैव पश्यति

व्यवहारदृष्ट्या कार्यकारणत्वं स्वप्नजागरितयोरुक्तम् । तत्त्वदृष्ट्या त्वप्र-
सिद्धमेव कचिदपि कार्यकारणत्वमिति वदन्वस्तुनोऽज्ञानादवस्त्वेव कार्यं
भवतीति मतं व्यावर्तयति-नास्तीति । शून्यवादिनस्तु सदेव कार्यं जायते
शून्यादिति मन्यन्ते तान्प्रत्याह-सदिति । तथेत्यनेन नास्तीत्येतदनुकृष्यते ।
साङ्ग्यादयस्तु कार्यकारणयोर्द्वयोरपि सत्त्वं सङ्गिरन्ते तान्प्रत्युक्तम्-सचेति ।
सद्ब्रह्म कारणं मिथ्याप्रपञ्चसृष्टेरित्येके वर्णयन्ति तान्निराचष्टे-सद्वेतुकमिति ।
श्लोकस्य तात्पर्यमाह-परमार्थतस्त्विति । प्रसिद्धं कार्यकारणत्वं यथा कया च
प्रक्रियया प्रतिपादयितुमुचितमन्यथा प्रसिद्धिप्रकोपादित्याक्षिपति-कथमिति ।
अनिर्वाच्यं मायामयं कार्यकारणत्वं प्रतीतिमात्रसिद्धमयौक्तिकमधिकृत्य
प्रसिद्धिरविरुद्धेयमिसन्धायाऽऽद्यं पादं विभजते-नास्तीत्यादिना । द्वितीयं पादं
व्याचष्टे-तथेत्यादिना । तृतीयं पादं व्याकरोति-तथा सचेति । चतुर्थपादार्थमाह-
असदिति । अस्तु तर्हि प्रकारान्तरेण कार्यकारणभाव इत्याशङ्क्य योग्यानुप-
ब्धिविरुद्धत्वान्नैवमित्याह-न चेति ॥ ४० ॥

स्वप्नजागरितयोर्वस्तुतो नास्ति कार्यकारणत्वमित्यत्रैव हेत्वन्तरमाह-
विपर्यासादिति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह-पुनरपीति । अक्षरार्थं कथयति-विपर्यासादि-

उपलम्भात्समाचारादस्ति वस्तुत्ववादिनाम् ।

जातिस्तु देशिता बुद्धैरजातेस्त्रसतां सदा ॥ ४२ ॥

अजातेस्त्रसतां तेषामुपलम्भाद्वियन्ति ये ।

न तु जागरितादुत्पद्यमानादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

याऽपि बुद्धैरद्वैतवादिभिर्जातिर्देशितोपदिष्टा । उपलम्भनमुपलम्भस्त-
स्मादुपलब्धेरित्यर्थः । समाचाराद्वर्णाश्रमादिधर्मसमाचरणात् । ताभ्यां
हेतुभ्यामस्तिवस्तुत्ववादिनामस्ति वस्तुभाव इत्येवंवदनशीलानां दृढाग्रह-
वतां भ्रह्मधानानां मन्दविवेकिनामर्थोपायत्वेन सा देशिता जातिः । तां
गृह्णन्तु तावत् । वेदान्ताभ्यासिनां तु स्वयमेवाजाद्वयात्मविषयो विवेको
भविष्यतीति न तु परमार्थबुद्ध्या । ते हि श्रोत्रियाः स्थूलबुद्धित्वादजा-
तेरजातिवस्तुनः सदा त्रस्यन्त्यात्मनाशं मन्यमाना अविवेकिन इत्यर्थः ।
उपायः सोऽवतारायेत्युक्तम् ॥ ४२ ॥

ये चैवमुपलम्भात्समाचाराच्चाजातेरजातिवस्तुनस्त्रसन्तोऽस्ति वस्तिव-
त्यद्वयादात्मनो वियन्ति विरुद्धं यन्ति द्वैतं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । तेषाम-

त्यादिना । कश्चिदित्यस्य पूर्वेण क्रियापदेन सम्बन्धः । दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्ति-
कमाह-यथेत्यादिना ॥ ४१ ॥

तत्त्वदृष्ट्या कार्यकारणत्वस्याप्रसिद्धत्वे कथं जन्मादिसूत्रप्रमुखैः सूत्रैर्जग-
त्कारणं ब्रह्म सूत्रितमित्याशङ्क्याऽऽह-उपलम्भादिति । अविवेकिनां विवेकोपाय-
त्वेन कार्यकारणत्वमुपेत्य सूत्रकारप्रवृत्तिरित्यर्थः । श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे-
याऽपीत्यादिना । अस्ति वस्तुभावो द्वैतस्येति शेषः । कार्यकारणभावमुपेत्य
जन्मोपदिशतामद्वैतवादिनां मन्दविवेकिषु विवेकदाढ्योपायत्वेन कथं तदुप-
देशः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-तामिति । यदा ब्रह्मणः सकाशादशेषं जगद्भवती-
त्यभ्युपेतं तदा तदतिरेकेण जगतोऽभावाद्ब्रह्मैव सर्वमिति निश्चितम् । तद्विष-
येषु च वेदान्तेषु पौर्वापर्येणाऽऽहोचितेषु तदभ्यासिनां तेषां तदभ्यासप्रसा-
दादेव कूटस्थाद्वितीयवस्तुविवेकदाढ्यं सेत्स्यतीत्यभिप्रेत्याद्वैतवादिभिर्जाति-
रुपदिष्टा न तु द्वैतस्य श्रुतितो न्यायतश्च निरूपयितुमशक्यस्य परमार्थत्वं
गृहीत्वा जातिरुपदिष्टेत्यजातिरेव पारमार्थिकीत्यर्थः । चतुर्थपादार्थमाह-
ते हीति । तेषां विवेकोपायत्वेन जातिरुपदिष्टेत्यत्रोपक्रममनुकूलयति-उपाय इति ४२

उदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवतीत्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मणि विका-
रदर्शिनां भयप्राप्तिः श्रयते । तथा च श्रोत्रियाणामपि भेददर्शिनां नानुग्राह्यते-

जातिदोषा न सेत्स्यन्ति दोषोऽप्यल्पो भविष्यति ॥४३॥

॥ उपलम्भात्समाचारान्मायाहस्ती यथोच्यते ।

उपलम्भात्समाचारादस्ति वस्तु तथोच्यते ॥४४॥

जात्याभासं चलाभासं वस्त्वाभासं तथैव च ।

जातेस्त्वसतां श्रद्धधानानां सन्मार्गाबलम्बिनां जातिदोषा जात्युपलम्भकृता दोषा न सेत्स्यन्ति सिद्धिं नोपयास्यन्ति । विवेकमार्गप्रवृत्तत्वात् । यद्यपि कश्चिद्दोषः स्यात्सोऽप्यल्प एव भविष्यति । सम्यग्दर्शनाप्रतिपत्तिहेतुक इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

ननूपलम्भसमाचारयोः प्रमाणत्वादस्त्येव द्वैतं वस्त्विति । न । उपलम्भसमाचारयोर्व्यभिचारात् । कथं व्यभिचार इत्युच्यते । उपलभ्यते हि मायाहस्ती । हस्तीव हस्तिनमिवात्र समाचरन्ति । बन्धनारोहणादि-हस्तिनसम्बन्धिभिर्धर्मैर्हस्तीति चोच्यतेऽसन्नपि यथा तथैवोपलम्भसमाचाराद् द्वैतं भेदरूपमस्ति वस्त्वित्युच्यते । तस्मान्नोपलम्भसमाचारौ द्वैतवस्तुसद्भावे हेतु भवत इत्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

किं पुनः परमार्थसद्वस्तु यदास्पदा जात्याद्यसद्बुद्ध्य इत्याह । अजाति सज्जातिवदवभासत इति जात्याभासम् । तद्यथा देवदत्तो जायत इति । चलाभासं चलमिवाऽऽभासत इति । यथा स एव देवदत्तो गच्छतीति । वस्त्वाभासं वस्तु द्रव्यं धर्मि तद्वदवभासत इति वस्त्वाभासम् । यथा स

त्याशङ्क्याऽऽह-अजातेरिति । “न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति” इति स्मृतेस्तेषामात्यन्तिकपतनाभावेऽपि निन्दानुपपत्त्या कश्चिद्दोषलेशः सम्भवतीत्याशङ्क्य सम्यग्दर्शनप्राप्तिप्रयुक्तं गर्भवासादिदोषमभ्यनुजानाति-दोषोऽपीति । अन्वयमादर्शयन्पादत्रयगतान्यक्षराणि योजयति-ये चेत्यादिना । चतुर्थपादं व्याचष्टे-यद्यपीति । कश्चिन्निन्दानुपपत्तिसूचित इति यावत् ॥४३॥

यत्तु हेतुभ्यां द्वैतस्यास्तित्वमुक्तं तद्दूषयति-उपलम्भादिति । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामनूद्य दूषयति-नन्वित्यादिना । व्यभिचारस्यासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति-कश्चित्यादिना । उपलम्भसमाचारौ मायामये हस्तिनि वस्तुत्वाभावेऽपि भवतः, तथा द्वैतेऽपि न तयोरस्ति वस्तुत्वसाधकत्वमित्युपसंहरति-तस्मादिति ॥

भूतदर्शनावष्टम्भेन निमित्तस्यानिमित्तत्वमुक्तमेतदन्तैः श्लोकैर्विप्रपञ्चितम् । सम्प्रति भूतदर्शनमुपसंहरति-जात्याभासमिति । श्लोकाक्षराण्याकाङ्क्षाद्वारा विवृणोति-किं पुनरित्यादिना । गौरत्वदोषत्वोक्त्या देवदत्तस्य गुणवत्त्वेन द्रव्यत्व

अजाचलमवस्तुत्वं विज्ञानं शान्तमद्वयम् ॥४५॥

एवं न जायते चित्तमेवं धर्मा अजाः स्मृताः ।

एवमेव विज्ञानन्तो न पतन्ति विपर्यये ॥४६॥

ऋजुवक्रादिकाभासमलतस्पन्दितं यथा ।

ग्रहणग्राहकाभासं विज्ञानस्पन्दितं तथा ॥४७॥

एव देवदत्तो गौरो दीर्घ इति । जायते देवदत्तः स्पन्दते दीर्घो गौर इत्येवमव-
भासते । परमार्थतस्त्वजमचलमवस्तुत्वमद्वयं च । किं तदेवं प्रकारं विज्ञानं
विज्ञप्तिः । जात्यादिरहितत्वाच्छान्तम् अत एवाद्वयं च तदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

एवं यथोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न जायते चित्तमेवं धर्मा आत्मानोऽजाः
स्मृता ब्रह्मविद्धिः । धर्मा इति बहुवचनं देहभेदानुविधायित्वादद्वयस्यैवो-
पचारतः । एवमेव यथोक्तं विज्ञानं जात्यादिरहितमद्वयमात्मतत्त्वं विज्ञान-
न्तस्त्यक्तबाह्यैषणाः पुनर्न पतन्त्यविद्याध्वान्तसागरे विपर्यये । “तत्र को
मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” इत्यादिमन्त्रवर्णात् ॥ ४६ ॥

यथोक्तं परमार्थदर्शनं प्रपञ्चयिष्यन्नाह—यथा हि लोक ऋजुवक्रादिप्र-
काराभासमलतस्पन्दितमुल्काचलनं तथा ग्रहणग्राहकाभासं विषयिवि-
षयाभासमित्यर्थः । किन्तद्विज्ञानस्पन्दितम् । स्पन्दितमिवस्पन्दितमविद्यया ।

स्फुटीक्रियते । पूर्वार्धार्थानुवादेनापरार्धं योजयति—जायत इत्यादिना । विशेष्यं
प्रश्नपूर्वकं विशदयति—किन्तदित्यादिना ॥ ४५ ॥

ब्रह्मणश्चिद्रूपस्याजत्वमुपपादितमुपसंहरति—एवं नेति । चित्प्रतिबिम्बानां
जीवानां बिम्बभूतब्रह्ममात्रत्वादजत्वमविशिष्टमित्याह—एवमिति । उक्तब्रह्मात्मै-
क्यज्ञानस्य फलमाह—एवमिति । श्लोकाक्षराणि व्याकरोति—एवमित्यादिना ।
कार्यकारणभावस्य दुर्भणत्वादयो यथोक्ता हेतवश्चित्तं चैतन्यं ब्रह्मेति
यावत् । एवमिति प्रतिबिम्बानां बिम्बमात्रत्वं जीवानामपि प्रतिबिम्बकल्पानां
बिम्बभूतब्रह्ममात्रत्वादित्यर्थः । अद्वयस्य बहुवचनभाक्त्वमयुक्तमित्याशङ्क्या-
ऽऽह—धर्मा इतीति । उत्तरार्धं योजयति—एवमेवेति । विज्ञानं विज्ञप्तिरूपं ब्रह्मे-
त्यर्थः । यथोक्तज्ञाने मुख्यानधिकारिणो व्यपदिशति—त्यक्तेति । उक्तज्ञानवतां
संसारसन्नासाभावे प्रमाणमाह—तत्रेति ॥ ४६ ॥

विज्ञानमजमचलमेव जात्याभासं चलाभासं चेत्युक्तं तदिदानीं दृष्टान्तेन
प्रपञ्चयति—ऋजुवक्रादिकेति । अप्रच्युतपूर्वस्वरूपस्यासत्यनानाकारावभासो विव-
र्त्तस्तदत्र विज्ञानस्य स्पन्दितत्वम् । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—यथोक्तमिति । तत्र दृष्टा-
न्तभागं व्याचष्टे—यथा हीति । दार्ष्टान्तिकं योजयति—तथेति । किमित्यविद्याम-

अस्पन्दमानमलातमनाभासमजं यथा ।

अस्पन्दमानं विज्ञानमनाभासमजं तथा ॥ ४८ ॥

अलाते स्पन्दमाने वै नाऽऽभासा अन्यतोभुवः ।

न ततोऽन्यत्र निस्पन्दात्तालातं प्रविशन्ति ते ॥ ४९ ॥

न निर्गता अलातात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः ।

न ह्यचलस्य विज्ञानस्य स्पन्दनमस्ति । अजाचलमिति द्युक्तम् ॥ ४७ ॥

अस्पन्दमानं स्पन्दनवर्जितं तदेवालातमृजुवाद्याकारेणाजायमानम् ।
अनाभासमजं यथा तथाऽविद्यया स्पन्दमानमविद्योपरमेऽस्पन्दमानं
जात्याद्याकारेणानाभासमजमचलं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

किञ्च तस्मिन्नेवालाते स्पन्दमानं ऋजुवक्राद्याभासा अलातादन्यतः
कुतश्चिदागत्यालातेनैव भवन्तीति नान्यतोभुवः । न च तस्मान्निस्पन्दाद-
लातादन्यत्र निर्गताः । न च निस्पन्दमलातमेव प्रविशन्ति ते ॥ ४९ ॥

किञ्च न निर्गता अलातात्ते आभासा गृहादिवद् द्रव्यत्वाभावयोगतः ।

न्तरेण मुख्यमेव स्पन्दनं विज्ञानस्य नेष्यते तत्राऽऽह-न हीति । निरवयवस्य
विभुनो विज्ञानस्य वस्तुतश्चलनविकलस्याविद्यमानमेव स्पन्दनमित्यत्र वाक्यो-
पक्रमानुकूल्यं कथयति-अजेति ॥ ४७ ॥

विज्ञानं शान्तमित्युक्तं दृष्टान्ते स्पष्टयति-अस्पन्दमानमिति । श्लोकाक्षराणि
व्याकरोति-अस्पन्दमानमित्यादिना । तथाविद्ययेत्यत्राविद्ययेति छेदः ॥ ४८ ॥

अलातदृष्टान्ते कथमृजुवक्रादीनामसत्त्वमित्याशङ्क्यां निरूपणासहत्वा-
दित्याह-अलात इति । यदा खल्वलातं स्पन्दमानमवतिष्ठते तदा तस्मिन्नन्यतो
देशान्तरादागत्याऽऽभासा भवन्तीति न शक्यं वक्तुमृजुवक्राद्याभासानां
देशान्तरादागमनस्यानवगमाद्यदा तदैवालातं निस्पन्दनं स्पन्दनवर्जितं
वतंते तदा ततोऽन्यत्राऽऽभासा भवन्तीत्यपि न युक्तं वक्तुमनुपलम्भाविशे-
षात् । न चाऽऽभासास्तस्मिन्नेवालाते लीयन्ते तदनुपादानत्वात् । यदि हि
स्पन्दननिमित्तमलातमुपादानं तदा निमित्ताभावमात्रात्रैमित्तिकाभावादृश-
नादृजुवक्राद्याकाराः स्पन्दनाभावेऽप्यलाते भवेयुरित्यर्थः । इतश्च दृष्टान्ते
दृष्टानामाभासानां मिथ्यात्वमेष्टव्यमित्याह-किञ्चेति । हेत्वन्तरमेव स्पष्टयन्-
वार्धाक्षराणि व्याचष्टे-तस्मिन्नेवेति । आभासानां देशान्तरादागमनस्यानुपल-
म्भो हेतुः कर्तव्यः । अनुपलब्धिमेव हेतुकृत्य तृतीयपादार्थमाह-न चेति ।
चतुर्थपादार्थमाह-न च निस्पन्दमिति ॥ ४९ ॥

ऋजुवक्राद्याभासानां दृष्टान्ते निर्गमनप्रवेशयोऽसम्भवं साधयति-नेत्यादिना

विज्ञानेऽपि तथैव स्युराभासस्याविशेषतः ॥५०॥

विज्ञाने स्पन्दमाने वै नाऽऽभासा अन्यतोऽमुवः ।

न ततोऽन्यत्र निस्पन्दान्न विज्ञानं विशन्ति ते ॥५१॥

न निर्गतास्ते विज्ञानाद्रव्यत्वाभावयोगतः ।

कार्यकारणताभावाद्यतोऽचिन्त्याः सदैव ते ॥५२॥

द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वम् । तदभावो द्रव्यत्वाभावः । द्रव्यत्वाभावयोगतो द्रव्यत्वाभावयुक्तेर्वस्तुत्वाभावादित्यर्थः । वस्तुनो हि प्रवेशादि सम्भवति नावस्तुनः । विज्ञानेऽपि जात्याद्याभासास्तथैव स्युराभासस्याविशेषतस्तुल्यत्वात् ॥ ५० ॥

कथं तुल्यत्वमित्याह । अलातेन समानं सर्वं विज्ञानस्य । सदाऽचलत्वं तु विज्ञानस्य विशेषः । जात्याद्याभासा विज्ञानेऽचले किं कृता इत्याह । कार्यकारणताभावाज्जन्यजनकत्वानुपपत्तेरभावरूपत्वादचिन्त्यास्ते यतः ।

दृष्टान्तनिविष्टाभासवद्दार्ष्टान्तिकेऽपि जन्माद्याभासा मिथ्यैव भवेयुरित्याह-विज्ञानेऽपीति । ऋजुवक्राद्याकारेषु जन्माद्याकारेषु चाऽऽभासत्वस्य तुल्यत्वादिति हेतुमाह-आभासस्येति । इतश्च दृष्टान्ते मिथ्यात्वमाभासानामेष्टव्यमित्याह-किञ्चेति । तदेव पूर्वार्धयोजनया विशदयति-नेति । ऋजुवक्राद्याभासानां वस्तुतोऽभावेऽपि किमिति प्रवेशाद्यसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह-वस्तुनो हीति । द्वितीयार्धं योजयन्दार्ष्टान्तिकमाचष्टे-विज्ञानेऽपीति ॥ ५० ॥

तुल्यत्वं सार्धेनोत्तरश्लोकेन साधयति-कथमित्यादिना । न हि तस्मिन्विज्ञाने यथा कथञ्चिच्चलनवति ततोऽन्यस्मात्कस्माच्चिदागत्य जन्माद्याभासास्तत्र भवितुमर्हन्ति तथा प्रथाभावान्न च तस्माद्विज्ञानादचलतयाऽवस्थितादन्यत्राऽऽभासा भवितुमुत्सहन्ते प्रतीत्यभावस्य तुल्यत्वान्नापि तदेव विज्ञानं प्रविशन्ति । तस्य केवलस्य तदुपादानत्वानुपगमात् । न च ते विज्ञाने प्रवेष्टुं समर्थास्ततो निर्गन्तुं वा पारयन्ति । तेषामवस्तुत्वादित्यर्थः । कथं तर्हि विज्ञाने प्रथां (था) तेषामित्याशङ्क्य मृषैवेत्याह-कथेति । आभासानां विज्ञानस्य च कार्यकारणतया दुर्वचनत्वादाभासाः सर्वदैव निरूपयितुमशक्यत्वान्मायामयाः सन्तो मिथ्यैव भवन्तीत्यर्थः । सार्धश्लोकात्पर्यमाह-अलातेनेति । तर्हि सक्रियत्वमपि विज्ञानस्य प्रसज्यतेत्याशङ्क्याऽऽह-सदेति । यदि विज्ञानमचलमभीष्टं तर्हि तत्र जात्याद्याभासा हेत्वभावान्न स्युरित्याशङ्क्या-

द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यादन्यदन्यस्य चैव हि ।

द्रव्यत्वमन्यभावो वा धर्माणां नोपपद्यते ॥ ५३ ॥

एवं न चित्तजा धर्माश्चित्तं वाऽपि न धर्मजम् ।

सदैव । यथाऽसत्स्वृज्वाद्याभासेषु ऋज्वादिवुद्धिर्दृष्टाऽलातमात्रे तथाऽस-
त्स्वेव जात्यादिषु विज्ञानमात्रे जात्यादिवुद्धिर्भवेति समुदायार्थः ५१-५२

अजमेकमात्मतत्त्वमिति स्थितं तत्र यैरपि कार्यकारणभावः कल्प्यते तेषां
द्रव्यं द्रव्यस्यान्यस्यान्यहेतुः कारणं स्यान्न तु तस्यैव तत् । नाप्यद्रव्यं कस्य-
चित्कारणं स्वतन्त्रं दृष्टं लोके । न च द्रव्यत्वं धर्माणामात्मनामुपपद्यतेऽन्य-
त्वं वा कुतश्चिद्येनान्यस्य कारणत्वं कार्यत्वं वा प्रतिपद्येत । अतोऽद्रव्य-
त्वादन्यत्वाच्च न कस्यचित्कार्यं कारणं वाऽऽस्मेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

एवं यथोक्तेभ्यो हेतुभ्य आत्मविज्ञानस्वरूपमेव चित्तमिति न चित्तजा
बाह्यधर्मानापि बाह्यधर्मजं चित्तम् । विज्ञानस्वरूपाभासमात्रत्वात्सर्वधर्मा-

न्तिमार्धेन परिहरति-जात्याद्याभासा इत्यादिना । यतः सदैवाचिन्त्या अतो
मृषैवेति शेषः । सङ्क्षेपतस्तात्पर्यमाह-यथेत्यादिना ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

यदुक्तं कार्यकारणताभावादिति तदिदानीमुपपादयितुमुपक्रमते-द्रव्यमिति ।
अवयवद्रव्यमवयविद्रव्यस्योपादानम् । अवयवगुणाश्चावयविगुणेषु समान-
जातीयेष्वसमवायिनो दृष्टाः । न चैवमात्मनो द्रव्यत्वं येन समवायित्वम् ।
न च तद्रूपाणां क्वचिदसमवायित्वं गुणगुणिभावस्यान्यत्वस्य तस्मिन्दुर्वचन-
त्वादित्यर्थः । श्लोकाक्षराणि योजयति-अजमित्यादिना । अवयवावयविविभाग-
विरहित्वमजत्वम् । एकत्वं गुणगुणिभावशून्यत्वम् । तत्रेत्यात्मतत्त्वं परामृश्यते ।
तत्र कार्यकारणभावं दूषयितुं सामान्यन्यायमाह-तेषामिति । अद्रव्यस्यापि
रूपादेस्तन्त्वादिद्वारा पटशौक्लयादौ कारणत्वं दृष्टमित्यतो विशिनष्टि-स्वतन्त्र-
मिति । अस्तु तर्हि द्रव्यत्वेनान्यत्वेन चाऽऽत्मनि कार्यकारणत्वं नेत्याह-न चेति ।
न हि तत्र गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वं निर्गुणत्वान्नापि समवायित्वेन तथात्वमन्यो-
न्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । न च तत्र कुतश्चिदन्यत्वं सर्वस्य सन्मात्रत्वेनैकरूपत्वप्र-
तिभानात् । अतो न तत्र कारणत्वं कार्यत्वं वा प्रतिपत्तुं शक्यमिति
फलितमाह-अत इति ॥ ५३ ॥

चिकीर्षितकुम्भसंवेदसमनन्तरं कुम्भः सम्भवति । सम्भूतश्चासौ कर्मतया
स्वसंविदं जनयतीति व्यवहारोऽपि नोपपद्यते । कस्यचिदपि विद्वद्दृष्टयनु-
रोधेनानन्यत्वादित्याह-एवमिति । यश्च धर्मादेः शरीरादेश्च कार्यकारणभावो

एवं हेतुफलाजातिं प्रविशन्ति मनीषिणः ॥ ५४ ॥

यावद्धेतुफलावेशस्तावद्धेतुफलोद्भवः ।

क्षीणे हेतुफलावेशे नास्ति हेतुफलोद्भवः ॥ ५५ ॥

यावद्धेतुफलावेशः संसारस्तावदायतः ।

क्षीणे हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते ॥ ५६ ॥

जाम् । एवं न हेतोः फलं जायते नापि फलाद्धेतुरिति हेतुफलयोरजातिं हेतुफलाजातिं प्रविशन्त्यध्यवस्यन्ति । आत्मनि हेतुफलयोरभावमेव प्रति पद्यन्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ये पुनर्हेतुफलयोरभिनिविष्टास्तेषां किं स्यादित्युच्यते-धर्माधर्मव्यस्य हेतोरहं कर्ता मम धर्माधर्मौ तत्फलं कालान्तरे क्वचित्प्राणिनिकाये जातो भोक्ष्य इति यावद्धेतुफलयोरावेशो हेतुफलाग्रह आत्मन्यध्यारोपणं तच्चित्ततेत्यर्थः । तावद्धेतुफलयोरुद्भवो धर्माधर्मयोस्तत्फलस्य चानुच्छेदेन प्रवृत्तिरित्यर्थः । यदा पुनर्मन्त्रौषधिवीर्येणैव ग्रहावेशो यथोक्तद्वैतदर्शनेनाविद्योद्भूतहेतुफलावेशोऽपनीतो भवति तदा तस्मिन्क्षीणे नास्ति हेतुफलोद्भवः ॥ ५५ ॥

यदि हेतुफलोद्भवस्तदा को दोष इत्युच्यते-यावत्सम्यग्दर्शनेन हेतुफलावेशो न निवर्ततेऽक्षीणः संसारस्तावदायतो दीर्घो भवतीत्यर्थः । क्षीणे पुनर्हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते कारणाभावात् ॥ ५६ ॥

विद्वद्दृष्ट्या पुरस्तान्निरस्तः सोऽप्यन्यत्वाभावेन सिध्यतीत्याह-एवं हेत्विति । तत्र पूर्वार्धं योजयति-एवमित्यादिना । आत्मस्वरूपस्य निर्विकारत्वमद्रव्यत्वमप्रसिद्धत्वमित्यादयो यथोक्ता हेतवः । बाह्या धर्मा घटादयो नाऽऽत्मनः । न च धर्मशब्दितानां जीवानां चित्तशब्दितात्परस्मादात्मनो जन्मेति युक्तम् । तेषां प्रतिबिम्बकल्पानां त्रिम्बभूतब्रह्ममात्रत्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह-विज्ञानेति । उत्तरार्धं योजयति-एवं नेति ॥ ५४ ॥

न फलाद्धेतुर्जायते नापि फलं हेतोरिति तत्त्वदृष्ट्योपदिष्टम् । इदानीं मुमुक्षूणां तदभिनिवेशव्यावृत्त्यर्थं तदभिनिवेशाभावाभावयोस्तदुद्भवानुद्भवौ दर्शयति-यावदिति । श्लोकाक्षराण्याकाङ्क्षाप्रदर्शनपुरःसरं विवृणोति-ये पुनरित्यादिना ॥ ५५ ॥

अभिनिवेशवशाद्धेतुफलोद्भवे किं भवति तदाह-यावदिति । अभिनिवेशनिवृत्त्या तदनुद्भवे वा किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-क्षीण इति । आकाङ्क्षापूर्वकं पूर्वार्धं योजयति-यदीति । उत्तरार्धं व्याचष्टे-क्षीणे पुनरिति ॥ ५६ ॥

संवृत्या जायते सर्वं शाश्वतं नास्ति तेन वै ।

सद्भावेन ह्यजं सर्वमुच्छेदस्तेन नास्ति वै ॥ ५७ ॥

धर्मा य इति जायन्ते जायन्ते ते न तत्त्वतः ।

नन्वजादात्मनोऽन्यन्नास्त्येव तत्कथं हेतुफलयोः संसारस्य चोत्पत्ति-
विनाशावुच्येते त्वया । शृणु । संवृत्या संवरणं संवृतिरविद्याविषयो
लौकिको व्यवहारस्तया संवृत्या जायते सर्वं तेनाविद्याविषये शाश्वतं
नित्यं नास्ति वै । अत उत्पत्तिविनाशलक्षणः संसार आयत इत्युच्यते ।
परमार्थसद्भावेन त्वजं सर्वमात्मैव यस्मात् । अतो जात्यभावादुच्छेदस्तेन
नास्ति वै कस्याचिद्धेतुफलादेरित्यर्थः ॥ ५७ ॥

येऽप्यात्मानोऽन्ये च धर्मा जायन्त इति कल्प्यन्ते त इत्येवंप्रकारा
यथोक्ता संवृत्तिर्निर्दिश्यत इति । संवृत्यैव धर्मा जायन्ते न ते तत्त्वतः
परमार्थतो जायन्ते । यत्पुनस्तत्संवृत्या जन्म तेषां धर्माणां यथोक्तानाम् ।

कूटस्थमद्वितीयमात्मतत्त्वमिच्छता कुतो जन्मनाशौ व्यवह्रियेते तत्राऽऽह-
संवृत्येति । अविद्याया सर्वस्य जायमानत्वे सत्यविद्याविषये नित्यं नाम
नास्त्येवेत्याह-शाश्वतमिति । परमार्थतस्तु सर्वमजं कूटस्थमास्थीयते तेन
कल्पनां विना विनाशो नास्त्येव हेतुफलादेरित्याह-सद्भावेनेति । पूर्वापरविरो-
धमाशङ्कते-नन्विति । न तावदात्मनो जन्मविनाशौ तस्य कूटस्थत्वान्नापि
ततोऽन्यस्य तौ युक्तौ तस्याद्वितीयत्वात् । तथा च हेत्वादेर्बन्धस्य जन्मनाशौ
च त्वया वक्तव्यावित्यर्थः । उच्यमाने समाधाने मनःसमाधानमर्थयते-
शृण्विति । तत्र पूर्वभागाक्षरार्थं कथयति-संवृत्येत्यादिना । अविद्याविषये नित्यस्य
वस्तुनोऽभावे फलितमाह-अत इति । द्वितीयार्धाक्षरार्थमाह-परमार्थेति ।
जात्यभावो जन्मादिविक्रियाभावस्तमेवोच्छेदाभावे हेतुं कथयति-तेनेति ।
यथा पुरोवर्तिनि भुजगाभावमनुभवन्विवेकी नास्ति भुजङ्गो रज्जुरेषा कथं
वृथैव बिभेषीति भ्रान्तमभिदधाति । भ्रान्तस्तु स्वकीयादपराधादेव भुजङ्गं
परिकल्प्य भीतः सन्नपलायते । न च तत्र विवेकिनो वचनं मूढदृष्ट्या
विरुध्यते । तथा परमार्थकूटस्थात्मदर्शनं व्यावहारिकजन्मादिवचनेनाविरु-
द्धमिति भावः ॥ ५७ ॥

संवृत्या जायते सर्वमित्युक्तं तदिदानीं प्रपञ्चयति-धर्मा इति । तत्राऽऽद्यं
पादं विभजते-येऽपीति । प्रसिद्धावद्योतकत्वमिति शब्दस्य दर्शयति-त इत्येवंप्रकारा
इति । एवंप्रकारत्वमेव स्फोरयति-यथोक्तेति । अनन्तरप्रकृता संवृतिरिति शब्दे-
नोक्ता । तथा च संवृत्यैव ते धर्मा जायन्ते न तु तेषां तत्त्वतो जन्मास्ती-

जन्म मायोपमं तेषां सा च माया न विद्यते ॥५८॥

यथा मायामयाद्वीजाज्जायते तन्मयोऽङ्कुरः ।

नासौ नित्यो न चोच्छेदी तद्वद्धर्मेषु योजना ॥५९॥

नाजेषु सर्वधर्मेषु शाश्वताशाश्वताभिधा ।

यत्र वर्णा न वर्तन्ते विवेकस्तत्र नोच्यते ॥६०॥

यथा स्वप्ने द्रव्याभासं चित्तं चलति मायया ।

यथा मायया जन्म तथा तन्मायोपमं प्रत्येतव्यम् । माया नाम वस्तु तर्हि । नैवम् । सा च माया न विद्यते मायेत्यविद्यमानस्याऽऽख्येत्यभिप्रायः ॥ ५८ ॥

कथं मायोपमं तेषां धर्माणां जन्मेत्याह । यथा मायामयादाम्रादिवीजाज्जायते तन्मयो मायामयोऽङ्कुरो नासाङ्कुरो नित्यो न चोच्छेदी विनाशी वाऽभूतत्वादेव धर्मेषु जन्मनाशादियोजनायुक्तिः । न तु परमार्थतो धर्माणां जन्म नाशो वा युज्यत इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

परमार्थतस्त्वात्मस्वजेषु नित्यैकरसविज्ञप्तिमात्रसत्ताकेषु शाश्वतोऽशाश्वत इति वा नाभिधा नाभिधानं प्रवर्तत इत्यर्थः । यत्र येषु वर्ण्यन्ते यैरर्थास्ते वर्णाः शब्दा न प्रवर्तन्तेऽभिधातुं प्रकाशयितुं न प्रवर्तन्त इत्यर्थः । इदमेवमिति विवेको विविक्तता तत्र नित्योऽनित्य इति नोच्यते । “यतो वाचो निवर्तन्ते” इति श्रुतेः ॥ ६० ॥

त्यर्थः । न ते तत्त्वत इत्युक्तं प्रपञ्चयति-परमार्थ इति । संवृत्याऽपि जन्म पारमार्थिकमेवेत्याशङ्क्य तृतीयपादं योजयति-यत्पुनरिति । प्रत्येतव्यं जन्मेति शेषः । चतुर्थपादार्थमाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति-मायेत्यादिना ॥ ५८ ॥

जन्म मायोपमं तेषामित्युक्तं तदेव दृष्टान्तावष्टम्भेन साधयति-यथेत्यादिना । श्लोकाक्षराण्याकाङ्क्षां दर्शयन् योजयति-कथमित्यादिना ॥ ५९ ॥ यदुक्तं सद्भावेन ह्यजं सर्वमिति तत्प्रपञ्चयति-नाजेष्विति । आत्मनि नित्या-नित्यकथा नावतरतीत्यत्र हेतुमाह-यत्रेति । श्लोकस्य पूर्वार्धं व्याचष्टे-परमार्थत-स्त्विति । द्वितीयार्धं व्याकरोति-यत्रेत्यादिना । तत्रेति प्रकृत्येषु धर्मेष्विति यावत् । आत्मसु नित्यानित्यकथाभावे शब्दगोचरत्वं हेतुस्तत्र प्रमाणमाह-यत इति ॥ ६० ॥

आत्मनः शब्दगोचरत्वे कथमसौ व्याख्यातुभिः शब्दैरेव प्रतिपाद्यतामा-चरतीत्याशङ्क्य चित्तस्पन्दनमात्रमविचारसुन्दरं प्रतिपाद्यप्रतिपादकरूपं

तथा जाग्रद्व्याभासं चित्तं चलति मायया ॥ ६१ ॥

अद्वयं च द्व्याभासं चित्तं स्वप्ने न संशयः ।

अद्वयं च द्व्याभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥ ६२ ॥

स्वप्नदृक्प्रचरन्स्वप्ने दिक्षु वै दशसु स्थितान् ।

अण्डजान्स्वेदजान्वाऽपि जीवान्पश्यति यान्सदा ॥ ६३ ॥

स्वप्नदृक्चित्तदृश्यास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।

तथा तद्दृश्यमेवेदं स्वप्नदृक्चित्तमिष्यते ॥ ६४ ॥

यत्पुनर्वाङ्गोचरत्वं परमार्थतोऽद्वयस्य विज्ञानमात्रस्य तन्मनसः
स्पन्दमात्रं न परमार्थत इत्युक्तार्थौ श्लोकौ ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

इतश्च वाङ्गोचरस्याभावो द्वैतस्य । स्वप्नान्पश्यतीति स्वप्नदृक्प्रचर-
न्पर्यटन्स्वप्ने स्वप्नस्थाने दिक्षु वै दशसु स्थितान्त्वर्तमानाञ्जीवान्प्राणिनोऽ-
ण्डजान्स्वेदजान्वा यान्सदा पश्यतीति । यद्येवं ततः किम् ।
उच्यते ॥ ६३ ॥

स्वप्नदृशश्चित्तं स्वप्नदृक्चित्तम् । तेन दृश्यास्ते जीवास्ततस्तस्मा-
त्स्वप्नदृक्चित्तात्पृथङ् न विद्यन्ते न सन्तीत्यर्थः । चित्तमेव ह्यनेकजीवा-
दिभेदाकारेण विकल्प्यते । तथा तदपि स्वप्नदृक्चित्तमिदं तद्दृश्यमेव,
तेन स्वप्नदृशा दृश्यं तद्दृश्यम् । अतः स्वप्नदृग्व्यतिरेकेण चित्तं नाम

द्वैतमिति दृष्टान्तमाह-यथेति । स्वप्ने प्रतिपाद्यप्रतिपादकद्वैतस्य चित्तस्पन्दित-
मात्रत्वेऽपि जागरिते कथं तथा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-अद्वयंचेति । पौनरुक्त्यं
श्लोकयोराशङ्क्य शङ्कान्तरनिरासार्थत्वान्मैवमिति मन्वानः सन्नाह-यस्य-
नरिति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

वाचो गोचरीभूतस्य द्वैतस्यासत्त्वे हेत्वन्तरमाचक्षाणो दृष्टान्तमाचष्टे-
स्वप्नदृगिति । यान्पश्यति ते न विद्यन्ते पृथगित्युत्तरत्र सम्बन्धः । श्लोकस्य
तात्पर्यमाह-इतश्चेति । इतःशब्दार्थमेव स्फुटयन्नक्षराणि व्याचष्टे-स्वप्नानिति ।
न ते विद्यन्त इति पूर्ववदन्वयः । स्वप्नदृशो विषयभूतानां भेदानां तत्र दृश्य-
मानत्वेऽपि द्वैतभेदमिथ्यात्वे किमायातमिति पृच्छति-यदीति । उत्तरश्लोके-
नोत्तरमाह-उच्यत इति ॥ ६३ ॥

श्लोकाक्षराणि योजयन्कर्मधारयं व्यावर्तयति-स्वप्नेति । जीवादिभेदानां
दृश्यमानानामुक्तानां चित्तात्पृथगसत्त्वं साधयति-चित्तमेवेति । तर्हि दृष्टा चित्तं
चेति द्वयं स्वप्ने स्वीकृतम्, नेत्याह-तथेति । तच्छब्दस्य चित्तविषयत्वं व्याव-

चरञ्जागरिते जाग्रदिक्षु वै दशसु स्थितान् ।

अण्डजान्स्वेदजान्वाऽपि जीवान्पश्यति यान्सदा ॥ ६५ ॥

जाग्रच्चित्तेक्षणीयास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।

तथा तद्दृश्यमेवेदं जाग्रतश्चित्तमिष्यते ॥ ६६ ॥

उभे ह्यन्योन्यदृश्ये ते किं तदस्तीति चोच्यते ।

नास्तीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

जाग्रतो दृश्या जीवास्तच्चित्ताव्यतिरिक्ताश्चिरोक्षणीयत्वात्स्वप्नदृक्चि-
त्तेक्षणीयजीववत् । तच्च जीवेक्षणात्मकं चित्तं द्रष्टुरव्यतिरिक्तं द्रष्टृदृश्य-
त्वात्स्वप्नचित्तवत् । उक्तार्थमन्यत् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

जीवचित्ते उभे चित्तचैत्ये ते अन्योन्यदृश्ये इतरेतरगम्ये । जीवादि-
विषयापेक्षं हि चित्तं नाम भवति । चित्तापेक्षं हि जीवादि दृश्यम् । अतस्ते
अन्योन्यदृश्ये । तस्मान्न किञ्चिदस्तीति चोच्यते चित्तं वा चित्तेक्षणीयं

तेयति-तेनेति । स्वप्नावस्थस्य चित्तस्य स्वप्नदृग्विषयत्वे फलितमाह-अत
इति ॥ ६४ ॥

दृष्टान्तनिविष्टमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति-चरन्त्यादिना । जाग्रदवस्थो हि
पुरुषो यास्त्रीवान्पश्यतीत्यत्र जीवशब्देन कार्यकारणसङ्घाता गृह्यन्ते चेत-
नानां दृश्यत्वाभावादिति द्रष्टव्यम् । श्लोकद्वये विवक्षितमनुमानद्वयमारच-
यति-जाग्रत इति । अक्षरव्याख्यानं तु दृष्टान्तव्याख्यानं नैव स्पष्टवान्न पृथग-
पेक्षितमिति विवक्षित्वाऽऽह उक्तार्थमिति ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

दृश्यदर्शनव्यतिरेकग्राहकप्रमाणप्रतिहतं हेतुद्वयमित्याशङ्क्याऽऽह-उभे
हीति । दृश्यदर्शने परस्परापेक्षसिद्धिके दृश्ये सिद्धे तदवच्छिन्नं दर्शनं सिध्यति
तस्य च सिद्धौ तदवच्छिन्नं दृश्यं सिध्यतीत्यन्योन्याश्रयान्न दृश्यं दर्शनं वा
सिध्यतीत्यतो विभागावगाहिप्रमाणाभावान्न तद्बाधो हेतुद्वयस्येत्यर्थः । किञ्च
सम्भावनायां प्रमाणप्रवृत्तिर्वक्तव्या न च दृश्यदर्शनयोरन्यतरस्यापि नैरपेक्ष्येण
सम्भावना भवत्यन्योन्याश्रयोषात् । तथा च परस्परपुरस्कारेण सिध्येदुभयं
कल्पितमेव स्यादिति मत्वाऽऽह-किं तदिति । तद्दृश्यं वा किमस्तीति पृष्टे विवे-
किना नास्तीत्येवोच्यते प्रागुक्तदोषादित्यर्थः । किञ्च प्रामाणिकस्यैव प्रमाणिको
भेदः सम्भवति । न च दृश्यदर्शनयोः स्वरूपे प्रमाणमस्तीत्याह-लक्षणेति । कथं
तर्हि प्रमाणप्रमेयविभागो वादिभिर्गृह्यते तच्चित्तादोषेणेत्याह-तन्मतेनेति । तत्र
प्रथमं पादं विभजते-जीवेति । ते जीवचित्ते इति सम्बन्धः । अन्योन्यदृश्यत्व-
मितरेतरग्राह्यत्वं तदेव स्पष्टयति-जीवादिति । द्वितीयपादं व्याचष्टे-तस्मादिति ।

लक्षणाशून्यमुभयं तन्मते नैव गृह्यते ॥ ६७ ॥

यथा स्वप्नमयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६८ ॥

यथा मायामयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६९ ॥

यथा निर्मितको जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ७० ॥

वा किं तदस्तीति विवेकिनोच्यते । न हि स्वप्ने हस्ती हस्तिचित्तं वा विद्यते तथेहापि विवेकिनामित्यभिप्रायः । कथम् । लक्षणाशून्यं लक्ष्यते-
ऽनयेति लक्षणा प्रमाणं प्रमाणशून्यमुभयं चित्तं चैत्यं द्वयं यतस्तन्मते-
नैव तच्चित्ततयैव तद्गृह्यते । न हि घटमतिं प्रत्याख्याय घटो गृह्यते नापि
घटं प्रत्याख्याय घटमतिः । न हि तत्र प्रमाणप्रमेयभेदः शक्यते कल्पयि-
तुमित्यभिप्रायः ॥ ६७ ॥

मायामयो मायाविना यः कृतो निर्मितको मन्त्रौषध्यादिभिर्निष्पा-
दितः । स्वप्नमायानिर्मितका अण्डजादयो जीवा यथा जायन्ते म्रियन्ते
च यथा मनुष्यादिलक्षणा अविद्यमाना एव चित्तविकल्पनामात्रा इत्यर्थः
॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

तदेव स्फुटयति-चित्तं वेति । किं तदस्तीति पृष्टे सति न किञ्चिदस्तीत्युच्यते
विवेकिनेति योजना । उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन विवृणोति-न होति । इहेति जाग-
रितोक्तिः । द्वितीयार्थं व्याचिख्यामुतया पृच्छति-कथमिति । तदेवावतार्य
व्याकरोति-लक्षणेत्यादिना । यतस्ततो न तद्भेदस्य प्रामाणिकत्वमिति शेषः ।
कथं तर्हि लौकिकानां परीक्षकाणां च प्रमाणप्रमेयविभागप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य
चतुर्थपादार्थमाह-तन्मतेवेति । तदेव प्रपञ्चयति-न हीति । घटे किं प्रमाणमि-
त्युक्ते ज्ञानमित्यनुत्तरमतिप्रसङ्गान्नापि घटज्ञानमन्योन्याश्रयप्रसङ्गादतो न
घटतज्ज्ञानयोर्मानमेयभावः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

दृश्यानामण्डजादीनां दर्शनातिरिक्तानामसत्त्वानुमानस्य भेदग्राहकप्रमा-
णबाधं परिहृत्य दर्शनातिरेकेण तेषामसत्त्वे जन्मादिप्रत्ययबाधः स्यादित्या-
शङ्क्य परिहरति-यथेत्यादिना । मायामयस्य निर्मितकस्य च जीवस्य विशेषं
बुभुत्समानं प्रत्याह-मायेति । संविदतिरेकेणाण्डजादीनां परमार्थतः सत्त्वा-
भावानुमानस्य न जन्मादिप्रतिभासबाधः । सत्त्वाभावेऽपि स्वप्नादिषु जन्मा-

न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते ।

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ ७१ ॥

चित्तस्पन्दितमेवेदं ग्राह्यग्राहकवद्वयम् ।

चित्तं निर्विषयं नित्यमसङ्गः तेन कीर्तितम् ॥ ७२ ॥

योऽस्ति कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नास्त्यसौ ।

व्यवहारसत्यविषये जीवानां जन्ममरणादिः स्वप्नादिजीववदित्युक्तम् ।
उत्तमं तु परमार्थसत्यं न कश्चिज्जायते जीव इति । उक्तार्थमन्यत् ॥ ७१ ॥

सर्वं ग्राह्यग्राहकवच्चित्तस्पन्दितमेव द्वयं चित्तं परमार्थत आत्मैवेति
निर्विषयं तेन निर्विषयत्वेन नित्यमसङ्गं कीर्तितम् । “असङ्गोऽयं पुरुषः”
इति श्रुतेः । सविषयस्य हि विषये सङ्गः । निर्विषयत्वाच्चित्तमसङ्गमि-
त्यर्थः ॥ ७२ ॥

ननु निर्विषयत्वेन चेदसङ्गत्वं चित्तस्य न निःसङ्गता भवति यस्मा-
च्छास्ता शास्त्रं शिष्यश्चेत्येवमादेव विद्यमानत्वात् । नैष दोषः ।

दिविकल्पबाहुल्योपलम्भादिति श्लोकत्रयस्य तात्पर्यमाह-स्वप्नेत्यादिना ॥ ६८ ॥
॥ ६९ ॥ ७० ॥

यस्तु जन्मादिसत्यमिति मन्यते तं प्रति प्रागुक्तं स्मारयति-न कश्चिदिति ।
वृत्तानुवादपूर्वकं श्लोकतात्पर्यमाह-व्यवहारेति । अक्षराणि न व्याख्येयानि
व्याख्यातत्वादित्याह-उक्तार्थमिति ॥ ७१ ॥

संवेदनस्य कल्पितदृश्योपहितरूपेण दृश्यत्वान्न द्रष्टुर्व्यतिरेकेण सत्त्व-
मिति स्वप्नदृष्टान्तेनोक्तमिदानीं तत्त्वतः संवेदनस्य विषयसम्बन्धाभावादा-
त्मैव संवेदनमित्याह-चित्तेति । अक्षरार्थं कथयति-सर्वमित्यादिना । निर्विषय-
त्वेनासङ्गत्वे सिद्धे श्रुतिमपि संवादयति-असङ्गो हीति । श्रुतियुक्तिसिद्धमस-
ङ्गत्वं साधयति-सविषयस्येति ॥ ७२ ॥

निर्विषयत्वेन चित्तस्यासङ्गत्वं सङ्गीतं तदसङ्गतं शास्त्रादेर्विषयस्य सत्त्वा-
दित्याशङ्क्याऽऽह-योऽस्तीति । ननु परमार्थतो वैशेषिकाः षट्पदार्थान्द्रव्या-
दिसमवायान्तानातिष्ठन्ते तथा च चित्तस्य कथमसङ्गत्वं तत्राऽऽह-परेति ।
वैशेषिकपारिभाषिकव्यवहारानुरोधेन पदार्थो यो द्रव्यादिः समवायान्तः
स्यान्न स परमार्थतोऽस्ति किन्तु संवृत्या प्रतिभाति तस्मादविरुद्धमसङ्गत्वमि-
त्यर्थः । व्यावर्त्य चोद्यमुत्थापयति-नन्विति । तत्र यस्मादिति सामान्योनोक्तं
हेतुं विशेषतो व्यनक्ति-शास्तेति । आदिशब्देन प्रमाता प्रमाणं प्रमेयमित्यादि
गृह्यते । असङ्गत्वाक्षेपं परिहरति-नैष दोष इति । तत्र निर्विषयत्वहेतुं प्रश्न-

परतन्त्रामिसंवृत्या स्यान्नास्ति परमार्थतः ॥ ७३ ॥

अजः कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नाप्यजः ।

परतन्त्राभिनिष्पत्त्या संवृत्या जायते तु सः ॥ ७४ ॥

कस्मात् । यः पदार्थः शास्त्रादिविद्यते स कल्पितसंवृत्या कल्पिता च सा परमार्थप्रतिपत्त्युपायत्वेन संवृतिश्च सा तथा योऽस्ति परमार्थेन नास्त्यसौ न विद्यते । ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्युक्तम् । यश्च परतन्त्रामिसंवृत्या परशास्त्रव्यवहारेण स्यात्पदार्थः स परमार्थतो निरूप्यमाणो नास्त्येव । तेन युक्तमुक्तमसङ्गं तेन कीर्तितमिति ॥ ७३ ॥

ननु शास्त्रादीनां संवृतित्वेऽज इतीयमपि कल्पना संवृतिः स्यात् । सत्यमेवम् । शास्त्रादिकल्पितसंवृत्यैवाज इत्युच्यते । परमार्थेन नाप्यजः । यस्मात्परतन्त्राभिनिष्पत्त्या परशास्त्रसिद्धिमपेक्ष्य योऽजः इत्युक्तः स संवृत्या जायते । अतोऽज इतीयमपि कल्पना परमार्थविषये नैव क्रमत इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

पूर्वकं पूर्वार्धयोजनया साधयति-कस्मादित्यादिना । परमार्थतो द्वैतस्यासत्त्वे वाक्योपक्रममनुगुणमादर्शयति-ज्ञात इति । द्वितीयार्धं योजयति-यश्चेति । न हि द्वयस्य लक्षणं गुणादिपञ्चकस्य च ततो व्यावर्तकप्रातिस्विकलक्षणप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रकल्प्यते । तथा च तल्लक्षणस्तत्प्रतिपत्तौ तदितरप्रतिपत्तिः । तत्प्रतिपत्तौ च तल्लक्षणतस्तद्व्यावृत्ततत्प्रतिपत्तिरिति परस्पराश्रयान्न किञ्चिदपि वस्तुतः सिध्येदित्यर्थः । वस्तुतो निर्विषयस्यैव सिद्धत्वादसङ्गत्वं चित्तस्य प्रागुक्तं सङ्गतमेवेत्यपसंहरति-तेनेति ॥ ७३ ॥

शास्त्रादिभेदकल्पनायाः संवृतिसिद्धत्वे तदधीनात्मन्यजत्वकल्पनाऽपि संवृतिसिद्धैव स्यादित्याशङ्कयाङ्गीकरोति-अज इति । कल्पितमात्मन्यजत्वमित्यत्र हेतुमाह-परतन्त्रेति । परिणामवाद्प्रसिद्धजन्मना भ्रान्त्यैवाऽऽत्मा जायते जन्मनश्च विभ्रमत्वे तन्निषेधस्याजत्वस्यापि तथात्वं युक्तमित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामाह-नन्विति । शास्त्रादिभेदस्य कल्पितत्वे तत्प्रयुक्तमात्मन्यजत्वमपि कल्पितं स्यादित्यर्थः । किमजोऽयमात्मेति व्यवहारस्य कल्पितत्वं किंवा तदुपलक्षितस्य रूपस्येति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति-सत्यमिति । अजोऽयमित्यभिधानस्य संवृतिप्रयुक्तत्वात्तद्व्यवहारस्य कल्पितत्वमिष्टमित्यर्थः । कैवल्यावस्थायामजोऽयमित्यभिधानाभावमभ्युपेत्य व्यावर्त्य दर्शयति-परमार्थेनेति । आत्मन्यजत्वव्यवहारस्य कल्पितत्वे द्वितीयार्धव्याख्यानेन हेतुमाह-यस्मादिति । परेषां परिणामवादिनां शास्त्रे या परिणामप्रसिद्धिस्ता-

अमूताभिनिवेशोऽस्ति द्वयं तत्र न विद्यते ।

द्वयाभावं स बुद्धैव निर्निमित्तो न जायते ॥ ७५ ॥

यदा न लभते हेतुनुत्तमाधममध्यमान् ।

तदा न जायते चित्तं हेत्वभावे फलं कुतः ॥ ७६ ॥

यस्मादसद्विषयस्तस्मादसत्यभूते द्वैतेऽभिनिवेशोऽस्ति केवलमभिनिवेश आग्रहमात्रम् । द्वयं तत्र न विद्यते । मिथ्याऽभिनिवेशमात्रं च जन्मनः कारणं यस्मात्तस्माद्वयाभावं बुद्ध्वा निर्निमित्तो निवृत्तमिथ्याद्वयाभिनिवेशो यः स न जायते ॥ ७५ ॥

जात्याश्रमविहिता आशीर्वाजितैरनुष्ठीयमाना धर्मादेवत्वादिप्राप्तिहेतव उत्तमाः केवलाश्च । धर्माधर्मव्यामिश्रा मनुष्यत्वादिप्राप्त्यर्था मध्यमाः । तिर्यगादिप्राप्तिनिमित्ता अधर्मलक्षणाः प्रवृत्तिविशेषाश्चाधमाः । तानुत्तममध्यमाधमानविद्यापरिकल्पितान्यदैकमेवाद्वितीयमात्मतत्त्वं सर्वकल्पनावर्जितं जानन्न लभते न पश्यति यथा बालैर्दृश्यमानं गगने मलं विवेकी न पश्यति तद्वत्तदा न जायते नोत्पद्यते चित्तं देवाद्याकारैरुत्तमाधममध्यमफलरूपेण । न ह्यसति हेतौ फलमुत्पद्यते बीजाद्यभाव इति सस्यादि ॥ ७६ ॥

मपेक्ष्य तन्निषेधेन योऽज इत्यात्मोक्तः संसृत्यैव यतो जायतेऽतश्च प्रतियोगिनो जन्मनः संवृत्तिसिद्धत्वात्तन्निषेधरूपमजत्वमपि तादृगेवेत्यर्थः । अजत्वादिव्यवहारोपलक्षितस्वरूपस्याकल्पितत्वम् । तस्य कल्पनाधिष्ठानत्वात् । न च कल्पितस्य शास्त्रादेरकल्पितेन प्रमितिहेतुत्वं प्रतिबिम्बादौ बिम्बादिप्रमितिहेतुत्वस्य सम्प्रतिपन्नत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ ७४ ॥

ननु ज्ञानस्य कल्पितशास्त्रादिजन्यत्वे मिथ्यात्वान्नापुनरावृत्तिफलसाधनत्वं तत्राऽऽह--अभूतेति । यदि द्वितीयः संसारः सत्यः स्यात्तदा तन्निवृत्त्यर्थे साधनमपि वस्तुभूतमभिधीयते मिथ्याभिनिवेशमात्रस्य तु मिथ्योपायजन्येनापि ज्ञानेन वस्तुनिष्ठेन निवृत्तिः सिध्यतीति श्लोकार्थं कथयति-यस्मादित्यादिना ॥ ७५ ॥

निर्निमित्तो न जायत इत्युक्तं तदेतत्प्रपञ्चयति-यदेति । उत्तमान्हेतुन्विभजते-जातीति । आशीर्वाजितैः फलवृष्णारहितैरधिकारिभिरिति यावत् । देवत्वादीत्यादिशब्देनोत्कृष्टं जन्म गृह्यते । केवलत्वं धर्माणां प्राधान्यम् । मनुष्यत्वादीत्यादिशब्देन मध्यमयोनयो गृह्यन्ते । तिर्यगादीत्यादिशब्देनाधमजन्म सङ्गृह्यते । वाक्यीयज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ तन्निवृत्त्यर्थं विशिनष्टि-अविद्येति । अविदुषां प्रतीयमाना हेतवो विदुषां न प्रतिभान्तीत्येतद्दृष्टान्तेन

अनिमित्तस्य चित्तस्य याऽनुत्पत्तिः समाऽद्वया ।

अजातस्यैव सर्वस्य चित्तदृश्यं हि तद्यतः ॥ ७७ ॥

बुद्धाऽनिमित्ततां सत्यां हेतुं पृथगनाप्नुवन् ।

हेत्वभावे चित्तं नोत्पद्यत इति ह्युक्तम् । सा पुनरनुत्पत्तिश्चित्तस्य कीदृशीत्युच्यते । परमार्थदर्शनेन निरस्तधर्माधर्माख्योत्पत्तिनिमित्तस्या-
निमित्तस्य चित्तस्येति या मोक्षाख्याऽनुत्पत्तिः सा सर्वदा सर्वावस्थासु
समा निर्विशेषाऽद्वया च पूर्वमप्यजातस्यैवानुत्पन्नस्य चित्तस्य सर्वस्या-
द्वयस्येत्यर्थः । यस्मात्प्रागपि विज्ञानाच्चित्तदृश्यं तद्वयं जन्म च तस्माद-
जातस्य सर्वस्य सर्वदा चित्तस्य समाऽद्वयैवाऽनुत्पत्तिर्न पुनः कदाचि-
द्भवति कदाचिद्वा न भवति । सर्वदैकरूपैवेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

यथोक्तेन न्यायेन जन्मनिमित्तस्य द्वयस्याभावादनिमित्ततां च सत्यां
परमार्थरूपां बुद्धा हेतुं धर्मादिकारणं देवादियोनिप्राप्तये पृथगनाप्नुवन्न-

स्फुटयति-यथेति । उक्तैर्हेतुत्वेन चतुर्थपादं व्याचष्टे-न हीति ॥ ७६ ॥

तदा न जायत चित्तमिति कालपरिच्छेदप्रतीतेरागन्तुक्त्वमाशङ्क्य परिह-
रति-अनिमित्तस्येति । चित्तस्य हि निमित्तवर्जितस्य नित्यसिद्धस्य या सर्वदाऽनु-
त्पत्तिः सा निर्विशेषाद्वितीया चेत्तत्र हेतुमाह-अजातस्येति । सर्वस्य द्वैतस्य
चित्तदृश्यत्वेन मिथ्यात्वान्नित्यसिद्धस्य परिपूर्णस्य चित्ताख्यस्य स्फुरणस्य जन्मा-
योगात्तदनुत्पत्तिरुक्तलक्षणा युक्त्यर्थः । उक्तमनूयाऽऽकाङ्क्षापूर्वकं श्लोकमवतार्य
व्याकरोति-हेत्वभाव इत्यादिना । यथा रूप्यकल्पनाकालेऽपि शुक्तेरूप्यत्वं स्वा-
भाविकं तथा जन्मकल्पनाकालेऽपि संविदो निर्विशेषाद्वितीयब्रह्मता स्वाभा-
विकी जन्मभ्रमनिवृत्त्यपेक्षया तु तदा न जायत इत्युक्तमित्याह-सर्वदेति । न
केवलं मोक्षावस्थस्यैव चैतन्यस्याजत्वं किन्तु घटाद्युपरक्तस्यापीत्यभिप्रेत्याऽह-
सर्वावस्थास्विति । सर्वस्यैव चित्तप्रतिबिम्बस्य बिम्बकल्पब्रह्मरूपत्वादिति हेतु-
मभिप्रेत्याऽऽह-अद्वया चेति । तृतीयपादार्थं कथयति-पूर्वमपीति । तत्र हेतुमाह-
यस्मादिति । तस्माद्रज्जुसर्पवद्वैतस्य जन्मनश्च दृश्यत्वाद्ब्रह्मस्ततोऽसत्त्वादिति यावत् ७७

द्वयाभावं स बुद्धैव निर्निमित्तो न जायत इत्युक्तं तदिदानीं प्रपञ्चयति-
बुद्धेति । द्वैताभावोपलक्षितां सत्तामनाद्यनन्तां परमार्थभूतां प्रतिपद्य देवादि-
योनिप्राप्तौ धर्मादिहेतुमसाङ्कर्येणाऽननुतिष्ठन्त्यदा विद्वानवतिष्ठते तदा सर्वसंसा-
रकारणरहितं पदमश्रुवानो न पुनः शरीरं गृह्णातीत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे-
यथोक्तेनेति-दृश्यत्वादिना हेतुना द्वैतस्य रज्जुसर्पादिवदेव कल्पितत्वं यथोक्तो
न्यायस्तेन चैतन्यस्य जन्मनि यद्वयं निमित्तं तस्याभावतामभावोपलक्षितां

वीतशोकं तथाऽकाममभयं पदमश्नुते ॥ ७८ ॥

अभूताभिनिवेशाद्धि सदृशे तत्प्रवर्तते ।

वस्त्वभावं स बुद्धैव निःसङ्गं विनिवर्तते ॥ ७९ ॥

निवृत्तस्याप्रवृत्तस्य निश्चला हि तदा स्थितिः ।

विषयः स हि बुद्धानां तत्साम्यमजमद्वयम् ॥ ८० ॥

नुपादानस्त्यक्तबाह्यैषणः सन्कामशोकादिवर्जितमविद्यादिरहितमभयं पदम-
श्नुते पुनर्न जायत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

यस्मादभूताभिनिवेशादसति द्वयेऽद्वयास्तित्वनिश्चयोऽभूताभिनिवेश-
स्तस्मादविद्याव्यामोहरूपाद्धि सदृशे तदनु रूपे तच्चित्तं प्रवर्तते । तस्य
द्वयस्य वस्तुनोऽभावं यदा बुद्धवांस्तदा तस्मान्निःसङ्गं निरपेक्षं सद्धिनि-
वर्ततेऽभूताभिनिवेशविषयात् ॥ ७९ ॥

निवृत्तस्य द्वैतविषयाद्विषयान्तरे चाप्रवृत्तस्याभावदर्शनेन चित्तस्य
निश्चला चलनवर्जिता ब्रह्मस्वरूपैव तदा स्थितिर्येषा ब्रह्मस्वरूपा स्थिति-
श्चित्तस्याद्वयविज्ञानैकरसघनलक्षणा । स हि यस्माद्विषयो गोचरः परमार्थ-
दर्शिनां बुद्धानां तस्मात्तत्साम्यं परं निर्विशेषमजमद्वयं च ॥ ८० ॥

सत्तां निमित्ताभावादेवानाद्यनन्तां तस्मादेव सत्यां बुद्धेति योजना । पृथ-
गिति देवतादिप्रकृष्टजन्मप्राप्तये धर्मं मनुष्यत्वप्राप्तये धर्माधर्मौ तिर्यगाद्यध-
मयोनिप्राप्तये चाधर्ममसाङ्कर्येणाननुतिष्ठन्निति यावत् । प्रकृतस्य ज्ञानवतो
धर्माद्यनुष्ठानायोगे हेतुं सूचयति-त्यक्तेति । कार्यभूतसर्वानर्थराहित्यमुक्त्वा
पुनरभयमित्यस्यार्थमाह-अविद्येति ॥ ७८ ॥

यथोक्तपदप्राप्तिः सदाऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह-अभूतेति । व्यभिचारित्वादिहेतु-
भिरद्वयात्मदर्शनेन वा साध्यसाधनात्मनो द्वैतस्य वस्तुनोऽभावं यदा पुमा-
न्बुद्धवांस्तदा वस्त्वभावं पुरुषो बुद्धैव निःसङ्गं चित्तं यथा पुनर्न प्रवर्तते तथा
तन्निवृत्तिमनुवृत्तो भवतीत्यर्थः । अक्षराणि विभजते-यस्मादित्यादिना । यस्मा-
दभूताभिनिवेशात्तदनु रूपे चित्तं प्रवर्तते तस्मान्निःसङ्गं निवर्तत इति सम्बन्धः ।
अभूताभिनिवेशमेव विशदयति-असतीति । अभिनिवेशस्याऽविद्याव्यामोहरूप-
त्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धमिति वक्तुं हीत्युक्तम् । तदनु रूप इत्यत्र तच्छब्देना-
भिनिवेशो गृह्यते-तस्येति । अभिनिवेशविषयस्येत्यर्थः ॥ ७९ ॥

अभयं पदमश्नुत इत्यत्र हेतुमाह-निवृत्तस्येति । विद्वदनुभवैकगम्यत्वादृशो-
षकल्पनातीतं त्वाच्च सिद्धं मोक्षस्याभयादिरूपत्वमित्याह-विषय इति । अक्षराथं
कथयति-निवृत्तस्येत्यादिना ॥ ८० ॥

अजमनिद्रमस्वप्नं प्रभातं भवति स्वयम् ।

सकृद्विभातो ह्येवैष धर्मो धातुस्वभावतः ॥ ८१ ॥

सुखमात्रियते नित्यं दुःखं विव्रियते सदा ।

यस्य कस्य च धर्मस्य ग्रहेण भगवानसौ ॥ ८२ ॥

पुनरपि कीदृशश्चासौ बुद्धानां विषय इत्याह-स्वयमेव तत्प्रभातं भवति नाऽऽदित्याद्यपेक्षं स्वयं ज्योतिःस्वभावमित्यर्थः । सकृद्विभातः सदैव विभात इत्येतत् । एष एवंलक्षण आत्माख्यातो धर्मो धातुस्वभावतो वस्तुस्वभावत इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

एवमुच्यमानमपि परमार्थतत्त्वं कस्माच्छौकिकैर्न गृह्यत इत्युच्यते-यस्माद्यस्य कस्यचिद्भयवस्तुनो धर्मस्य ग्रहेण ग्रहणावेशेन मिथ्याभिनिविष्टतया सुखमात्रियतेऽनायासेनाऽऽच्छाद्यत इत्यर्थः । द्वयोपलब्धिनिमित्तं हि तत्राऽवरणं न यत्नान्तरमपेक्षते । दुःखं च विव्रियते प्रकटीक्रियते । परमार्थज्ञानस्य दुर्लभत्वात् । भगवानसावात्माऽद्वयो देव इत्यर्थः ।

यो मोक्षो विदुषां विषयो दर्शितस्तमेव पुनर्विशिनष्टि-अजमिति । स्वयम्प्रभातत्वे हेतुमाह-सकृदिति । कल्पितस्य सर्वस्य धारणाद्धर्मो नासौ कथमपि परतन्त्रो भवितुमर्हत्यनवस्थानादतः स्वयंज्योतिरित्याह-धर्म इति । किञ्च धीयते निधीयते सर्वं निक्षिप्यते सुषुप्तादावस्मिन्निति धातुरात्मोच्यते । तथा च सर्वस्य ज्ञानसाधनस्योपसंहारेऽपि सुषुप्तादौ साक्षितयाऽऽत्मनः सिद्धेः स्वयं ज्योतिष्टमेष्टव्यमित्याह-धातुरिति । किञ्चाऽऽत्मत्वादेवाऽऽत्मनः स्वयं ज्योष्ट्वमन्यथा घटवदनात्मत्वप्रसङ्गादित्याह-स्वभावत इति । आकाङ्क्षापूर्वकं श्लोकमवतार्य तदक्षराणि योजयति-पुनरपीत्यादिना । धातुस्वभावत इत्येकं पदं गृहीत्वा व्याचष्टे-वस्त्विति । विवक्षितार्थस्तु पूर्वस्मान्नातिरिच्यते ॥ ८१ ॥

आत्मा चेदुक्तलक्षणो विवक्षितस्तर्हि किमित्यसौ श्रुत्याचार्योपदिष्टस्तथैव सर्वैर्न गृह्यते । तत्राऽऽह-सुखमिति । मिथ्याभिनिवेशादात्मतत्त्वस्वरूपसुखं सदैवाऽऽच्छाद्यते तस्मादेव वस्तुतोऽसदपि दुःखं सर्वदा प्रकटीक्रियते तेनासौ भगवानात्मा श्रुत्याऽऽचार्योपदिष्टोऽपि न विस्पष्टो भवतीत्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्या शङ्कां दर्शयति-एवमिति । स्वयं ज्योतिष्ठादि प्रागुपदिष्टप्रकारेणेति यावत् । तत्र श्लोकमवतार्य व्याकरोति-उच्यत इत्यादिना । द्वैते गृह्यमाणेऽपि कथमात्मस्वरूपस्य सुखस्वरूपस्यानायासेनाऽऽच्छाद्यमानत्वं तत्राऽऽह-द्वयेति । इतश्चाऽऽत्मतत्त्वं यथावन्न प्रतिभातीत्याह-दुःखं चेति । यथावदात्मप्रथाभावे हेतुमाह-परमार्थेति । देवो याथातथ्येन न भातीति शेषः । सुखस्य विद्यमानस्य

अस्ति नास्त्यस्ति नास्तीति नास्ति नास्तीति वा पुनः ।

चलस्थिरोभयामावैरावृणोत्येव बालिशः ॥ ८३ ॥

कोट्यश्चतस्र एतास्तु ग्रहैर्यासां सदाऽऽवृतः ।

अतो वेदान्तैराचार्यैश्च बहुश उच्यमानोऽपि नैव ज्ञातुं शक्य इत्यर्थः
“आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा” इति श्रुतेः ॥ ८२ ॥

अस्ति नास्तीत्यादिसूक्ष्मविषया अपि पण्डितानां ग्रहा भगवतः
परमात्मन आवरणा एव किमुत मूढजनानां बुद्धिलक्षणा इत्येवमर्थं प्रद-
र्शयन्नाह-अस्तीति । अस्त्यात्मेति वादी कश्चित्प्रतिपद्यते । नास्तीत्यपरो
चैनाशिकः । अस्ति नास्तीत्यपरोऽर्धचैनाशिकः । सदसद्वादी दिग्वासाः ।
नास्ति नास्तीत्यत्यन्तशून्यवादी । तत्रास्तिभावश्चलः, घटाद्यनित्यविल-
क्षणत्वात् । नास्तिभावः स्थिरः सदाविशेषत्वात् । उभयं चलस्थिरविष-
यत्वात्सदसद्भावोऽभावोऽत्यन्ताभावः । प्रकारचतुष्टयस्यापि तैरेतैश्चल-
स्थिरोभयामावैः सदसदादिवादी सर्वोऽपि भगवन्तमावृणोत्येव बालि-
शोऽधिबेकी । यद्यपि पण्डितो बालिश एव परमार्थतत्त्वानवबोधात्किमु-
स्वभावमूढो जन इत्यभिप्रायः ॥ ८३ ॥

कीदृक्पुनः परमार्थतत्त्वं यदवबोधादबालिशः पण्डितो भवतीत्याह-

आवरणमविद्यमानस्य दुःखस्य विवरणमिति स्थिते फलितमाह-अत इति ।
श्रुत्याचार्योपदेशस्य तात्पर्यशून्यत्वं वारयति-बहुश इति । आत्मनि प्रवचनस्य
परिज्ञानस्य दुर्लभत्वे प्रमाणमाह-आश्चर्य इति ॥ ८२ ॥

परीक्षकाभिनिवेशानामप्यात्मावरणत्वे सति लौकिकपुरुषाभिनिवेशानां
तदावरणत्वं किमु वक्तव्यमिति साधयति-अस्तीत्यादिना । श्लोकस्य तात्पर्यमाह-
अस्तीति । प्रमाता देहादिव्यतिरिक्तोऽस्तीत्याद्यो वैशेषिकादिपक्षः । देहादिव्यतिरि-
क्तोऽपि नासौ बुद्धेर्व्यतिरिच्यते । क्षणिकस्य विज्ञानस्यैवाऽऽत्मत्वादिति द्वितीयो
विज्ञानवादिपक्षः । तृतीयो दिगम्बरपक्षः । चतुर्थे तु शून्यवादिपक्षे शून्य-
स्याऽऽत्यन्तिकत्वद्योतनार्था वीप्सा । द्वितीयार्धं विभजते-तत्रेत्यादिना । अनि-
त्येभ्यो घटादिभ्यः सुखाद्याकारपरिणामितया वैलक्षण्यादस्तिभावो योऽयं
प्रमातोक्तः स चलः सविशेषः सन्परिणामीत्यर्थः । देहाद्यतिरिक्तोऽपि प्रमाता
बुद्ध्यतिरिक्तो नास्तीति यो नास्तिभावः स स्थिरो निर्विशेषत्वात्तदभावस्ये-
त्याह-नास्तिभाव इति । प्रकारचतुष्टयस्यास्तित्वस्य नास्तित्वस्यास्तित्वास्तित्वस्य
नास्तित्वास्तित्वस्य चेति यावत् । बालिशत्वे सिद्धे फलितं न्यायमुपसंहरति-
किञ्चित् ॥ ८३ ॥

भगवानाभिरस्पृष्टो येन दृष्टः स सर्वदृक् ॥ ८४ ॥

प्राप्य सर्वज्ञतां कृत्स्नां ब्राह्मण्यं पदमद्वयम् ।

अनापन्नादिमध्यान्तं किमतः परमीहते ॥ ८५ ॥

कोट्यः प्रावादुकाशास्त्रनिर्णयान्ता एता उक्ता अस्ति नास्तीत्याद्याश्चतस्रो यासां कोटीनां ग्रहैर्ब्रह्मणैरुपलब्धिनिश्चयैः सदा सर्वदाऽऽवृत्त आच्छादित- स्तेषामेव प्रावादुकानां यः स भगवानाभिरस्तिनास्तीत्यादिकोटिभिश्चत- स्रभिरप्यस्पृष्टोऽस्त्यादिविकल्पनावर्जित इत्येतत् । येन मुनिना दृष्टो ज्ञातो वेदान्तेध्वौपनिषदः पुरुषः स सर्वदृक्सर्वज्ञः परमार्थपण्डित इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

प्राप्यतां यथोक्तां कृत्स्नां समस्तां सर्वज्ञतां ब्राह्मण्यं पदं स ब्राह्मणः । “एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य” इति श्रुतेः । आदिमध्यान्ता उत्पत्तिस्थि- तिलया अनापन्ना अप्राप्ता यस्याद्वयस्य पदस्य न विद्यन्ते तदनापन्नादिम- ध्यान्तं ब्राह्मण्यं पदम् । तदेव प्राप्य लब्ध्वा किमतः परमस्मादात्मलाभादूर्ध्व-

आत्मनो यदावरणमुक्तं तदुपसंहरति-कोट्य इति । यासां कोटीनां परी- क्षकपरिकल्पितनिर्णयनिरूपणीयानां ग्रहैरभिनिवेशविशेषैरात्मा सदा समावृ- तस्ताः खल्वेताश्चतस्रः कोट्यः सन्ति । तथा चाऽऽत्मनो न यथावदात्मप्रथ- नमित्यर्थः । यदि सदाऽऽत्मा समावृतो न तर्हि तस्य ज्ञानं ज्ञाने वा नास्ति नैराकाङ्क्ष्यं ज्ञातव्यान्तरपरिशेषादित्याशङ्क्याऽऽह-भगवानिति । आत्मा हि वस्तुतोऽस्तीत्यादिकल्पनारहितो येनोपनिषत्प्रवणेन प्रतिपन्नः स सर्वज्ञो ज्ञात- व्यान्तरमपश्यन्परमार्थपण्डितो निराकाङ्क्षो भवतीत्यर्थः । श्लोकनिरस्यामा- काङ्क्षां दर्शयति-कीदृगिति । किमिति परमार्थतत्त्वं जिज्ञास्यते, तज्ज्ञानात्पा- ण्डित्यसिद्धयर्थमित्याह-यदवबोधादिति । तत्र श्लोकमवतार्य व्याकरोति-आहेत्या- दिना । तेषामेव प्रावादुकानामुपलब्धिनिश्चयैरिति सम्बन्धः । यो भगवानुक्त- विशेषणः स येनेति योजना ॥ ८४ ॥

ज्ञानवतोऽपि यावज्जीवादिश्रुतिवशादग्निहोत्रादि कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह- प्राप्येति । यथोक्तां चतुष्कोटिविनिर्मुक्तमिति यावत् । समस्तत्वं ज्ञातव्यशेषः शून्यत्वं परिपूर्णज्ञप्तिरूपत्वम् तत्र ब्राह्मण्यपदप्रयोगे प्रमाणमाह-स ब्राह्मण इति । स विद्वानपरोक्षीकृतब्रह्मसतत्त्वः सन्फलावस्थो मुख्यो ब्राह्मणो भवती- त्यर्थः । ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदो विद्याफलावस्थस्यैव स्वभावो महिमेत्युक्तो निर्वि- कारो वृद्धिहासाभावादेकरूपो भवतीति वाक्यान्तरस्यार्थः । तदेव पदं विशिनष्टि-अनापन्नादिमध्यान्तमिति । तद्व्याकरोति-आदीति । अन्वयं दर्शयन्- वशिष्टं व्याचष्टे-तदेव प्राप्येति । ज्ञानवान्फलावस्थः सन्कृतकृत्यो न तस्य

विप्राणां विनयो ह्येष शमः प्राकृत उच्यते ।

दमः प्रकृतिदान्तत्वादेवं विद्वाञ्छमं ब्रजेत् ॥ ८६ ॥

सवस्तु सोपलम्भं च द्वयं लौकिकमिष्यते ।

मीहते चेष्टते निष्प्रयोजनमित्यर्थः । “नैव तस्य कृतेनार्थः” इत्यादिस्मृतेः ८५

विप्राणां ब्राह्मणानां विनयो विनीतत्वं स्वाभाविकं यदेतदात्मस्वरूपेणावस्थानम् । एष विनयः शमोऽप्येष एव प्राकृतः स्वाभाविकोऽकृतक उच्यते । दमोऽप्येष एव प्रकृतिदान्तत्वात्स्वभावत एव चोपशान्तरूपत्वाद्ब्रह्मणः । एवं यथोक्तं स्वभावोपशान्तं ब्रह्म विद्वाञ्छममुपशान्तिं स्वाभाविकीं ब्रह्मस्वरूपां ब्रजेद्ब्रह्मस्वरूपेणावतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

एवमन्योन्यविरुद्धत्वात्संसारकारणानि रागद्वेषदोषास्पदानि प्रावा-
दुकानां दर्शनानि । अतो मिथ्यादर्शनानि तानोति तद्युक्तिभिरेव दर्श-
यित्वा चतुष्कोटिवर्जितत्वाद्वागादिदोषानास्पदं स्वभावशान्तमद्वैतदर्शन-
मेव सस्यगदर्शनमित्युपसंहृतम् । अथेदानीं स्वप्रक्रियाप्रदर्शनार्थं आरम्भः—
सवस्तु संवृति । सता वस्तुना सह वर्तत इति सवस्तु । तथा चोपल-
ब्धिरुपलम्भस्तेन सह वर्तत इति सोपलम्भं च शास्त्रादिसर्वव्यवहारा-

किञ्चिदस्ति कर्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे भगवद्वाक्यं प्रमाणयति—नैव तस्येति ॥ ८५ ॥

यावज्जीवादिश्रुतेरविद्वद्विषयत्वाद्विदुषो नामिहोत्रादि कर्तव्यमित्युक्तम् ।
इदानीं तस्यापि नियोगतोऽस्ति कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—विप्राणामिति । ब्रह्म-
विदां ब्राह्मणानामेष विनयः स्वभावतो न नियोगाधीनां कर्तव्यतामधिक-
रोति । शमोऽपि स्वाभाविको न नियोगेन क्रियते । दमोऽपि स्वभावसिद्ध-
त्वान्न नियोगमपेक्षते । एवं कूटस्थमात्मतत्त्वं विद्वान्पुमानशेषविक्रियाशून्य-
ब्रह्मस्वरूपेण तिष्ठतीत्यर्थः । अक्षरार्थं कथयति—विप्राणामित्यादिना । तमेव स्वा-
भाविकं विनयं विवृणोति—यदेतदिति । एष एवेत्यात्मस्वभावो गृह्यते ॥ ८६ ॥

परमतनिराकरणमुखेनाऽऽत्मतत्त्वमवधारितम् । अधुना स्वप्रक्रिययाऽ-
वस्थान्नयोपन्यासमुखेनापि तदवधारयितुमवस्थाद्वयमुपन्यस्यति—संवत्सिति ।
वृत्तानुवादपूर्वकं प्रकरणशेषस्य तात्पर्यं दर्शयति—एवमिति । शिष्यस्याध्यारोप-
हृष्टिमाश्रित्य जाग्रदादिपदार्थपरिशुद्धिपूर्वको बोधप्रकारः स्वप्रक्रिया तया
तस्यैवाऽऽत्मतत्त्वस्य प्रदर्शनपरो ग्रन्थशेष इत्यर्थः । तत्र जागरितमुदाहरति—
संवत्सिति । यद्धि प्रातिभासिकं त्यावहारिकं च स्थूलमर्थजातमादित्यादिदेव-
वानुगृहीतैरिन्द्रियैरुपलभ्यते तज्जागरितमित्यर्थः । द्वयमित्यस्यार्थमाह—शास्त्र-

अवस्तु सोपलम्भं च शुद्धं लौकिकमिष्यते ॥ ८७ ॥

अवस्त्वनुपलम्भं च लोकोत्तरमिति स्मृतम् ।

ज्ञानं ज्ञेयं च विज्ञेयं सदा बुद्धैः प्रकीर्तितम् ॥ ८८ ॥

स्पष्टं ग्राह्यग्राहकलक्षणं द्वयं लौकिकं लोकादनपेतं लौकिकं जागरितमित्येतत् । पंचलक्षणं जागरितमिष्यते वेदान्तेषु । अवस्तु संवृत्तेरप्यभावात् । सोपलम्भं वस्तुवदुपलम्भनमुपलम्भोऽस्यपि वस्तुनि तेन सह वर्तत इति सोपलम्भं च । शुद्धं केवलं प्रविभक्तं जागरितात्स्थूलालौकिकं सर्वप्राणिसाधारणत्वादिष्यते स्वप्न इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

अवस्त्वनुपलम्भं च ग्राह्यग्रहणवर्जितमित्येतल्लोकोत्तरम् ! अत एव लोकातीतम् । ग्राह्यग्रहणविषयो हि लोकस्तदभावात्सर्वप्रवृत्तिबीजं सुषुप्तमित्येतदेवं स्मृतं सोपायं परमार्थतत्त्वं लौकिकम् । शुद्धलौकिकं लोको-

दीति । तत्र श्लोके लोकप्रसिद्धमित्येतदुच्यते-लौकिकमिति । तद्व्याचष्टे-लोकादिति । न केवलमिदं जागरितं लोकप्रसिद्धम् । किन्तु वेदान्तेष्वपि परम्परया ज्ञानोपायत्वेन प्रसिद्धमित्याह-एवं लक्षणमिति । स्वप्नोपन्यासपरमुत्तरार्धं योजयति-अवस्त्विति । बाह्येन्द्रियप्रयुक्तो व्यवहारः संवृत्तिशब्दार्थः । सोऽपि स्थूलार्थवन्न स्वप्ने सम्भवति । तथा च बाह्येषु करणेषूपसंहृतेषु जागरितवासनानुसारेण मनसस्तदभासाकारावभासनं स्वप्नशब्दितमित्यर्थः । शुद्धमित्यस्य केवलमितिपर्यायं गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह-प्रविभक्तमिति । तस्यापि लोकप्रसिद्धत्वं लौकिकमित्यनेनोक्तं तद्विवृणोति-सर्वप्राणीति ॥ ८७ ॥

सम्प्रति सुषुप्तं दर्शयति-अवस्त्विति । स्थूलं सूक्ष्मं च वस्तु विषयभूतं यत्र न विद्यते तत्तथा इन्द्रियार्थसम्प्रयोगजन्यो वा स्थूलार्थावगाही वासनोत्पन्नो वा यत्रोपलम्भो न सम्भवति तदशेषविशेषविज्ञानशून्यं सुषुप्तमिति । विशिनष्टि-अनुपलम्भं चेति । नन्विदं कारणात्मना बुद्धेरवस्थानम् । न च कारणं लोके प्रसिद्धम् । कार्यस्यैवावस्थाद्वयात्मकस्य तथात्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह-लोकोत्तरमिति । तस्य साक्षिप्रसिद्धत्वं विवक्षित्वोक्तम्-इति स्मृतमिति । ज्ञाने-ज्ञेयात्मकावस्थात्रयं तुरीयं च परमार्थतत्त्वं विद्वदनुभवसमधिगम्यमित्याह-ज्ञानमिति । श्लोकगतं पदद्वयमनूद्य विवक्षितमर्थं कथयति-अवस्त्विति । ग्राह्यग्रहणविभागवर्जितत्वादेव कुतो लोकातीतत्वमित्याशङ्क्याऽऽह-ग्राह्येति । सुषुप्तं चेदं लौकिकं कथं तदवगम्यतामित्याशङ्क्याऽऽह-सर्वप्रवृत्तीति । अवस्थाद्वयबीजं सुषुप्तमित्येतत्प्रसिद्धं शास्त्रविदामित्याह-एवमिति । अवस्थात्रयमेवमुक्त्वा ज्ञानपदार्थं कथयति-सोपायमिति । ज्ञानमात्र मनोवृत्तिरूपं विवक्षितमवस्थात्रया-

ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते स्वयम् ।

सर्वज्ञता हि सर्वत्र भवतीह महाधियः ॥ ८९ ॥

स्वरं क्रमेण येन ज्ञानेन ज्ञायते तज्ज्ञानं ज्ञेयमेतान्येव त्रीणि । एतद्व्यति-
रैकेण ज्ञेयानुपपत्तेः । सर्वप्रावादुककल्पितवस्तुनोऽत्रैवान्तर्मावाद्विज्ञेयं
परमार्थसत्यं तुर्याख्यमद्वयमजमात्मतत्त्वमित्यर्थः । सदा सर्वदैतल्लौकि-
कादिविज्ञेयान्तं बुद्धैः परमार्थदर्शिभिर्ब्रह्मविद्भिः प्रकीर्तितम् ॥ ८८ ॥

ज्ञाने च लौकिकादिविषये । ज्ञेये च लौकिकादौ त्रिविधे । पूर्वं
लौकिकं स्थूलम् । तदभावेन पञ्चाच्छुद्धं लौकिकम् । तदभावेन लोकोत्त-
रमित्येवं क्रमेण स्थानत्रयाभावेन परमार्थसत्ये तुर्येऽद्वयेऽजेऽभये विदिते
स्वयमेवाऽऽत्मस्वरूपमेव सर्वज्ञता सर्वश्चासौ ज्ञश्च सर्वज्ञस्तद्भावः सर्व-
ज्ञता । इहास्मिल्लोके भवति महाधियो महाबुद्धेः । सर्वलोकातिशयवस्तु-
विषयबुद्धित्वादेवंविदः सर्वत्र सर्वदा भवति । सकृद्विदिते स्वरूपे
व्यभिचाराभावादित्यर्थः । न हि परमार्थविदो ज्ञानोद्भवाभिभवौ स्तो

तिरिक्तमपि परीक्षकपरिकल्पितं ज्ञेयं सम्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह-सर्वेति । सर्व-
रेव प्रावादुकैः शुष्कतर्कजल्पनशीलैः परिकल्पितस्य कार्यकारणादिरूपवस्तु-
नोऽवस्थात्रये नियमेनान्तर्मावाज्ज्ञेयान्तरं नास्तीत्यर्थः । ज्ञेयमेव विशेषेण
ज्ञेयं विज्ञेयमुच्यते तेन तदपि नावस्थात्रयातिरिक्तमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह-
विज्ञेयमिति । उपायोपेयभूते यथोक्तेऽर्थे विदुषामभिमतिमादर्शयति-सदेति ॥ ८८ ॥

आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति श्रुत्या यत्प्रतिज्ञातं तदुक्त-
वस्तुज्ञाने फलतीति कथयति-ज्ञाने चेति । ज्ञानज्ञेयवेदने विवक्षितं क्रममनु-
क्रामति-पूर्वमित्यादिना । यत्पुनरवस्थात्रयातीतं तुरीयं तत्परिज्ञाने विवक्षितं
क्रमं दर्शयति-स्थानेति । तुर्ये विदिते सतीति सम्बन्धः । तस्य स्थानत्रयात्म-
द्वैताभावोपलक्षितत्वमाह-अद्वय इति । जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वे कौट-
स्थ्यं कथयति-अज इति । कार्यसम्बन्धस्तत्र नास्तीति वक्तुं कारणभूताविद्या-
सम्बन्धाभावमभिदधाति-अभय इति । यथोक्ततत्त्वज्ञानस्य परिपूर्णब्रह्मरूपेणा-
वस्थानं फलमाह-स्वयमेवेति । ज्ञानवतो यथोक्तं फलमर्चिरादिमार्गायत्तमिति
शङ्कां वारयति-इहेति । उक्तज्ञानवतो महाबुद्धित्वे हेतुमाह-सर्वलोकेति । ज्ञान-
वतो यथोक्तं ज्ञानं कदाचिद्भवे(भवदपि) कालान्तरेऽभिभूतमसत्कल्पं भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह-एवंविद इति । श्रुत्याचार्यप्रसादाद्विदिते स्वरूपे स्वरूप-
स्फुरणस्य व्यभिचाराभावात्परिपूर्णज्ञप्तिरूपता विदुषो भवतोत्युक्तं स्फुट-
यति-न हीति ॥ ८९ ॥

हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयाणतः ।

तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भस्त्रिषु स्मृतः ॥ ९० ॥

प्रकृत्याऽऽकाशवज्ज्ञेयाः सर्वे धर्मा अनादयः ।

विद्यते न हि नानात्वं तेषां कचन किञ्चन ॥ ९१ ॥

यथाऽन्येषां प्रावादुकानाम् ॥ ८९ ॥

लौकिकादीनां क्रमेण ज्ञेयत्वेन निर्देशादस्तित्वाशङ्का परमार्थतो मा भूदित्याह । हेयानि च लौकिकादीनि त्रीणि जागरितस्वप्नसुषुप्ताभ्यात्मन्य-
सत्त्वेन रज्ज्वां सर्पवद्भातव्यानीत्यर्थः । ज्ञेयमिह चतुष्कोटिवर्जितं परमार्थ-
तत्त्वम् । आप्यान्यासव्यानि त्यक्तबाह्यैषणात्रयेण मिश्रुणा पाण्डित्यबाल्य-
मौनाख्यानि साधनानि । पाक्यानि रागद्वेषमोहादयो दोषाः कषायाख्या-
नि पक्षव्यानि । सर्वाण्येतानि हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयानि मिश्रु-
णोपायत्वेनेत्यर्थः । अग्रयाणतः प्रथमतः तेषां हेयादीनामन्यत्र विज्ञेयात्प-
रमार्थसत्यं विज्ञेयं ब्रह्मैकं वर्जयित्वा । उपलम्भनमुपलम्भोऽविद्याकल्पना-
मात्रम् । हेयाप्यपाक्येषु त्रिष्वपि स्मृतो ब्रह्मविद्भिर्न परमार्थसत्यता
त्रयाणामित्यर्थः ॥ ९० ॥

परमार्थतरु प्रकृत्या स्वभावत आकाशवदाकाशतुल्याः सूक्ष्मनिर-
ञ्जनसर्वगततैः सर्वे धर्मा आत्मानो ज्ञेया मुमुक्षुभिरनादयो नित्याः ।
बहुवचनकृतभेदाशङ्कां निराकुर्वन्नाह । कचन किञ्चन किञ्चिदणुमात्रमपि
तेषां न विद्यते नानात्वमिति ॥ ९१ ॥

अवस्थात्रयस्य ज्ञेयत्वनिर्देशात्परमार्थतोऽस्तित्वमाशङ्क्य परिहरति-हेये-
ति । शङ्कोत्तरत्वेन श्लोकमवतार्य हेयशब्दार्थं व्याचष्टे-लौकिकादीनामिति ।
तान्येव त्रीणि विभजते-जागरितेति । पाण्डित्यं वेदान्ततात्पर्याभिज्ञत्वमद्विती-
यवस्तुविचारचातुर्यपरिनिष्पन्नं श्रवणम् । बाल्यं दम्भदर्पाहङ्कारादिराहित्यम्,
युक्तितः श्रुतार्थानुसन्धानकुशलत्वम् । मौनं मुनेः कर्म ज्ञानाभ्यासलक्षणं
निदिध्यासनशब्दितम् । तान्येतान्याप्तव्यानि । यद्यपि ज्ञेयस्य विज्ञेयत्वं युक्तं
तथाऽपि कथं हेयादीनां विज्ञेयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह-उपायत्वेनेति । तदेव प्रकट-
यितुं प्रथमत इत्युक्तम् । उत्तरार्धं व्याचष्टे-तेषामिति । हेयादीनां रज्जुसर्पवद-
विद्याकल्पितत्वान्नास्ति परमार्थत्वशङ्केत्यर्थः ॥ ९० ॥

यदुक्तं ज्ञेयं चतुष्कोटिवर्जितं परमार्थतत्त्वमिति तदिदानीं स्फुटयति-
प्रकृत्येति । बहुवचनप्रयोगप्रासं दोषं प्रत्यादिशति-विद्यत इति । कल्पितभेदनि-
बन्धनं बहुवचनमित्यर्थः । कच नेति देशकालावस्थाग्रहणम् । अणुमात्रमपीति

आदिवुद्धाः प्रकृत्यैव सर्वे धर्माः सुनिश्चिताः ।

यस्यैवं भवति क्षान्तिः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ९२ ॥

आदि शान्ता ह्यनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः ।

सर्वे धर्माः समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदम् ॥ ९३ ॥

ज्ञेयताऽपि धर्माणां संवृत्यैव न परमार्थत इत्याह—यस्मादादौ बुद्धा आदिवुद्धाः प्रकृत्यैव स्वभावत एव यथा नित्यप्रकाशस्वरूपः सवितैवं नित्यबोधस्वरूपा इत्यर्थः । सर्वे धर्माः सर्व आत्मानः । न च तेषां निश्चयः कर्तव्यो नित्यनिश्चितस्वरूपा इत्यर्थः । न सन्दिह्यमानस्वरूपा एव नैवं चेति । यस्य मुमुक्षोरेवं यथोक्तप्रकारेण सर्वदा बोधनिश्चयनिरपेक्षताऽऽत्मार्थं परार्थं वा । यथा सविता नित्यं प्रकाशान्तरनिरपेक्षः स्वार्थं परार्थं चेत्येवं भवति क्षान्तिर्बोधकर्तव्यतानिरपेक्षता सर्वदा स्वात्मनि सोऽमृतत्वायामृतभावाय कल्पते । मोक्षाय समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

तथा नापि शान्तिकर्तव्यताऽऽत्मनीत्याह—यस्मादादि शान्ता नित्यमेव शान्ता अनुत्पन्ना अजाश्च प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः सुष्णपरतस्वभावा इत्यर्थः । सर्वे धर्माः समाश्चाभिन्नाश्च समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदं विशुद्धमात्मतत्त्वं यस्मात्तस्माच्छान्तिर्मोक्षो वा नास्ति कर्तव्य इत्यर्थः । न हि

कार्यकारणभावस्यांशं शिभावस्य चोपादानम् ॥ ९१ ॥

ज्ञेयशब्दप्रयोगान्मुख्यमेव ज्ञेयत्वं प्राप्तं प्रत्युदस्यति—आदिवुद्धा इति । यथोक्तरीत्या समुत्पन्नस्य ज्ञानस्य फलमाह—यस्येति । प्रथमपादस्य तात्पर्यमाह—ज्ञेयताऽपीति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । पादान्तरस्यार्थं कथयति—न चेति । निश्चितस्वरूपत्वमेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—नेत्यादिना । न खल्व्वात्मा स्वसत्तायामेवं नैवमिति सन्दिह्यमानस्वरूपो भवितुमलम् । तस्य स्फुरणाव्यभिचारात्तद्रूपत्वस्य प्रागेव साधितत्वादित्यर्थः । द्वितीयार्धं व्याकरोति—यस्येत्यादिना । आत्मस्वरूपस्य स्फुरद्रूपत्वं यथोक्तप्रकारः । बोधाख्यो निश्चयो बोधनिश्चयस्तस्मिन्निरपेक्षत्वं स्वार्थमन्यार्थं वा यस्य भवति सोऽमृतत्वाय कल्पत इति सम्बन्धः । तदेव दृष्टान्तेन साधयति—यथेत्यादिना । इतिशब्दो यथेत्यनेन सम्बध्यते ॥ ९२ ॥

सोऽमृतत्वायेत्यादिवचनादागन्तुकममृतत्वं प्रत्युदस्यति—आदि शान्ता इति । श्लोकस्य तात्पर्यमक्षरार्थं च निर्दिशति—तथा नापीत्यादिना । उक्तमेवार्थं चतुर्थपादेन सङ्क्षिप्य दर्शयति—अजमिति । श्लोकार्थमुपसंहरति—विशुद्धमिति । उक्तरूपतानङ्गीकारे मोक्षस्यापुरुषार्थता स्यादित्याह—न होति । संसारदुःखोपशमनं

वैशारद्यं तु वै नास्ति भेदे विचरतां सदा ।

भेदनिम्नाः पृथग्वादास्तस्मात्ते कृपणाः स्मृताः ॥ ९४ ॥

अजे साम्ये तु ये केचिद्विष्यन्ति सुनिश्चिताः ।

नित्यैकस्वभावस्य कृतं किञ्चिदर्थवत्स्यात् ॥ ९३ ॥

ये यथोक्तं परमार्थतत्त्वं प्रतिपन्नास्त एवाकृपणा लोके कृपणा एवान्य इत्याह-यस्माद्भेदनिम्ना भेदानुयायिनः संसारानुगा इत्यर्थः । के । पथ-ग्वादाः पथङ्गानां वस्त्वित्येवं वदनं येषां ते पृथग्वादा द्वैतिन इत्यर्थः । तस्मात्ते कृपणाः क्षुद्राः स्मृता यस्माद्वैशारद्यं विशुद्धिर्नास्ति तेषां भेदे विचरता द्वैतमार्गेऽविद्याकल्पिते सर्वदा वर्तमानानामित्यर्थः । अतो युक्तमेव तेषां कार्पण्यमित्यभिप्रायः ॥ ९४ ॥

यदिदं परमार्थतत्त्वममहात्मभिरपण्डितैर्वैदान्तबहिष्ठैः क्षुद्रैरल्पप्रज्ञैर-नवगाह्यमित्याह । अजे साम्ये परमार्थतत्त्व एवमेवेति ये केचित्स्यादयोऽपि सुनिश्चिता भविष्यन्ति चेत्त एव हि लोके महाज्ञाना निरतिशयतत्त्व-

सुखजन्म वा यदि क्रियेत तदा कृतकस्यानित्यत्वमवश्यम्भावीत्यर्थः ॥ ९३ ॥

इदानीं मुमुक्षुप्ररोचनार्थमविद्वन्निन्दां दर्शयति-वैशारद्यं त्विति । श्लोकस्य तात्पर्यं दर्शयति-ये यथोक्तमिति । उत्तरार्धमादौ योजयति-यस्मादिति । तस्मादित्युत्तरेणास्य सम्बन्धः । प्रथमार्धमुक्तेऽर्थे हेतुत्वेन व्याचष्टे-यस्मादित्यादिना । समनन्तरोक्तस्य यस्मादित्यस्याऽपेक्षितं पूरयति-अते इति ॥ ९४ ॥

एवमविद्वन्निन्दां प्रदर्श्य विद्वत्प्रशंसां प्रसारयति-अज इति । कूटस्थे वस्तुनि निर्विशेषे येषामसम्भावनाविपरीतभावनाविरहि निर्धारणरूपं विज्ञानं सम्भावनोपनीतमस्ति ते हि व्यवहारभूमौ महति निरतिशये तत्त्वे परिज्ञानवत्त्वान्महानुभावा भवन्तीत्यर्थः । ननु तत्त्वविषयज्ञानस्य सर्वलोके साधारणत्वात्तत्त्वज्ञानवतां किमिति प्रशंसा प्रस्तूयते तत्राऽऽह-तच्चेति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह-यदिदमिति । यदित्युपक्रमात्तदमहात्मभिरनवगाह्यमिति योजनीयम् । अमहात्मत्वं क्षुद्रहृदयत्वम् । तत्र हेतुः-अपण्डितैरिति । अपण्डित्यं विवेकरहितत्वम् । तत्र हेतुर्वैदान्तेत्यादिना सूच्यते । तेषां पौर्वापर्येण पर्यालोचनापरिचयपराङ्मुखैरित्यर्थः । विचारचातुर्याभावादेव पदार्थवाक्यार्थविभागावगमशून्यत्वमाह-अल्पप्रज्ञैरिति । तर्हि पारमार्थिके तत्त्वे केषामेव मनीषा समुन्मिषेदित्याशङ्क्य येषां केषाञ्चिदेव तन्निष्ठानामित्याह-ये केचिदिति । स्यादानीमुपनिषद्द्वारा ज्ञानाधिकाराभावेऽपि द्वारान्तरप्रयुक्तस्तदधिकारः सम्भवतीत्यभिप्रेत्यापीत्युक्तम् । तत्त्वज्ञानस्य दुर्लभत्वमभ्युपेत्य चेदित्युक्तं । चतुर्थम्-

ते हि लोके महाज्ञानास्तच्च लोको न गाहते ॥ ९५ ॥

अजेष्वात्मसङ्क्रान्तं धर्मेषु ज्ञानमिष्यते ।

यतो न क्रमते ज्ञानमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥ ९६ ॥

विषयज्ञाना इत्यर्थः । तच्च तेषां धर्मं तेषां विदितं परमार्थतत्त्वं सामान्य-
बुद्धिरन्यो लोको न गाहते नावतरति न विषयीकरोतीत्यर्थः ।

“सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहितस्य च ।

देवा अपि मार्गे मुह्यन्ति ह्यपदस्य पदैविणः ॥

शकुनीनामिवाऽऽकाशे गतिर्नैवोपलभ्यते” ।

इत्यादिस्मरणात् ॥ ९५ ॥

कथं महाज्ञानत्वमित्याह—अजेष्वात्मसङ्क्रान्तं धर्मेषु ज्ञानमिष्यते
च ज्ञानमिष्यते सवितरीवौष्ण्यं प्रकाशश्च यतस्तस्मादसङ्क्रान्तमर्थान्तरे
ज्ञानमजमिष्यते । यस्मान्न क्रमतेऽर्थान्तरे ज्ञानं तेन कारणेनासङ्गं तत्की-
र्तितमाकाशकल्पमित्युक्तम् ॥ ९६ ॥

पादं व्याचष्टे—तच्चेति । ज्ञानवतां विज्ञातं परमार्थतत्त्वमन्येषामनवगाह्यमित्यत्र
प्रमाणमाह—सर्वभूतेति । सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादीनां स्वस्वपर्यन्तानामात्मा परं-
ब्रह्म तद्भूतस्य विदुषः सर्वत्राऽऽत्मभूतस्य सर्वेषु भूतेषु निरुपचरितस्वरूपत्वा-
देव परमहितस्य परमप्रेमास्पदत्वादेव परमसुखात्मकस्य प्राप्य पुरुषार्थविर-
हिणो मार्गे देवा विद्यावन्तोऽपि पदमन्वेषमाणा विविधं मोहमुपगच्छन्ती-
त्यर्थः । महात्मनो ज्ञानवतो गन्तव्यपदरहितस्य परिपूर्णस्य गतिरवगन्तुमश-
क्येति निदर्शनवशेन विशदयति—शकुनीनामिति ॥ ९५ ॥

अजं साम्यमित्युक्तं प्रमेयम् । तद्विषयनिश्चयबान्धनात्मा । प्रमाणं तथा-
विधनिश्चयज्ञानमिति । वस्तुपरिच्छेदे कथं महाज्ञानत्वमित्याह—आकाश-
अजेष्वात्मसङ्क्रान्तं धर्मेषु ज्ञानमिष्यते । अजा धर्माश्चित्प्रतिबिम्बा जीवा विवक्ष्यन्ते । तेष्वजं ज्ञानं कूटस्थं-
दृष्टिरूपं बिम्बकल्पं ब्रह्माचलमात्मभूतमभ्युपगम्यते । तथा च मानमेयादि-
भावस्य कल्पितत्वेऽपि वस्तुतो वस्तुपरिच्छेदाभावादुपपन्नं तज्ज्ञानवतां
महाज्ञानत्वमित्यर्थः । किञ्चास्मन्मते ज्ञानस्य यदसङ्गत्वमङ्गीकृतं तदपि
विषयाभावादेव सिध्यति । ततश्च मुक्त्यै निर्विषयं मन इति यदुच्यते
तदप्यविरुद्धमित्याह—यतो नेति । आकाशापूर्वकं पूर्वार्थं योजयति—कथमित्यादिना ।
उत्तरार्धं व्याचष्टे—यस्माच्चेति । नित्यविज्ञप्तिरूपस्याऽऽत्मनोऽसङ्गत्वं प्रागपि
सूचितमित्याह—आकाशेति ॥ ९६ ॥

अणुमात्रेऽपि वैधर्म्ये जायमानेऽविपश्चितः ।

असङ्गता सदा नास्ति किमुताऽऽवरणच्युतिः ॥ ९७ ॥

अलब्धावरणाः सर्वे धर्माः प्रकृतिनिर्मलाः ।

आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता बुध्यन्त इति नायकाः ॥ ९८ ॥

क्रमते न हि बुद्धस्य ज्ञानं धर्मेषु तापिनः ।

इतोन्मेषां चादिनामणुमात्रेऽल्पेऽपि वैधर्म्ये वस्तुनि वहिरन्तर्वा जायमान उत्पाद्यमानेऽविपश्चितोऽविवेकिनोऽसङ्गताऽसङ्गत्वं सदा नास्ति किमुत वक्तव्यमावरणच्युतिर्वन्धनाशो नास्तीति ॥ ९७ ॥

तेषामावरणच्युतिर्नास्तीति ब्रुवतां स्वसिद्धान्तेऽभ्युपगतं तर्हि धर्माणामावरणम् । नेत्युच्यते । अलब्धावरणाः । अलब्धमप्राप्तमावरणमविद्याबन्धनं येषां ते धर्मा अलब्धावरणा बन्धनरहिता इत्यर्थः । प्रकृतिनिर्मलाः स्वभावशुद्धा आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता यस्माञ्चित्यबुद्धशुद्धमुक्तस्वभावाः । यद्येवं कथं तर्हि बुध्यन्त इत्युच्यते । नायकाः स्वामिनः समर्था बोद्धुं बोधशक्तिमत्स्वभावा इत्यर्थः । यथानित्यप्रकाशस्वरूपोऽपि सविता प्रकाशत इत्युच्यते यथा वानित्यनिवृत्तगतयोऽपि नित्यमेव शैलास्तिष्ठन्तीत्युच्यते तद्वत् ॥ ९८ ॥

यस्मान्न हि क्रमते बुद्धस्य परमार्थदर्शिनो ज्ञानं विषयान्तरेषु धर्मेषु

कूटस्थं ब्रह्मैव तत्त्वमिति स्वमते ज्ञानमसङ्गं सिध्यतीत्युक्तम् । मतान्तरे पुनः सविषयत्वाज्ज्ञानस्यासङ्गत्वमसङ्गतं प्रसज्येतेत्याह-अणुमात्रेऽपीति । अविद्वद्बुद्ध्या कस्यचिदपि पदार्थस्य जन्माङ्गीकारे ज्ञानस्य तदनुषङ्गित्वेनासङ्गत्वायोगे बन्धध्वंसलक्षणं प्रयोजनं दूरापास्तं भवतीत्याह-किमुतेति । श्लोकाक्षराणि व्याकरोति-इत इति । विद्वानद्वैतवादी पञ्चम्या परामृश्यते ॥ ९७ ॥

न चेदावरणच्युतिरिष्यते तर्हि स्वीकृतमावरणमित्याशङ्क्याऽऽह-अलब्धेति । बोद्धृत्वं तर्हि कथमित्याशङ्क्य बोधनशक्तिमत्त्वादित्याह-बुध्यन्त इति । शङ्कोत्तरत्वे श्लोकमवतारयति-तेषामित्यादिना । अविद्वद्बुद्ध्यैवाविद्यावरणं सिध्यति न तत्त्वदृष्टेत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे-अलब्धेति । उक्तेऽर्थे हेतुकथनार्थं विशेषणत्रयमित्याह-यस्मादिति । तस्माद्वन्धनरहिता इति पूर्वेण सम्बन्धः । आत्मनो यथोक्तस्वभावत्वे बोद्धृत्वं न सिध्यतीत्याक्षिपति-यद्येवमिति । पादान्तरेणोत्तरमाह-उच्यत इति । मुख्यावेव क्रियाकर्तारौ प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामभिधेयावित्याशङ्क्य नियममुदाहरणाभ्यां निरस्यति-यथेत्यादिना ॥ ९८ ॥

सर्वे धर्मास्तथा ज्ञानं नैतद्बुद्धेन भाषितम् ॥ ९९ ॥

धर्मसंस्थं सवितरीव प्रभा । तापिनः, तापोऽस्यास्तीति तापी सन्तानवतो
निरन्तरस्याऽऽकाशकल्पस्येत्यर्थः । पूजावतो वा प्रज्ञावतो वा सर्वे
धर्मा आत्मनोऽपि तथा ज्ञानवदेवाऽऽकाशकल्पत्वान्न क्रमन्ते क्वचिदप्य-
र्थान्तर इत्यर्थः । यदादाबुपन्यस्तं ज्ञानेनाऽऽकाशकल्पेनेत्यादि तदिदमा-
काशकल्पस्य तापिनो बुद्धस्य तदनन्यत्वादाकाशकल्पं ज्ञानं न क्रमते
क्वचिदप्यर्थान्तरे । तथा धर्मा इति । आकाशमिवाचलमविक्रियं निरवयवं
नित्यमद्वितीयमसङ्गमदृश्यमग्राह्यमशनायाद्यतीतं ब्रह्मात्मतत्त्वम् । 'न हि
द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' इति श्रुतेः । ज्ञानज्ञेयज्ञातृभेदरहितं परमार्थ-
तत्त्वमद्वयमेतन्न बुद्धेन भाषितम् । यद्यपि बाह्यार्थनिराकरणं ज्ञानमात्रक-
ल्पना चाद्वयवस्तुसामीप्यमुक्तम् । इदं तु परमार्थतत्त्वमद्वैतं वेदान्तेष्वेव
विज्ञेयमित्यर्थः ॥ ९९ ॥

किमिति मुख्ये बोद्धृत्वे सम्भाविते तदेव नेष्टमित्याशङ्क्य ज्ञानस्य विद्व-
दृष्ट्या विषयसम्बन्धासम्भवादित्याह-क्रमत इति । किञ्च जीवानां ब्रह्मात्मना
विभुत्वादाकाशवत्क्रियासमवायायोगान्न मुख्यं बोद्धृत्वं सेदुमलमित्याह-सर्वं
इति । ज्ञानमात्रं परमार्थिकं तत्रैव ज्ञातृज्ञेयादिकल्पितमिति सौगतमतमेव
भवताऽपि सङ्गृहीतमित्याशङ्क्याऽऽह-ज्ञानमिति । तत्र पूर्वार्धाक्षराणि व्याक-
रोति-यस्मादिति । यद्धि परमार्थदर्शिनो ज्ञानं तन्न विषयान्तरेषु क्रमते किन्तु
सवितरि प्रकाशवदात्मन्येव प्रतिष्ठितं यस्मादिष्यते तस्मान्नास्मिन्मुख्यं
बोद्धृत्वं सेदुमर्हतीत्यर्थः । परमार्थदर्शिनो विशेषणम्-तापिन इति । तद्व्या-
चष्टे-तापोऽस्येत्यादिना । आत्मनो मुख्यस्य बोद्धृत्वस्याभावे हेत्वन्तरं सर्वे
धर्मास्तथेति । तद्विभज्यते-सर्व इत्यादिना । प्रकारणादाबुक्तमेव किमर्थं पुन-
रिहोच्यते तत्राऽऽह-यदादाविति । तदिदमिहोपसंहृतमिति शेषः । क्रमते न
हीत्यादेरक्षरार्थमुपसंहरति-आकाशकल्पस्येति । सर्वे धर्मास्तथेत्यस्यार्थं निग-
मयति-तथेति । धर्मा न क्रमन्ते क्वचिदपीति शेषः । तथा च नाऽऽत्मनि
मुख्यं बोद्धृत्वं किन्त्वौपचारिकमिति प्रकृतमुपसंहर्तुमिति शब्दः । पूर्वार्धस्य
तात्पर्यमाह-आकाशमिति । ज्ञानमित्यादि व्याचष्टे-ज्ञानेति । सकलभेदविकलं
परिपूर्णमनादिनिधनं ज्ञप्तिमात्रमुपनिषदेकसमधिगम्यं तत्त्वमिह प्रतिपा-
द्यते । मातान्तरे तु नैवमिति कुतो मतसाङ्कर्याशङ्काऽवकाशमासादयेदित्यर्थः
॥ ९९ ॥

दुर्दर्शमतिगम्भीरमजं साम्यं विशारदम् ।

बुद्ध्या पदमनानात्वं नमस्कुर्मो यथा बलम् ॥ १०० ॥

इति गौडपादाचार्यकृता माण्डूक्योपनिषत्कारिकाः सम्पूर्णाः
॥ ॐ तत्सत् ॥

शास्त्रसमाप्तौ परमार्थतत्त्वस्तुत्यर्थं नमस्कार उच्यते । दुर्दर्शं दुःखेन दर्शनमस्येति दुर्दर्शम् । अस्ति नास्तीति चतुष्कोटिचर्जितत्वाहुर्विज्ञेयमित्यर्थः । अतः पवातिगम्भीरं दुष्प्रवेश महासमुद्रवदकृतप्रज्ञैः । अजं साम्यं विशारदम् । ईदृक्पदमनानात्वं नानात्ववर्जितं बुद्ध्या अवगम्य तद्भूताः सन्तो नमस्कुर्मस्तस्मै पदाय । अवयवद्वयमपि व्यवहारगोचरमापाद्य यथाबलं यथाशक्तीत्यर्थः ॥ १०० ॥

प्रकरणचतुष्टयविशिष्टस्य शास्त्रस्याऽऽदाविवान्तेऽपि परदेवतातत्त्वमनुस्मरंस्तन्नमस्काररूपं मङ्गलाचरणं सम्पादयति-दुर्दर्शमिति । दुर्विज्ञेयत्वे प्रत्यक्षादिप्रमाणानधिगम्यत्वं हेतुं विवक्षित्वा विशिनष्टि-अतिगम्भीरमिति । प्रत्यक्षादिभिरनवगाह्यत्वे कूटस्थत्वं निर्विशेषत्वं सर्वसम्बन्धविधुरत्वं चेति हेतुत्रयमभिप्रेत्याऽऽह-अजमित्यादिना । विशेषणत्रयं तर्हि कुतश्चिदवगतं तन्नास्त्येवेति निश्चेतुं युक्तम्, प्रमाणाधीनत्वात्प्रमेयसिद्धेरित्याशङ्क्योपनिषद्भिरवद्धर्माध्यासापाकरणद्वारेणावगम्यमानत्वान्नैवमित्याह-पदमिति । तत्र तर्हि सकलविभागविकले कुतो नमस्कारक्रिया स्वीक्रियामर्हतीत्याशङ्क्याऽऽह-अनानात्वमिति । यद्यपि वस्तुतस्तस्मिन्नानात्वं नावकल्प्यते तथाऽपि यथासामर्थ्यमायाबलमवलम्ब्य काल्पनिकं नानात्वमनुसृत्य नमस्कारक्रिया प्रचयादिप्रयोजनवती प्रामाणिकैरभिप्रेतेत्यर्थः । श्लोकस्य तात्पर्यमाह-शास्त्रेति । यदि परमार्थतत्त्वं शास्त्रस्याऽऽदाविवान्तेऽपि नमस्क्रियते तदा तस्याऽऽद्यन्तमव्येष्वनुसन्धेयतया स्तुतिः सिध्यति । तेन तदर्थमादाविवावसानेऽपि प्रह्वीभावस्तद्विषयश्लोकेनोपदिश्यते । तथा च प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो महामहिमत्वं समधिगतमित्यर्थः । दुर्दर्शत्वमुक्तं व्यनक्ति-अस्तीति । सर्वेषामेव यथोक्ते परमार्थतत्त्वे प्रवेशानुपपत्तिमाशङ्क्य सम्प्रदायरहितानां तथात्वेऽपि तद्वतां मैवमित्याह-अकृतेति । कौटस्थ्यादिसिद्धयर्थं व्याख्यातमेव पदत्रयमनुवदति-अजमिति । उक्तं वेदान्तैकगम्यं तत्त्वं द्रुताभावोपलक्षितमित्याह-ईदृगिति । यथोक्तं ब्रह्म ज्ञात्वा ज्ञानसामर्थ्याद्ब्रह्मोभूतश्चेदाचार्यस्तर्हि कथं तस्मै नमस्कुर्वते । न हि परिपूर्णं वस्तु वस्तुतो व्यवहारगोचरतामाचरतीत्याशङ्क्याऽऽह-

अजमपि जनियोगं प्रापदैश्वर्ययोगादगति च गतिमत्तां प्रापदेकं ह्यनेकम् ।

विविधविषयधर्मग्राहिसुगन्धेक्षणानां प्रणतभयविद्वन्तु ब्रह्म यत्तत्ततोऽस्मि ॥ १ ॥

प्रज्ञावैशाखवेधस्तुमितजलनिघेर्वेदनामोऽन्तरस्थं

भूतान्यालोक्य ममान्यविरतजननप्राहघोरे समुद्रे ।

कारुण्यादुद्धारासृतमिदममरैर्दुर्लभं भूतहेतो-

अव्यवहार्यमिति । परमार्थतो व्यवहारागोचरात्वेऽपि परमार्थतत्त्वस्य मायाशक्तिमनुसृत्य व्यवहारगोचरतां परिकल्प्य नमस्कारक्रिया तस्मिन्प्रयोजनवशादाश्रितेत्यर्थः ॥ १०० ॥

इदानीं भाष्याकारोऽपि भाष्यपरिसमाप्तौ शास्त्रप्रतिपादितपरदेवतातत्त्वमनुसृत्य तन्नमस्काररूपं मङ्गलाचरणमाचरति-अजमपीति । यद्ब्रह्माशेषोपनिषत्प्रसिद्धं सर्वथा परिच्छेदरहितं तदहं प्रत्यग्भूतं नमस्ये(नतोऽस्मि) तद्विषयं प्रह्वीभावं करोमीति सम्बन्धः । प्रणामप्रयोजनमाह-प्रणतेति । ये हि प्रणता ब्रह्मणि प्रकटीभूतास्तन्निष्ठास्तिष्ठन्ति तेषां यदविद्या तत्कार्यात्मके भयं तदाचार्योपदेशजनितबुद्धिवृत्तिफलकारुढं ब्रह्मैव हन्ति । न खलु जडाबुद्धिवृत्तिर्वस्तुसामर्थ्यमन्तरेणाज्ञानं सकार्यमपनेतुमलम् । बुद्धीद्धो बोधो बोधेद्धा वा बुद्धिरुक्तं फलमादधातीत्यर्थः । तस्यैव ब्रह्मणः सम्प्रति तदस्थलक्षणं विवक्षति-अजमित्यादिना । यद्यपि जन्मादिसर्वविक्रियाशून्यं वस्तुतो ब्रह्म कूटस्थमास्थीयते तथाऽपि तदैश्वर्येण तदीयशक्त्यात्मकेनानिर्वाच्याज्ञानवैभवेन योगादाकाशादिकार्यात्मना जन्मसम्बन्धं प्राप्य जगतो निदानमिति व्यपदेशभागभवति । तथा च श्रुतिसूत्रयोर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । यद्यपि चेदं ब्रह्म कूटस्थतया विभुतया च गतिवर्जितमवतिष्ठते तथाऽपि यथोक्ताज्ञानमाहात्म्यात्कार्यब्रह्मतां प्राप्य गतिमत्तां गन्तव्यतां बादर्यधिकरणन्यायेन प्रतिपद्यते तदाह-अगति चेति । यद्यपि चेदं ब्रह्म वस्तुतो निरस्तसमस्तनानात्वमेकरसमद्वितीयमुपनिषद्भिरभ्युपगम्यते तथाऽपि जीवो जगदीश्वरश्चेत्येतद्यदनाद्यनिर्वाच्याविद्यावशादनेकमिव प्रतिभातीत्याह-एकमिति । केषां दृष्ट्या पुनरनेकत्वं ब्रह्मणोऽवगम्यते तदाह-विविधेति । विविधाश्च ते विषयधर्माश्च तद्भाहितया मुग्धं विपर्यस्तं विवेकविकलमीक्षणं येषां तेषां दृष्ट्या ब्रह्मणोऽनेकत्वधीर्न तु तत्त्वतः । शान्तदृष्ट्या तु तस्मिन्नेकत्वमेव प्रामाणिकमित्यर्थः ॥ १ ॥

सम्प्रति ग्रन्थप्रणयनप्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं परमगुरुनागमशास्त्रस्य व्याख्यातस्य प्रणेत्तत्वेन व्यवस्थितान्प्रणमति-प्रज्ञेति । यो हि कारुण्यादिदं ज्ञानाख्यममृतं भूतहेतोस्तदुपकारार्थमुद्धार तं परमगुरुं नतोऽस्मीति सम्बन्धः । अमुमिति तस्य पुरोदेशे सन्निहितत्वेनापरोक्षत्वं सूचितम् । परमगुरुत्वं पूज्याना-

यस्तं पूज्याभिपूज्यं परमगुरुममुं पादपातैर्नतोऽस्मि ॥ २ ॥

यत्प्रज्ञालोकभासा प्रतिहतिमगमत्त्वान्तमोहान्धकारो

मज्जोन्मज्जच्च घोरे ह्यसकृदुपजनोदन्वति त्रासने मे ।

मपि गुरुणामतिशयेन पूज्यत्वादाचार्यस्य समधिगतमित्याह-पूज्येति । नम-
स्कारप्रक्रियां प्रकटयति-पादपातैरिति । पादौ तदीयौ पादौ तयोः स्वकीयस्यो-
त्तमाङ्गस्य पाता भूयो भूयो नम्रीभावास्तैरिति यावत् । आचार्यो ज्ञाना-
ख्यममृतं कथम्भूतमुद्धृतवानित्यपेक्षायामुक्तम्-अन्तरस्थमिति । कस्यान्तर-
स्थमिति विवक्षायामाह-वेदेति । कथमित्यत्राऽऽह-प्रज्ञेति । मेधासहिता-
प्रज्ञैव वैशाखः मन्थास्तस्य वेधो वेधनं क्षेपणं तेन क्षुभितो विलोडितो
जलनिधिर्वेदनामा तस्यान्तरेऽभ्यन्तरे स्थितमिदममृतमिति यावत् । उक्तस्य
ज्ञानामृतस्य प्रसिद्धादमृतादवान्तरवैषम्यमादर्शयति-अमरैरिति । यद्धि भग-
वता नारायणेन क्षीरसागरान्तरावस्थितममृतं समुद्धृतं तदेव कथञ्चिदमरा-
लेभिरे । इदं तु तैरनायासलभ्यं न भवति । ज्ञानसामग्रीसम्पन्नैरेव लभ्यत्वा-
दित्यर्थः । यदि कारुण्यादिदममृतमाचार्येण वेदोदधेर्भूतोपकारार्थमुद्धृतं कथं
तर्हि कारुण्यं तस्य प्रादुरभूदित्याशङ्क्याऽऽह-भूतानीति । योऽयं समुद्रबहुरु-
त्तारः संसारस्तस्मिन्नविरतमनवरतं सन्ततमेव यानि जननानि विग्रहभेदप्र-
हणानि तान्येव ग्राहा जलचरास्तैर्घोरे क्रूरे भयङ्करे मग्नानि भग्नसङ्कल्पानि
परवशानि भूतान्युपलभ्य कारुण्यमाचार्यस्य प्रादुरासीत् । ततश्चेदममृत-
मुद्धृत्य भूतेभ्यो दत्त्वा तानि रक्षितवानित्यर्थः ॥ २ ॥

अथाधुना स्वगुरुभक्तेर्विद्याप्राप्तावन्तरङ्गत्वमङ्गीकृत्य तदीयपादसरसी-
रुहयुगलं प्रणमति-यत्प्रज्ञेति । तेषामस्मद्गुरुणां पादौ सर्वभावैर्वाङ्मनोदेहानां
प्रह्वीभावैर्नमस्ये नम्रीभवामीति सम्बन्धः । तौ च जगतः सर्वस्यापि पाव-
नीयौ पवित्रतया पवित्रत्वमापाद्य निर्वृणाते तौ च स्वसम्बन्धिनः सर्वेषां भवः
संसारस्तत्प्रयुक्तं भयं स्वकारणेन सहापनुद्य पुरुषार्थपरिसमाप्तिं कुर्वते ।
तानेव गुरुन्विशिनष्टि-यत्प्रज्ञेति । मे मम स्वान्तमन्तःकरणं तस्मिन्मोहो
व्याकुलताहेतुरविवेकस्तस्य कारणं यदनाद्यज्ञानं तद्येषां प्रज्ञैवाऽऽलोकस्तस्य
भा दीप्तिस्तथा प्रतिहतिं विनाशमगमद्भवत्तत्पादाविति सम्बन्धः । न केवलम्-
ज्ञानमेवाऽऽचार्यप्रसादादपगच्छतुच्छीभवति किन्तु तत्कार्यमनर्थजातमपि
कारणनिवृत्तौ स्थितिमलभमानसाभासीभवतीत्याह-मज्जोन्मज्जदिति । असकृद-
नेकशो देवतिर्यगादियोनिषु योऽयमुपजनो नानाविधदेहभेदसङ्ग्रहोऽसावेवोद-
न्वानुदधिस्तस्मिन्नतित्रासने भयावहे कदाचिद्यथोक्तमज्ञानं कार्यरूपेण मज्जद-
नभिव्यक्तमवतिष्ठते तदेव चावस्थाविशेषे तद्रूपेणोन्मज्जदभिव्यक्तमनर्थकरं

यत्पादावाश्रितानां श्रुतिशमविनयप्राप्तिरग्न्या ह्यमोघा
तत्पादौ पावनीयौ भवभयविनुदौ सर्वभावैर्नमस्ये ॥३॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीशङ्करभगवतः कृतावागमशास्त्रविवरणेऽल्लतशान्त्याख्यं
चतुर्थप्रकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थश्च ।

ॐ तत्सत् ।

परिवर्तते । तदेवमतिक्रूरे संसारसागरे परिवर्तमानमज्ञानं सकार्यमाचार्यप्र-
सादादपनीतमासीदित्यर्थः । न केवलमेकस्य ममैव यथोक्तफलप्राप्तिराचार्य-
प्रसादादाविरभूत्किन्तु तच्चरणपरिचर्यापरायणात्नामन्येषामपि भूयसामित्याह-
यत्पादाविति । येषां गुरुणां पादद्वयमाश्रितानामन्येषामपि शिष्याणां तदीयशु-
श्रूषाप्रणयिमनीषाजुषां श्रुतिर्मनननिदिध्यासनसहकृतं श्रवणज्ञानम् । शमः
शान्तिरिन्द्रियोपरतिः । विनयोऽवनतिरनौद्धत्यं तेषां प्राप्तिरग्न्या श्रेष्ठा प्रति-
ष्ठिता सिध्यति । यस्मादमोघा सफला श्रवणादीनां प्राप्तिस्तस्मादन्यत्वं
तस्यां सम्भाव्यते । तदेवमाचार्यप्रसादादात्मनोऽन्येषां च बहूनां पुरुषार्थं
परिसमाप्तिसम्भवादाचार्यपरिचरणं पुरुषार्थकामैराचरणोयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

विष्णुं कृष्णं स्वमायाविरचितविविधद्वैतवर्गे निस्तर्गते । ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००

दुष्टातानर्थसार्थं निरवधिमधुरं सच्चिदेकस्वभावम् ।

आज्ञायाऽऽत्मानमेकं विधिमुखविमुखं नेतिनेतीति गीतं

वन्दे वाचां धियां चापरमपि जगतामास्पदं कल्पितानाम् ॥१॥

गौडपादीयभाष्यस्य व्याख्या व्याख्यातृसम्मता ।

सम्मिता निर्मिता सेयमर्पिता पुरुषोत्तमे ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचितायां

गौडपादीयभाष्यटीकायामल्लतशान्त्याख्यं चतुर्थप्रकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

ॐ तत्सत् ।

समाप्तेयमानन्दगिरिकृतटीकासंवलितशाङ्करभाष्यसमेता

सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीय-

माण्डूक्योपनिषत् ।

गोमान्तकप्रान्तान्तर्गत पेडणेग्रामवाशिना पणशीकरोपाह-

सखारामात्मज-रामचन्द्रशास्त्रिणा सुसम्पादितम् ।

नैदाजला के प्रजापति के तुलना के अर्थ में लिखा है (सुमुः) ।
एतेऽगनामेव धः निरीते, जित्वा मयं नेष्यति चादा ग वः ॥

मुद्रक—वी० के० शास्त्री;

ज्योतिष प्रकाश प्रेस, विश्वेश्वरगञ्ज, बनारस सिटी ।

स्वर्चस्य सुतस्य सुतः स्वर्चाः स्वर्चो जननी ज पिता स्वर्चः ।
स्वर्चस्य सुतेन हतः स्वर्चः स्वर्चो पौत्रो द्वितीया स्वर्चा ॥

Handwritten text in a cursive script, likely a musical notation or a list of notes, located at the top of the page.

Handwritten musical notation on a single staff, featuring a series of notes and rests, located in the middle of the page.

